

*Orbán Balázs
török tárgyú
írásai*

Utazás Keleten (Részletek). 1861

Egyetemes Keletről s különösen a nőkről. 1875

Kalföldi életemből. 1881

Törökországról (Feledhetetlen jó anyám emlékezetének szentelve). 1884

*Törökországról
s különösen a
nőkről*

*TEREBESS KIADÓ
BUDAPEST. 1999*

Válogatta

STEINERT ÁGOTA

A jegyzeteket írta

FODOR PÁL

A belső címlapon

Orbán Balázs látható 1865-ben

I.

Az *ozmánok*nak egykor világrejtegte hatalma és birodalma gyors hanyatlásnak és bomlásnak indult, miként minden oly uralom vagy birodalom, amelynek alapja az erőszak, melynek összetartó kapcsát nem a szabadság arany-, hanem a zsarnokság vas-kapcsa képezi, amely épp azért, mert vas, a rozsdásodás általi oxidálásnak van alávetve s így könnyen szétpattan.

Az *ozmánok* egykori birodalma roskadoz, az *ozmánok* egykor félelmes népe tespedésbe süllyedt azért, mert nem tudott és nem tud Európa műveltségi talajában gyökeret verni, légkörében akklimatizálódni; mert részben vallása, de leginkább zárkózottságra irányuló társadalmi intézményei elszigetelték és elzárták az európai polgárosodás, művelődés és a szabad eszmék áldásos áramlatai elől; mert előkelősége Byzánc elfoglalásakor elsajátítá a görögök romlott erkölceit, főleg politikai és kormányzati hibáit és vétkeit.

E nép nem követte a korábban beköltözött testvér magyar nép okulásra intő bölcs példáját, mely a honfoglaláskor talán még vitézebb, harciasabb, vallása és intézményeinél fogva talán távolabb álló volt Európa népeitől, mint a török; de amidőn kitombolta fiatal hevét, amidőn Európa népéletének vénhedt törzsébe új termő ágat oltá, amidőn hatalmának súlyát éreztetve tiszteletet és respektust szerzett magának: akkor igyekezett Európa szokásai, vallása és polgárosodásához simulni s nemcsak bele találta magát új helyzetébe, hanem az új alakba öntött Európa népeivel testvéresülve nélkülözhetetlenné tudta magát tenni. Igen, mert a magyar, melynek pusztá nevéből is rettegtek egykoron, nem-sokára a szabadság, polgárisodás és keresztyénység

legerősebb védőjévé és terjesztőjévé vált. Európa ostora egy rövid század alatt a népek e féltett drága kincseinek legbiztosabb őrévé s így európai szükségességgé változott át. Ez biztosítá számára az ezredéves múltat s biztosítandja az ezredéves jövőt.

Ellenben a török öt százados ittlét után éppoly idegen maradt Európában, mint betörése alkalmával, az sehogy se tudott helyzete követelményeivel kibékülni, az európai talajjal összenőni, e földrész népeihez simulni.

Pedig a viszonyok reájuk nézve sokkal kedvezőbbek voltak, mert a byzánci uralom által enervált népek közt egy sem bírt az államalkotás és megoltalmazhatás kellékeivel, s így a török a muszka telhetlenséggel szemben, mintegy európai szükségességgé vált, az európai egyensúly fenntartásának kellékeként szerepelt.

A jóra való vitéz török népben megvoltak s megvannak részben még ma is a regeneráció kellékei, csak egy nagy reformátorra volt szükségük, aki a bár kissé szilaj, de jóra fogékony, értelmes és még mindig ős erejének hatalmával bíró török nemzetet reformálja és az európai szabad és mívelt népek társaságába beiktassa.

A kor kívánalma megteremté ott is a helyzet emberét a hatalmas *szultán Mahmudban*, ki szilárd eltökéléssel és erős kezekkel kezdette meg birodalmának reformálását s az európai viszonyokhoz való asszimilációját.

Nehéz és nagy munka volt ez, mert a fanatizmus és százados előítéletek roppant sziklát kelle eltakarítani az előhaladás útjáról, hogy arra népét ráléptethesse; nagy és nehéz munka volt ez, mert két nagy akadály, mondhatnám hatalom állta útját: az anarchikus hadsereg, mely államot alkotott az államban s az elfajult militarizmus vérengző túlkapásaival fenyegette a birodalom lételét, és a túl hatalmas hierarchia – mely itt is, mint minden kiskorú népnél, esküdt ellensége volt minden előhaladásnak, minden reformnak, a korszellem minden térfoglalásának, mert lételeme a butaságban és sötétségben határozódott meg. A felvilágosodás terjedése az ő háttérbe szorítását jelentendette volna s így azt a kapzsiság egész szenvedélyével igyekezett kiküszöbölni, térfoglalását megakadályozni.

De *szultán Mahmud* a bátor és merész reformátorok közé tartozott, akit nem rettentettek vissza még a nagy akadályok, sőt még a vértől sem idegenkedett, ha az a szent ügy diadalának vérkeresztségére szükségesnek mutatkozott. Legelőbb a hadsereggel kezdette, európai hadintézetekben nevelt képzett tisztekkel s odaédesgetett idegen, művelt, tisztek segélyével kísértette meg rendes hadcsapatok, főleg tüzérség alakítását, s ezek segélyével a rakoncátlankodó haderő reformálását és fegyelmezését; de midőn ez sikerre nem vezetett, s midőn látta,

hogy a féktelenség trónját s a birodalom léteét is fenyegeti, nem rettent vissza az erős érvágástól sem, s 30 000 *janicsar* le-mészárlásával vágta ki e fekélyt a birodalom testéből.

Ezután megkezdette a papság túlhatalma megtörésének még nehezebb munkáját. Törökországban a papság nemcsak a val-lásos népre való nagy befolyásánál, hanem főleg gazdaságánál fogva is, mint a birodalom ingatlanai fele részének (egyenes utód nem léte esetében) örököse (*vakuf*) roppant pénzerővel s ezáltal a fanatizmus felélesztésére hatalmas eszközzel ren-delkezett és rendelkezik. El is kezdetek az *ulemák Mahmud szultán* reformjai ellen prédikálni, a népet lázadásra bujtogatni; de a tréfát nem értő szultán vagy 40 *ulemának* a fejét leüt-tette, hogy a káromló nyelveiket elnémíthassa s amidőn a rumeliai *kazaszkiek* megjelent a szultán előtt s a kivégzett papoknak egy fényes *türbében* (sírtemplom) való eltemetésére szólítá fel, mert azok – mondá – szentek, miután lelkeiket fénytűz képében látta sírjaik felett lebegni, *Mahmud* ezt is át-adá a hóhérnak mondván: „Üsd le fejét, hogy lelke ama szente-kével egyesülhessen.”

Ez a kemény lecke használt, a papok nem mertek többé gyorsan eszközölt reformjainak útjába állani; de ha nyíltan nem mertek is ellentállani, nem szüntek meg alattomos bosz-szút forralni, és a nagy szultán századunk e nagy reformátora, népének e megváltója, Törökország hivatott megmentője, még mielőtt megkezdett nagy művét befejezhette volna, dicstelenül pusztult el a megsértett papok mérge által.

Ezáltal Törökország sorsa felett a kocka elvettetett. Kéjsóvár, többnyire a korán tilalma dacára Bacchusnak áldozó gyenge, enervált utódai a reformálás nagy művét képtelenek voltak tovább vinni, vagy azt immel-ámmal folytatták, s eljuttatták a birodalmat jelenlegi szomorú állapotára, amidőn nem tudhat-ni, hogy mikor adják meg prédaleső szomszédjai a kegyelem döfést; csak engedik még tengődni, mert még nem tudtak meg-egyezni afelett, hogy a legzsírosabb konc kinek jusson. Egy *szul-tán Mahmud* szabású nagy szellem még talán meg tudná men-teni s a kemény koncot a bírvágyók fejéhez ütni; de elsatnyult utódai csak siettetik a fatum sajnálatos művének befejezését.

Szegény Törökország! Szegény jóra való testvérnép! Te ösz-tönszerűleg érezted, hogy érdeked a mi megsegülésünket kö-vetelte 1849-ben a közös ellenség ellen, de álnok diplomataid gátot vetettek e törekvésed elibe, s nem volt egy *szultán Mah-mudod*, ki merete volna fegyvered hatalmát a muszka háta me-gé vetni s ezáltal Magyarország kivívott függetlenségét megszi-lárdítani.

Pedig a független Magyarország lett volna az egyedüli palládi-umod, mely a muszkát a Duna átlépésében örökre megakadá-

lyozta volna s ezáltal nemcsak Törökország fennmaradását és regenerációját, hanem Európát is örökre biztosította volna a barbarizmus inváziója ellen. Se Európa, se Törökország nem tette meg akkor a népjog rászabta kötelességét s most mindkettő keservesen bűnhődik mulasztásáért s még inkább fog bűnhődni a jövőben, mert az akkor megnőni engedett szarv dőfött *Sebastopólnál*, hol Európa hatalmai 100 000 ember életével s több ezer millió elköltésével fizették meg Magyarország elleni árulásukat; dőfött *Plevnánál* és *San Stefanónál* s dőfhet még Bécsben, Berlinben és Frankfurtban is, dacára azon milliódnak, melyeket a kötelesség mulasztók az e szarv miatt fenntartott roppant hadseregekre kénytelenek költeni.

II.

De térjünk vissza *szultán Mahmud*hoz ezen eddig kevésbé méltányolt nagy reformátor emlékéhez.

Szultán Mahmud mint korszakalkotó nagy reformátor figyelmét minden térre kiterjesztette, a nagy átalakulások közepette országa kisebb horderejű anyagi érdekeivel is foglalkozott. Ez sajátos jellemvonása minden nemzetmentő nagy szellemnek, kiket a népek méltán nézhetnének Isten küldöttjeinek.

Így volt ez Washingtonnal Amerikában, így volt a mi Washingtonunkkal, Kossuth Lajossal is, akinek nagy szelleme egyszerre mindent felölelt, ami a nemzet előmenetelére, boldogítására szolgálhat. Így 1848-ban, midőn a 18 oldalról megtámadott és polgárháború által marcangolt országot kellett oltalmazni, amidőn a semmiből hadsereget teremtett és szerelt fel, amidőn városról városra járva toborzott a hazának honvédeket, s azokba átömlesztve a hazaszeretet varázsát, az ősök vitézségét legyőzhetetlen hőökké tette, kiknek babérjait a marathoni, plateai és thermopylaei szoros hőseiéi mellé helyezhetjük: akkor még arra is jutott ideje, hogy a Felvidék népének szegénységein azáltal igyekezzék segíteni, hogy ottan Svájc mintája szerint az óragyártás mesterségére a népet betanítsa, s e célból oda ki is küldötte Kierner órást (kinek most a Kristóf téren van Budapesten üzlete.) Ekként *szultán Mahmud* is országot reformálni akaró nagy munkája közepette figyelmét arra is kiterjeszté, hogy birodalmának gazdag arany és ezüst ereit, melyek a római uralom óta parlagon hevernek, kihasználja, s évégett Magyarországról tizenkét képzett bányászt hívott meg *Konstantinápolyba*.

Ezek vezetője a selmeci Knecktel János volt, ki minden német neve dacára (mint leveleiből és jegyzeteiből meggyőződtem)

egyike volt a leglelkesebb magyaroknak nemcsak érzelmre, hanem nemzetiségére nézve is.

Ezen magyarországi bányászok, főleg a nagy szakértelemmel és tudománnyal bíró Knecktel vezetése alatt a Törökország területén levő arany- és ezüst bányákat nagy haszonnal aknáztatták s teméntelen arany- és ezüstérc folyt be a török kincstárba, elannyira, hogy a kezdetleges török pénzverdék egyszerű gépeikkel azt feldolgozni nem tudták. A szultán tehát a kegyeit nagyon megnyert Knecktel *pasai* (tábornoki) rangra emelve, a pénzverde igazgatójává nevezte ki, s nagy fizetése mellett, tekintve az általa felmutatott nagy eredményeket, érdemjelekkel és gazdag ajándékokkal halmozta el.

A pénzverde mellett egy bányászati iskolát is szervezett Knecktel, s abban több örmény fiatal képezett ki a bányászat és pénzverés tudományában. Ezek közül valók voltak a Duzoglu testvérek, akik a régi örmény királyok utódainak mondák magukat, s kik nagyanyai ágon rokonaim is voltak.

Az egyik Duzoglu volt Knecktel utódja a pénzverde igazgatóságban, ez egyike volt Törökország leggazdagabb embereinek, azon kiváltsággal bírt, hogy *feszen* a *turát* vagy a szultán címerét aranyhímzéssel viselte, ami senki másnak megengedve nem volt.

Nagyszerű *Bosphor*-parti palotájában – melynél csak a szultáné volt fényesebb – mint rokon szívesen látott vendég voltam és az öregúrtól nyertem a Knecktel életére vonatkozó adatokat. Magyar nők iránti rajongásom gátolt meg abban, hogy megkínált unokája révén a pénzverdék hatalmas igazgatójával, kinek a szultánhoz bejelentés nélküli bejárata volt, közelebbi rokoni összeköttetésbe (veji viszonyba) nem léptem.

Knecktel a szultán mindenképpen birodalmában megtartani igyekezett s ottani család-alapítására unszolta. A nagy rangú és felgazdagodott s különben is daliás magyar válogathatótt *Stambul* első partie-jei között s így vette nőül a Duzoglukkal rokonságban levő elsőrendű latin családból eredő Foresti Máriát.

A Keleten, s különösen az *Archipelagus* szigetein, de magában *Pérában* és *Galatában* igen sok latin van még most is, akik a keresztes háborúk alkalmával alakított latin birodalom idejében származtak oda, leginkább Olaszországból, s bár a birodalmat, melyet alakítanak, elsöpré az arab, s török hódítás, az itt maradott latinok egészen napjainkig, tehát hét és fél századon át, megtarták úgy nemzetiségüket, mint vallásukat, mert azok ma is mind katolikusok, s ma is mind olaszul beszélnek, olasz eredetükre nagyon büszkék. Igen sok latin család ma is fenntartja a genuai és velencei rokonsaládokkal való egybeköttetését, s ősnemes voltukra s messze fel menő törzsfájukra büszke önérzettel hivatkoznak.

A legtöbb latin család az *Archipelagus* szigeten van, a Görögországhoz tartozón lakó latinok természetesen görög alattvalók; de oly szívesen ragaszkodnak olasz nemzetiségükhöz, hogyha bár görögül is tudnak, de családi és társalgási nyelvök az olasz (ennek tulajdonítható az olasz nyelvnek keleten való általános elterjedése) és oly büszkék, hogy a görögökkel nem igen jönnek családi összeköttetésbe. Ennek különben oka a vallási különbség is, amely oly éles választó vonalat képez a családok közt.

A latin mind katolikus, az *Archipelagus* szigetein számos püspökség alá vannak beosztva, s mert püspökeik, papjaik többnyire Olaszországból valók, s egyenesen a pápa által küldetnek oda, ezáltal az ős hazával való szellemi egybeköttetésök fenn van tartva s egyszersmind nemzetiségök is megvédve a beolvadástól.

Vannak latinok a török uralom alatt levő *Archipelagus* szigeteken és a Kis-Ázsia parti városaiban is igen számosan, ezeket még a török kormány is megkülönbözteti és elválasztja a görög alattvalóktól, latin-*rájáknak* nevezi s némi kedvezményekben részelteti, amennyiben *Konstantinápolyban* egy külön latin hivatal, úgynevezett latin kancellária alatt állanak, van kancellárjuk, ki a *Portával* és a külhatalmak követeivel szemben is képviseli, védi őket, s törvénykezési tekintetben is saját jurisdikcióval van felruházva, sőt épp oly dísz *kavaszokkal* (tehát végrehajtó közegekkel) van ellátva, mint bármelyik külhatalmasság követe.

Ezt azért bocsátom itt előre, mert a későbbi fejlemények megértéséhez magyarázatul szolgál, valamint azt is szükségesnek tartom kiemelni, hogy ezen kvázi elkényeztetésnek történelmi és jogi háttere van, amennyiben a törökök a meghódított *Cycladokat* a birodalomhoz csatolták ugyan, de a régi latin uralom alatti hercegeiket és kormányzóikat legalább egy ideig meghagyták, helyi önkormányzatukat tiszteletben tartották, s megelégedtek a magszabott – nem igen nagy – adó pontos fizetésével. Sőt még később is, amidőn szorosabban bevonattak a birodalom kötelékébe, belügyeikbe nem igen elegyedtek, s bizonyos mérvű autonómiát engedtek e szigeteknek; a hivatalok leginkább az ott lakó latin-*ráják* kezeiben voltak. Innen, műveltségi elsőbbségökből a régi nemesi származásukból ered azon fölény, amit ez olasz családok a szigetek görög lakóival szemben még most is éreztetnek; ennek folyománya azon kedvezmény is, amelyben a *Porta* még napjainkban is részelteti őket.

A török *Cycladok* latin lakóinál még büszkébbek a Görögországhoz csatolt szigetek s különösen *Naxos* sziget latin lakói.

Naxos minden időben a *Cycládok* legkitünőbbike, leghatalmasabbika és leggazdagabbika volt, már a 6. században Kr.e. *Athenével* vetélykedett, hatalmas flottával s 8000 harccsal rendelkezvén, 501-ben Kr.e. köztársasággá alakult át, első volt, amely a nagy perzsa hatalommal megmérkőzött amennyiben *Aristogoras* perzsa satrapával diadalmasan dacolt, azután *Salamis* és *Plateánál* is kivette gazdag osztály részét a görög dicsőségből.

III.

A latin birodalom megállapításakor *Naxosban* Ducániának nevezett hercegség alakult Velence fennsősége alatt, mely a *Cycládok* 12 szigetére terjedt ki; a *Sanudo*, később a *Crispo* családból eredő hercegek *Naxos* szigetén, annak *Callipolis* nevű fővárosában székeltek.

E hercegség 300 évig fenntartá magát, mely idő alatt 21 herceg uralkodott. 1535-ben III. *Crispo* uralma alatt *Khair-eddin* (a rettegett vérszakállú) meghódította a naxosi hercegséget; de hercegeit még egy ideig meghagyta s ötezer arany évi adóval megelégedett; a 16. század vége felé azonban a szultán szorosan a birodalomhoz csatolta s török kormányzót küldött oda.

A görög szabadságharcban *Naxos* kiváló szerepet játszott, hajósai *Canaris* alatt harcoltak a török flotta ellen, fiai itt s Krétában is vértettek a szabadságharc mezején. A naxosi latinok e harcokban is a *Marco Sanudo* herceg által erődített felső városba visszahúzódva és elzárkózva semlegesek maradtak, mert rokonszenvük inkább a törökökhöz vonzotta [őket], s a görög kormány megelégedett azzal, hogy pénzáldozattal váltották meg hadkötelezettségüket.

Naxos latin lakói most is a *Sanudo* erődben laknak, címerekkel ékített régi palotáikban; ők most is a sziget földtulajdonosai. Azok a sziget völgyeiben díszlő narancs- és citromerdők, szentjánoskenyér-, aloé és pálma-ligetek mind az ők tulajdonait képezik, most is arisztokratikus göggel nézik le az alvárosban lakó görögöket, azokkal össze nem házasodnak, sőt társadalmilag is alig érintkeznek. Ők büszkék olasz eredetükre, a kereskedést, ipart méltóságukon alóli foglalkozásnak nézik, ami miatt tétlenségre kárhoztatva lassankint elszegényednek s ösbirtokaikat rendre veszítik el, mint minden oly arisztokrácia, mely a korszellem és a demokrácia követelményeivel kibékülni nem tud.

Magok a latin lakosok közt is meg van az elkülönítő gög, mert a naxosi latin családoknak egynémelyike a *Sanudo*, mások ismét a *Crispo* hercegi családokkal kötik magukat össze s

azt cifrán kipingált családfákkal bizonyítják. Vanitas vanitatum.
[Hiúságok hiúsága.]

Ezen hercegi eredetű szenvelgő *naxosi* latin családok közé tartozott a Foresti család is – amelyből Knecktel nősült.

Knecktel nejének anyja a francia eredetű Pilián családból származott, ki által a Duzoglukkal jött rokonsági összeköttetésbe.

IV.

Knecktel házasságából egy leánygyermek született, öröme, büszkesége szüleinek, szemefénye, különösen anyjának; a leányka szépen fejlődött, már a hetedik évet betöltötte, atyjának fájt hazafias lelke, hogy gyermekéből nem nevelhet magyar nőt; de különben benne is, mint minden hazájától távol élő magyarban fölébredett a honvágy, amely ellenállhatatlan erővel ragadta rég elhagyott hazája felé; jóllét, gazdagság, magas hivatal, kitüntetések, sőt még a családi boldogság sem tudják kárpótolni és feledtetni távoli szülőföldjét, melyhez lelke egész hevével vonzódott, melyen kívül nem vala számára hely.

Ő mindenképpen rá akarta nevelni a Magyarországra való áttelepülésre; de neje épp oly szívósan ragaszkodott a páratlanul szép *Bosphorushoz*, melynek bűbajos partjain emelkedett fényes palotájuk, honnan láthatta a minden percben elvonuló hajók tarka raját, s a tengerszorosnak eszményi szép vidékét, hol a hullámok csábos loccsanása, a delfinek bukducsolása andalítá el. Ő az ismert szépet az ismeretlennel felcserélte, a bűbajos keletet, a ridegnek hitt északkal felváltani nem érzett vonzalmat magában.

A férj minden rábeszélése, minden kérése, honvágy fokozta minden ékesszólása eredménytelen lévén, arra határozta el magát, hogy a neje által bálványozott leánykát elragadja s Magyarországra viszi, hogy a viszontláthatás kecsegtetésével nejét is az odatelepedésre rábírassa.

A titokban, nagy lelki küzdelmek után megérlelt tervet foganatosítá is, s egy szép tavaszi reggelen kirándulás ürügye alatt kisleányával távozott és már indulás készen váró hajóra felszállva elvitorlázott *Galacra*, onnan szép Magyarországra utazott.

Otthonjában tett látogatás után Kassára ment, hol az akkor kitűnő hírben álló nőnevelőben elhelyezvén leánykáját s hat évre előre fizetett díjjal biztosítván kiképeztetését, visszaindult *Konstantinápolyba*, hogy nejét leányához, tehát Magyarországra való átköltözésre rávegye, s így imádott szülőföldjén, boldogan tölthesse el élte hátralevő napjait. Akkor tájt, még gőző-

sők nem járván a Fekete-tengeren, vitorlás hajókon történt a közlekedés, ami gyakran hosszadalmas, nem egyszer veszélyes volt az ott uralkodni szokott viharok miatt, amelyek éppen zárt tenger voltánál s partjainak öböl hiánya miatt veszélyesebbek, mint bármely más nyílt tengeren. A visszatérő Knecktel is meglepte egy ily vihar s ő többé soha se *Stambult*, még kevésbé láthatta szülőföldjét, eltemettetett nyomtalanul a háborgó tenger hullámai által, mielőtt nejét értesíthette volna leánya hollétéről.

Neje kétségbeesése iszonyú volt szeretett férje, egyetlen gyermeke nyomtalan eltűnése miatt.

Azt hitte, hogy valahol a *jenicserek* gyilkolták le, ami akkortájt napirenden volt a gyűlölt keresztényekkel szemben. Eugenia, a kis leányka ezalatt szépen fejlődött testben és szellemben a nevelő intézetben, a gyermek emlékezetében jóformán elmosódott szüleinek neve is, csak *Konstantinápolyból* való származásának homályos emléke maradt fenn.

A hat év, melyre a tan- és tartásdíj ki volt fizetve, letelt s az elhagyatott árva az utcára való kidobás veszélyének lett vala kitéve, ha az akkor Kassa közelében a gecsei kastélyban lakó báró Orbán Pálné, született Dessewffy grófné keresztényi nemes buzgalomtól ösztönözve, magához nem veszi a szegény elhagyottat, s leányaival tovább neveltetvén, annak gondozását magára nem vállalja.

V.

Akkortájt került haza a katonaságtól báró Orbán Pálné nagyobbik fia, báró Orbán János, aki a napóleoni hadjáratokból sebterhelten és sebzett szívvel is jött haza s búcsút vett a hadi pályától, ahol a magyarral akkor is oly mostohán, oly méltatlanul bántak, mint most s vitézségének, érdemeinek jutalmát mások tették el.

Báró Orbán János is, mint százados, valamely franciák által megszállott kisebb erődöt éjjel meglepett, falait megmászta és élte kockáztatásával elfoglalta. Természetesen ezért német ezredese nyert előléptetést, az ő nevét még csak meg sem említették. Ezért és más magyar önérdetért sértő eljárásokért megnehezeltvén, odahagyta a katonai pályát, visszautasította a felajánlott nyugdíjt s visszatért a polgári életbe, ahol soha sem tudott a némettel kibékülni s mindig a Magyarország függetlenítéséért buzgólkodó szabadelvűek táborában küzdött.

Mégegyszer felköté kardját, mint a kolozs megyei inszurgensek őrnagya; de a győri futás meggátolta a csatákban való részvételben. Különöse a gondviselés útjai, a végzetnek tőlünk néha

egészen független elhatározásai, melyeknek a legerősebb férfi is, a szabad akarattal felruházottnak állított ember – ki büszkén nevezi magát a természet urának – szintén alá van vetve, vagy a viszonyok ereje által ragadtatik néha eltökélésével ellentétes irányba.

Nem akarom elvitatni azt, hogy az emberi akarattal gyakran ellentétes ezen erkölcsi áramlatnak következései és folyamányai néha áldásosan ne hatnának, s hogy az embert a hibáson választott útról jó irányba ne terelnék, hogy az, amit a törökök fatumnak, a keresztények gondviselésnek neveznek, az emberi létnek bölcs regulátorai ne lennének; mert a véges emberi ész és a vak szenvedélyeknek alávetett szív néha téved akkor, amidőn jó irányban vél haladni, mivel az erkölcsi életnek épp úgy meg vannak optikai csalódásai és tévnézetei, mint a fizikai életnek, melyeket a gondviselés nemegyszer szokott helyreigazítani és rektifikálni. Ezt a magyar példabeszéd igen szépen definiálja azon tételes mondataiban: „Hogy ember tervez, isten végez” és hogy „Ember sorsát ki nem kerülheti.”

A fiatal kor könnyű felhevülésén már túl levő báró Orbán János sem kerülheté ki sorsát, mert bár a nősülésről lemondott volt s hymen láncait felvenni vonakodott, egy alkalommal amidőn szülőinek látogatása s osztályrésze átvétele végett, illetőleg az elzalogosított lengyelfalvi ős családi birtok kiváltsága érdekében Gecsére ment, ott megismerkedett a szépen fejlődött Knecktel Eugeniával, a támaszt és védelmet igénylő szegény árvával, azt megszerette, s nőül vevén, azzal a kiváltott lengyelfalvi ős birtokba, az Orbán család származási helyére telepedett le. Az, hogy báró Orbán János sorsát ki nem kerülhette, s a gondviselés ekként áthúzta az ő számításait, erkölcsi következményeiben üdvös eredményt idézett elő, amennyiben ekként népes családot alapított s így a Magyarország létszámát s jogainak védőit szaporítá. Ezen – elmondhatjuk az égben vagyis a gondviselés hatalma által – véletlenül létre jött szövetség alapján folytatott és folytatódik tovább a férfi ágon már kiveszőben levő Orbán család, ezen házasság adott lételt nekem is.

A távol-kelet szülöttjéből itt székely bérceink közt derék magyar menyecske lett. Édesatyám rögtön lépéseket tett anyósának fölfedezésére, de évek teltek el s már mi gyermekek hárman voltunk, amidőn végre sikerült, a *konstantinápolyi* osztrák követség közvetítésével, anyai nagyanyánkat fölfedezni, aki *Konstantinápolyban* nemcsak élt, hanem nagy gazdagságnak örvendett.

Édesatyám – ki a Napóleon elleni hadjáratkor évekig időzött Olaszországban – teljesen bírta az olasz nyelvet, s így képesítve volt az anyósával való érintkezésre. Amidőn leánya életben létét és elhelyezését tudató levele megérkezett a kipuhatolt

anyóshoz, annak öröme határtalan volt, mert habár másodszor is férjhez ment volt *Naxos*ból származó Girardi nevű latinhoz, e második házasságából nem voltak gyermekei, s így nagy vagyonának a török papok (a *vakuf*) lettek volna örökösei.

VI.

Határtalan volt öröme és boldogsága elveszettnek hitt egyetlen gyermeke fölfedezésén, kinek halálát siratta folyton, s az élet céltalansága felett epedezett. Egy új élet tárult fel előtte, eltelt lelke azon varázssal, amit csak egy anya tud érezni, amidőn az üres szív visszanyeri táplálékát s annak hézagait a fönséges anyai érzés boldogsága tölti el, midőn az lélettörekvések célpontja felragyog útjelölőként a téveteg pusztá kietlenében.

Ez érzés tölté el a reménytelenségből kiragadott édesanya szívét, ki feltalálta elvesztett paradicsomát, ez érzés ragadta székely bérceink felé, hogy elveszettnek hitt gyermekét újból karjai közé szoríthassa. Amidőn a nagyanya megérkezett ide székely bérceink közé, azon furcsa és megható jelenet adta elő magát, hogy magyarrá lett leányával, csak magyar férje tolmácsolásának segítségével tudott értekezni, míg édesanyám a gyermekkor óta elfeledett olasz és görög nyelvbe újólág be nem gyakorolta magát.

Gyermek voltam akkor, ki az érzélemvilág mélységét, az anyai szeretet e diadalünnepének magasztosságát és nagy horderejét felfogni nem tudtam; de gyermeki emlékeim visszamerengései közepette még most is feltalálom elmosódott képét az anya és gyermek viszonttalálkozása végtelen örömeinek, még most is hallani vélem a boldogság azon sikolyát, amidőn a másfél évtized óta elválasztott, kiegészítő két szív össze dobbant, midőn az ok és okozat összefolyt, midőn a természet megszakított rendje helyreállt és harmóniája összhangba hozatott.

Még most is képzeletem varázs vásznán lebeg az a szép, tekintélyes alak, festői keleti mezének pompájában, akit nagyanyának nevezheték, s aki ajándékaival, elkényeztető gyöngéd-ségével, apró becéztetésével életem ez első szakában annyi örömet okozott nékem. Gyémántos ékszereinek, sok aranyának ragyogása most is felvillan előttem, mint egy tündérképnek mesés tüneménye, mint egy szép dajkamese vonzó képlete. Az is volt az, mert ő bármily boldognak is érezte magát feltalált gyermeke s virgonc unokái körében, mégse tudta feledni és nélkülözni a búbajos kelet megszokott kellemeit, a miénktől eltérő életrendjét.

A mi előtte idegen társadalmunk, az ő eltérő szokásaival,

berendezésével idegenszerű intézményeivel nem tudá őt kibékíteni; a mi rideg éghajlatunk nem tudá helyettesíteni kelet meleg légáramlatát. A mi bérceink, melyeket csak a régi dicsőség és régi szenvedélyek emlékezete színez ki szépnek, s ezáltal lesz előttünk vonzókká, elválthatlanokká: nem tudták pótolni a *Bosphorus* bűbajos elragadó képleteit; a mi csendes magányunk nem tudá feledtetni a világ zaját; a mi szárazföldünk egyhangúsága a tenger nagyszerű hullám világát, a mi elzárkózottságunk a világkereskedelem nagyszerű mozgalmát, a mi döcögő kocsink a habokon simuló gályák sebes röptét.

Én fel tudom azt fogni és lélektanilag indokolni, hisz én csak pár évig éltem ott a *Bosphor*-parti anyai második hazámban, s bár itthonomban nemes célok, nagy törekvések és küzdelmek foglalnak el s nagy kötelességérzet telíti szívemet, mégis nem egyszer ébred fel bennem a *Bosphorus*-vágy s nem egyszer vonzódom oda vissza, óhajtom azt viszont látni. Menynyivel természetesebbnek találok azt, hogy aki szülőföldjének mondhatja, az varázsszerű vonzerejének nem tud ellent állni; azért mondja a török, hogy aki a *Taxim** vizéből egyszer iszik, bárhová menjen is, visszakiváncsozik. Nagyanyánk is e behatások uralma alatt állt s ellentállhatlan honvágyat az anyai szeretettel akként igyekezett kibékíteni, hogy minket akart a *Konstantinápoly*-ba való beköltözésre rábírní, a gazdagság és jóllét fénylő képét ragyogtatván előttünk.

De édesatyám, mint minden székely, szívósabban ragaszkodott szülőföldjéhez, mintsem azt elhagyni tudta volna, azon érzés, hogy gyermekeit magyaroknak nevelhesse sokkal erősebb volt, hogysesm azt bárminő gazdagság kecsegtető ingerének alá tudta volna rendelni. Az ősi tűzhely vonzereje erősebb volt a távol kínálkozó szerencse minden csábjainál, mely a nemzetiségből való kivetkőzést, a hazától való megválást kívánta áldozatul. Atyám maradásra határozta magát s én áldom érette, mert inkább vagyok szegényen magyar, mint gazdagon világpolgár, mert inkább ragaszkodom ez őseim vére által, ezen annyi nemes szenvedés által szentesített földhöz, mint a világ bármely idegen boldog országához.

Én bálványozom hazámat talán éppen azért, mert szerencsétlen, mert fiai ápolására, védelmére oly igen rá van szorulva; én nem tudnám soha fölcserélni azt más boldogabb hazával, én csak itt akarok élni, mert gyökerem e földbe nőtt s csak ebből tud tápanyagot elválasztani s itt akarok elhalni, védve őt, s ha megvédhető nem lenne, romjai felett siránkozva és

* A *Taxim*-nak nevezik azon *Péra* felett levő nagy gyűjtő medencét, mely vizét a Belgrádnál - két órányira - levő forrásokból nagyszerű vízvezetéken át nyeri, s honnan az földalatti csöveken van a város minden irányába szétvezetve.

romjai közé temetkezve. Anyai nagyanyánk két évi itt mulatása után visszatért *Konstantinápolyba*, miután megígértette édes szülőimmal, hogy nemsokára megfognák látogatni a kis unokákkal együtt s huzamosabb ideig körében mulatni.

VII.

Tündérmese fénylő képlete maradt továbbra is ő, mert a viszontlátás soha többé nem valósulhatott. Habár a levélbeli összekötetés fonala többé meg nem szakadt ugyan, de a mi beutazásunk a szaporodó gyermekek gondozása, később neveltetésünk miatt mindig akadályozva volt.

Egyszer már fel is készülődtünk az akkor még terhes és hozszadalmas útra, minden előkészületek meg voltak téve, már csak útlevel megszerzése volt hátra, amidőn jött nagyanyánk levele, hogy a fényes palota, amelyet a *Bosphorus* partján fogadásunkra építtetett, teljes elkészültekor leégett, s így annak újból való felépültéig halasszuk el beutazásunkat.

Ez esély örökre megghiúsítja a viszontlátást s ezáltal a nagy örökség kézrevételét is, mert mi iskolába kerülvén, a család mozgósítása nagy mértékben megnehezítettett, míg nem egyszer 1846-ban a konstantinápolyi osztrák követségtől – mely levelezésünket közvetíté – értesítés jött, hogy nagyanyánk terhes beteg s ha látni és örökségünket megmenteni akarjuk, haladéktalanul keljünk útra.

El is indultunk gyorsan, amit nagyanyánk betegsége feletti aggodalmunk mellett az is siettetett, hogy már őszre járt az idő, s a gőzösök csak rövid ideig közlekedtek a Fekete-tengeren. Azonban akkor az utazás nem volt olyan gyors mint jelenleg, Brassóból hétfalusi nagyszekereken lehetett csak öt-hat nap alatt *Galacra* eljutni, honnan az út gőzhajóval két napot vett igénybe *Konstantinápolyig*.

Nem tudom, most, hogy van, de akkor Oláhországon át más út nem volt, mint aminőt a természet csinált, sáros sivatag pusztáinak mocsáraiban a tíz-tizenkét ló által vont nagy szekerek is gyakran megfeneklettek s csak húsz-huszonöt ló egybefogásával lehetett kivontatni; azért mindig csoportosan utaztak azok a szoba nagyságú hétfalusi szekerek, amelyek gyarmatárukat, főleg gyapotot, cukrot, kávé, rizskását szállítottak a *galaci* és *brailai* kikötőkből hazánkba, s melyek a kiviteli és behozatali kereskedést közvetítették, mert akkor a Székelyföld s főleg Brassó igen nagy kiviteli kereskedést folytatott keletre, aminek most vasutunk kiépítésével nagy mérvben kell vala fokozódnia, ha boldogtalan vámrendszerünk, iparunk meg nem fojtotta volna s a fejünk felett elvonuló osztrák keres-

kedelem által a miénket – piacunk elfoglalása által – tönkre nem silányította volna.

A mi utunk nemcsak hosszadalmas, de kényelmetlen is volt, amennyiben az egész út mentén polgárosodott embert befogadható vendéglő avagy csak korcsma sem levén, kénytelenek voltunk nagy szekereinken hálni, s tarisznyából étkezni, mert azokat a faggyúval főzött oláhországi ételeket – még ha kapni lehetett volna is – posztó ruhás ember meg nem emész-tette: egyszer ízleltük meg *Plojest*ben s attól is megcsömörlött s terhes beteg lett édesatyám. Ezen felül az a szerencsétlenség ért, hogy bár eleget nógattuk – mert a gőzös indulási napját tudtuk – szekerünket a gyorsabb hajtásra, az a rossz utak, s valljuk meg az igazat, a sok korcsmázás miatt is lassan haladott, s amidőn mi a Duna fennsíkjának oromszélére értünk, s midőn megpillantók a Dunát *Braila* és *Galac* festői képével s a hajók árboc erdeivel: ugyanakkor rémülve láttuk a *Konstan-tinápoly*ba igyekvő Lloyd gőzöst füst gomolyokat lövelve tova haladni.

Mi lekéstünk a gőzösről, ami egy hétig (míg a következő gőzös indult) való *Galac*on veszteglést vont maga után, s e lekésés legalább is százezer forintjába került családunknak, mert nagyanyánknak beutazásunkról értesülést nyert prédaleső környezete a közbeeső időt az ő elpusztítására s vagyona nagyobb részének elharácsolására használta fel.

VIII.

Volt nagyanyánknak egy mostoha testvére, egy Krizándo nevű álnok ember, ki édesanyám megkerülése által a vélt örökségtől elűtetett. Nagyanyánk látva a mi késedelmünket s félve, hogy bekövetkezhető halála miatt egyetlen leánya örökségében meg fogna rövidítettetni, magához hívatta a latinok kancellárját *Vartaliti Györgyöt*, s általa végrendeletét hivatalosan megíratván, édesanyámat tette összes vagyona általános örökösévé, egyszersmind összeíratta vele ingatlanait, pénzét s künn levő mintegy ötvenezer forintra menő követeléseit.

Szerencse, hogy a végrendeletről vett hiteles másolatot az osztrák követséghez letette az aggódó nagyanya, mert különben arról még tudomást se szerezhettünk volna.

Mert a latin kancellár *Vartaliti*, egy álnok örmény, aki osztrák követségi szolgából (hol török kémként is működött) emeltetett – egy ötlet protezsáló nagyállású török pasa segélyével – a latin kancellárság tisztos állására, s ki hivatalánál és megbízásánál fogva is – mint végrendeleti végrehajtó – hivatva és kötelezve lett volna anyánk érdekeinek védelmére: első volt,

ki ellene támadt s Krizándóval a prédalesi mostoha bátyyal szövetkezett édesanyám kifosztására, örökségének elrablására.

Az orvosi vélemény konstata, hogy nagyanyánk mérgezés által halt el, megérkeztünk előtt öt nappal, tehát, ha mi *Galacon* a gőzösről le nem késünk, még életben találtuk volna.

Nagyanyánk az utóbbi időben *Pérának Tarlabasi* nevű részében egy nagy emeletes palotában lakott, mely fényesen volt felszerelve. Mikor mi megérkeztünk, az a tizenöt lakosztályú nagy épület pusztán, elhagyatottan állott, még az utolsó bútordarabot is elhordotta onnan Vartaliti, aki nagyanyánknak nagy mennyiségű pénzét, vagyont érő ékszereit s drága bútorzatát martalóc módjára elragadta s Krizándóval osztakozott felette. Nagy hirtelen eladták nagyanyámnak *Brosphorpart* nyári palotáját is, melyet a mi fogadásunkra nagy fénynyel építtetett, s amelynek *hodcsetjére* (birtok ivére) rátették kezüket, eladtak még négy más házat ily módon, s hogy nagyanyánk többi házát is el nem prédálták, azt csak annak lehetett köszönni, hogy a *vakuf* (török papok) mint a gyermektelen *ráják* örököse e házak *hodcsetjeit* lefoglalta.

Mi megérkeztünkkel még a pusztá házba sem tudtunk bemenni, hanem nagyanyánk egyik szomszédos házát bérbé bíró olasz orvos, Lorenzo (nagyanyánk házi orvosa) fogadott be ideiglenes házába; s midőn Vartalitihez mentünk – mint hivatott védőnk és végrendeleti végrehajtóhoz – láthattuk addig szegényes lakását nagyanyánk bársony és selyem bútoraival felékesítve, s nagyanyánk ruháiba és drága perzsa sáljaiba öltözött nejét és leányait nagyanyánk gyémántjaitól ragyogni, míg mi kegyelemből nyert két kis pusztá szobában meghúzódva, alig volt, hogy hova lehajtsuk árva fejünket.

A neveletlen – írni alig tudó – szolgából lett úr s a mi elorzott vagyonunk által szegényből gazdaggá lett parvenü, göggel fogadott, alig engedte, hogy nagyanyánk bársony kerevetein ülést foglaljunk.

Amidőn édesanyám, mint az elhunytnek leányát és öröksét magát bemutatta, ő se leány, se örököséről nem akart tudni, mert, mint mondá, az elhunyt gyermektelen volt, s örököse, törvényeink értelmében, a *vakuf*, mely már birtokba is vette örökségét. S midőn nála letéteményezett végrendeletét és vagyon összeírását kérte, azt felelte, hogy neki arról semmi tudomása nincsen, hogy az elhunytnek leánya lett volna, az egyet, aki első házasságából született volt, a *jenicserek* atyjával együtt leölték s így [az ily] hivatlan képzeleti preteidenseknek könnyen az igazságszolgáltatással gyúlhet meg a baja. Végrendeletéről, vagyonösszeírásról neki tudomása nincsen, ilyen sehol sem létezik, s így jó lesz, ha hamarosan, míg a gőzösök járása fel nem akad, vissza sietünk oda, ahonnan jöttünk.

Édesatyám magyar vére felforrott ennyi gazságra s csak nagy bajjal tudtuk közbelépésünkkel megakadályozni, hogy a gazember és tolvajnak összeszidott s ijedtében asztal alá bújt hivatalos zsványt el ne morzsolja.

A tagadott végrendeletet azonban elő kellett adni pár nap múlva Vartaliti úrnak, amidőn az osztrák követségnél letéteményezett hivatalos másolat alapján annak előmutatására rászorítva lett: de a vagyonszeírásról nem volt másolat letéteményezve, azért soha sem ezt, sem az összeírt ingatlanokat és a kiadott pénzekről szóló kötleveleket s azok értékét nem sikerült kézre kerítenünk, az a roppant, százezret felülmúló érték a gaz cimborák kezén maradt.

IX.

A végrendelet megkerülése megnyitá nagyanyánk pusztá lakásának ajtajait is előttünk, ahol úgy ahogy szegényesen elhelyezkedtünk, ügyünk azonban nagyon lassan bonyolódott, a török törvényszékek, melyeknél az érdekelt papok voltak a bírák – szintén tagadták, hogy az elhúnytak leánya lett volna, s amidőn azt a végrendelettel, nagyanyánk leveleivel, sőt az összekötéseinkről hivatalos tudomással bíró osztrák követség átiratával is bebizonyítottuk; akkor azzal állottak elő, hogy ha leánya is, de mint külhatalom alattvalója a török törvények értelmében a török birodalomban fekvőségeket nem bírhat.

És kezdetét vette egy hosszú és bonyolult per, amelyet az osztrák követség erélyes közbenvetése gyorsan lejárathatott volna: de az osztrák külképviselet minden időben – sőt még most a dualizmus ez amfibialis korszakában is – a külföldi magyarok érdekeinek védelmét elszokta hanyagolni, nem egyszer érezteti velök fajgyűlöletből eredő ellenszenvét, sőt üldözését is. Így voltunk mi is, mert bár édesatyám meglátogatta az akkori konstantinápolyi osztrák követet, *báró Stürmert*, s bár esdve kérte fel igazságtalanul kifosztott neje és családja védelmére, s bár ő az első tolmács Steindelnek adta át ügyünket, mi onnan támogatást éppen nem, vagy nagyon lanya védelmet nyertünk, azon kibeszéd alapján, hogy édesanyám csak mint török alattvaló juthat örökségéhez, az osztrák követség egyenes támogatása azonban külalattvalóként tüntetné fel, ami hátrányára szolgálna.

Ez volt az ürügy, a valódi ok azonban az volt, hogy – amint később meggyőződhattünk, Vartaliti régebbi szolgálatainál fogva befolyásolta az osztrák követséget, sőt némely alantosabb közegek megvesztegetése által ott ellenséges hangulatot tudott teremteni, a különben is kevésbé kegyelt magyar család iránt.

Ezenkívül Vartaliti az elorzott ékszerek egyrészével megvesztegette azon magas török hivatalnokot, akinek pártfogása a szolgából latin kancellárt csinált, e pasának nagy befolyása mindenütt útját állta a mi igazságunknak, az igazságszolgáltatás ajtain hiába zörgettünk, mert az meg nem nyitott előtünk.

Otthontól elzárva, onnan többszöri sürgetésre is semmi segílyt nem kapva, ott benn minden segíly forrás eldugatván, csakhamar bekövetkeztek a nélkülözések napjai, úgy, hogy sokszor hiányzott a betevő falat is, minden értékeesebb holmink már részint eladva, részint el volt zálogosítva s csak így tengettük szegény életünket. Kényelemhez, nagy cselédséghez szokott szegény anyám, és művelt lelkületű, kényelmesen növelt Celesta hugom maguk takarítottak, mostak, súroltak házföldet s főztek, ha volt miből, mi atyámmal foglalkozást kerestünk, készek voltunk bárminő durva munkához hozzáfogni, hogy szerezzünk valamit, de dolgot találni nem tudtunk, egy napon aztán egész családunk megmérgezve feküdt ágyba. A mérget azon kezek keverték, amelyek nagyanyánk halálát sietették.

Mi ott feküdtünk eszméletlenül, s ha esetleg dr Lorenzo – ki annyi jót tett velünk – oda nem jön és ellenmérget nem ad, a mi perünk a legfelső fórumon gyors ellátást és megoldást nyert volna. A mérget egy bejáró görög asszony lopta ételünkbe; de az osztrák követség, mert két bizonyító tanút előállítani nem tudtunk, minden törvényes föllépést megtagadott.

S mégis ezen mérgezés kísérlet képezte megmentésünk horgonyát, s szerezte meg az osztrák követség hathatós pártfogását.

Ugyanis édesatyám Magyarországon lakó nővéreinek megírta sanyarú helyzetünket, megírta a mérgezési kísérletet, érzékenyen elpanaszolta az osztrák követség hidegvérűségét. Nagynénim atyám levelét felküldötték Gróf Apponyi akkori udvari kancellárhoz, kivel atyai nagyatyám, Dessewffy grófné révén némi távoli rokonságban voltunk, ez az akkor mindenható herceg Metternichhez futott atyám levelével, ahonnan kemény parancs ment *báró Stürmer* internunciushoz, hogy rögtön minden lehető megtegyen igazságos perünk érdekében, ha másként nem lehet, kérjen ez ügyben a *szultántól* kihallgatást s míg a per eldől, addig küldjön családunk miként állásáról hetenkint hivatalos értesítést a magyar udvari korlátnoknak.

Mi természetesen erről mit sem tudtunk s nagy volt álmélkodásunk, amidőn egyszer cifra fogat áll meg kapunk előtt, s a büszke *báró Stürmer* lép be szegényes lakásunkra, s atyám látogatásának viszonzását kedves kötelességei közé iparkodik sorozni, egyébiránt biztosítván, hogy igazságos ügyünk és

családunk helyzetétől áthatva, most már ő maga fogja ügyünk védelmét kezébe venni.

És be is váltá szavát és volt is közbenjárásának gyors és hathatós eredménye, mert a külügyér és nagyvezérnél tett látogatásánál értésére adta ezeknek, hogy ügyünk iránt a nagy Metternich herceg érdeklődik: ezektől rendelet ment az illető törvényszékhez, ahol rövid időn perünk el lett látva, anyám örökösödési joga elismerve és édesanyám tizenkét ház házbérének fölszerelésére feljogosítva, még csak némely formalitások – a házak átíratását érdeklők – voltak hátra és a Vartaliti elleni per a vagyon kimutatás vagy összeírás kiszolgáltatása végett, valamint a többi házak elsikkasztott hodcsetjeinek visszaszerzése iránti kereset lejárata.

Nagy volt a rémület a préda szövetség közt, Krizando (Girardi) mostoha nagybátyánk *naxosi* birtokára menekült. Vartaliti roppant alázatos lett egyszerre, s némi bútort s az elorzott ékszerek egy részecskéjét visszaszolgáltatta anyámnak s némi kevés pénzt is az interregnum alatt általa szedett házbérekéből.

X.

Szegény családukra hosszas szenvedés után végre jobb napok következtek, édesanyám egyszerre oly jövedelemhez jutott, amelyből nem csak szükségleteink lettek fedezve, hanem egyszerre mind nekem is juttatott pár száz forintot, hogy tervelt keleti utazásomat a Szentföldre, Egyiptom és Görögországba megtehessem.

Míg én ott bolyongtam kelet klasszikus földjén, az alatt megkezdődött hazánkban az önvédelem nagyszerű harca; ez szakítá félbe hosszabbra tervelt utazásomat, én – bár még nagyon fiatal – mégis mint minden hű fia e hazának, siettem a szabadság zászlói alá, de bejutnom a minden oldalról ellenséges seregekkel környezett hazába, kétszeres kísérlet után sem sikerülvén, ott voltam keleten, hogy a világosi katasztrófa után kimenekülő honfitársaimat fogadjam és gyámolítsam, miben szeretett jó anyám nagy segítségemre volt.

Szegény jó anyám bírta mindazon női erényeket és tulajdonokat, melyek a nőt felmagasztalják, az anyát szentesítik. Ő bár akkor, amidőn atyám nőül vette, igen fiatal s kiválóan szép nő volt, kinek még nem is volt ideje mulatni, a fiatal kor örömeit megismerni, s ki előtt – mint öregebb férj fiatal neje előtt – az élet csábjai és örömei incselkedtek, ő mégis le tudott azokról mondani, ellen tudott azoknak állani s egészen családjának, gyermekei nevelésének, e hitvesi hivatásának szentelte életét, egész buzgalmát. Ő maga szoptatta és táplálta minden

gyerekét, mellőzve az idegen dajkákat, kik néha egész nemzedékeket mételyeznek meg, s telítenek lappangó betegségekkel, ő éber szemmel őrködött gyermekei felett, virasztott betegágyaiknál, azoknak fogékony lelkébe csepegtette a tiszta erkölcsöt, a magasztos honszerelmet, őrködött azok nevelése felett, font, szőtt s gondoskodott azok szükségleteiről.

Ő nemcsak kiváló családanya és példányszerű jó gazdaszszony volt, aki megtudta takarítani és gyarapítani a családi vagyont, hanem még a gazdát is gyakran helyettesítette, mert édesatyám soha se volt valami szenvedélyes gazda: de különben is távolabb vidéken levő jószágain, s mint királyi hivatalos az országgyűléseken is huzamosabban időzván: ilyenkor édesanyám otthon a gazdát is helyettesítette, s a férfi teendőit is oly páratlan eréllyel, tapintattal s oly szakértelemmel teljesíté, ami méltán az idegenek bámulatát s gyermekei hálás elismerését kell, hogy maga után vonja.

Ámde ezek csak a család iránti érdemei voltak, azok csak szűk körre terjeszték ki áldásos hatásukat; de tündöklött a maga magasztos szerénységében oly érdemekkel is, amelyek a hazára áraszták szét malasztjaikat – s amelyek most utólagosan – amidőn szerénységét nem sértjük – fel kell jegyeznünk az elismerés táblájára.

Mert a könnyek, amelyeket felszárított, kell, hogy drága-gyöngyként tündököljenek érdem koszorújában, mert a szenvedés és a nyomor, mit a haza jótékony mentőjeként enyhített, kell, hogy érdemsorozatát fokozzák; a lelki és testi táplálék, amit önfeláldozólag a haza száműzöttjeinek nyújtott, kell, hogy emlékezetét áldottá tegye. A hajlék, amit ő a bújdosóknak nyújtott, kell, hogy hajlékot nyisson a halhatatlanok templomában. Az önfeláldozó szeretet –, amellyel a haza szerencsétleneit, üldözött kiközösítetteit, földönfutóit keblére ölelte, kell, hogy áldottá tegyék emlékezetét.

XI.

Amidőn hazánkra nehézkedett a sors keze, amidőn a szabadság világot felvillanyozó fényes diadalainak oltárait elhelyezni kellett babérjait a vad kozákok lova taposta össze, midőn bitófán haltak azok, kiket világhősökként kell vala dicsőíteni, midőn a csatatér megmaradottjai közül ezek menekültek *Viddinbe*, s a hit elhagyás vagy a kiadatás végetével állottak szembe: igen sokan húzódtak *Konstantinápolyba*, sőt ezeket előzőleg, már Olaszországból is jöttek a magyar légióban szolgált magyar vitézek.

Egynéhány ezek közül el volt látva a szükséges pénzzel; de

legnagyobb része szegényen jött s az önfenntartás minden eszközétől meg volt fosztva, mert a török kormány csak később segítette, soha meg nem hálálható nagylelkűséggel a magyar menekülteket; leginkább a *Sumla* s később *Kuthai*ába belebbezetteket; juttatott ugyan segélyt és útipénzt később a *Konstantinápoly*ba levők egynémelyikének is; de eleintén ezek meg voltak fosztva minden segélytől, azt nem is kérhették, mert szökve jöttek *Viddin*ből, s később *Sumláról*.

Ezen szegény bujdosókból, a letiport haza ez érdemdús vértanúiból és hőseiből sok pusztult volna el étlen és nyomorban, ha édesanyám meg nem nyitja előttük tarlabasii nagy házát, ahonnan egy kisebb házába költözött át, hogy a hontalanoknak tágabb szállást adhasson; de kis házában is mindig hosszan terített asztal volt, amelyhez folyton sokan voltak hivatalosak olyanok, kiknek nem volt hol ebédelniök. Én is dolgoztam, mesteremberré (órássá) lettem, hogy pénzt keressek a szűkölködők segélyezésére, édesanyám minden jövedelmét e szent célra áldozta; csakhogy a kereslet nagysága miatt mindez sokszor nem volt elégséges, s akkor édesanyám kész volt ékszerait zálogba vetni, csakhogy enyhíthesse a szenvedők nélkülözéseit.

Óh, ő e napokban, a megpróbáltatások e napjaiban valóban nagy volt, annál nagyobb, mert tudta, hogy a jótékonyságnak ily módoni gyakorlása, mily nagy hátránnyal jár reá nézve; tudta, hogy azáltal elveszítendi, sőt ellenséggé teendi azon egyedüli pártfogót, kinek pere megnyerését köszönheti s kitől ügyének szerencsés lebonyolítását várhatja; de ő háttérbe szorítá az észtt akkor, midőn más gyámolításáról volt szó.

Én addig is szerettem jó anyámat, önmagamért, a tőle nyert végtelen jóságaiért; de e perctől fogva tisztelni tanultam hazámért, s szerencsétlen száműzötteivel gyakorolt jótéteményéért.

Nemcsak gyermeki, hanem hazafiúi kötelességet vélek teljesíteni, amidőn most – midőn áldott lelke elköltözött közülünk – ezen érdemeit kiemelve köztudomásra hozom, hogy emlékezetét nemcsak a hálás gyermek meleg érzetével, hanem a hazafias elismerés zománcával vonhassam be.

Az ő fönnkelt lelke egész életén át megelégedett a nemesen teljesített kötelesség öntudatának jutalmával; de nekünk, kik magasztos szíve melegénél hevültünk, kik emelkedett lelkülete malasztjával táplálkoztunk; kötelességünk feltárni jótékonyságának, érdemeinek s honleányi érényeinek áldásait márcsak azért is, hogy követendő például szolgáljon a magyar honleányoknak, kiknek hazánk szomorú lealázott helyzetében még inkább kell a küzdő férfiak lelkeit és buzgalmát edzeni, tántoríthatlan hűségre és kitartásra buzdítani, s küzdelmeikért az otthon örömeivel jutalmazni. Az ő hivatásuk a könnyeket felszárítani, a szenvedéseket enyhíteni.

Különben a magyar nők e tekintetben nem szorultak buzdításra, felül állanak talán minden más nemzet hölgyei felett.

Így volt ez a múltban is, midőn a magyar nőt ott találjuk mindenütt a küzdő férfi mellett a csatákban, a kórházakban, a művelődés mozgalmaiban. Így volt ez a közel múltban, az 1848–49-i dicső küzdelmek nagy napjaiban, amidőn a magyar nők nem tűrték otthon a harcképes férfiakat, kergették a csatákba, s nem egy maga is részt vett a harc vészeiben úgy is mint harcos, úgy is mint sebesült ápoló. Így volt az alig múltban, a dicső küzdelmeket követett elnyomatás napjaiban, midőn a börtönök sötétjébe terjesztettek fényárt, midőn a száműzetés szenvedéseit enyhítették.

A régiek egri női, Perényi Ilonái, Puskás Klárai, Lorántffy Zsuzsánnái, Bethlen Katái nyomdokain feltaláljuk a nőhonvédeket, a báró Radák Istvánnékat, az Orbán Jánosnékat. A régibb kor följegyezte kiváló hölgyeink emlékét, történelmünk tündöklük azok fényétől: a jelenkor még ebben is szűkkeblű; nem akadt mindedig még senki báró Radák Istvánné nagy érdemeinek kellő méltatására, ami egy önálló könyv megírására szolgáltatathatna anyagot. Felhívom arra a hivatottak figyelmét akkor, midőn itt megkísérlem néhány szerény vonással emelni és ékíteni jó anyám nemes lelkének egyszerű tropheumát.

Igen, mert minden szent ügyért viselt szenvedés és veszteség megérdemli legalább az erkölcsi kárpótlást, már pedig édesanyám a száműzetteinkkel szemben kimutatott jószívűségéért sok üldözést szenvedett s nagy anyagi károsodásnak volt kitéve.

XII.

Az osztrákoknak mindig öröme telt a magyar üldözésében, irtásában, megalázásában és megkárosításában; ez nem egyes emberek ellenszenvének volt kifolyása, hanem rendszer volt, amely három századon át nemzetünknek végtelen szenvedéseket okozott, erről a börtönök, vérpadok és bitófák krónikái iszonyatos dolgokat tudnának elbeszélni.

A spanyol inkvizíció kegyetlenkedései még most is iszonyattal töltik el az embereket, mert a rémkornak áldozatait és vértanúit együttesen összefoglalva csoportosítva állítja előnkbe a történelem, nem lenne kevésbé iszonyatos a kép, ha Magyarországnak osztrákok által való többszörös dúlatását, kegyetlen hadvezéreinek vérengzéseit, a vérpadoknak, bitóknak és börtönöknek nemes áldozatait együttesen csoportosítva állítaná előnkbe a történelem, hisz nekünk is voltak Caraffáink, Bastáink, Actonaink, akik a Torquemadának nem sokat engednek, nálunk is voltak tömeges kivégzések, permanens

vérpadok, nálunk is folytatott az osztrák oly irtóharcokat, amidőn egész nagy vidékeken nem maradt élő ember, nem maradt lakható ház. Iszonyatos jeleneteket, s mongoli eljárást jelez Actonnak azon rövid jelentése, hogy Csík- és Háromszékről azért kénytelen télre seregeit kivonni, mert (a két nagy megyében) nem maradt egyetlen fedél sem, amely alá katonáit beszállásolhatná, és ez nem is a távol sötét századokban, hanem a közel Rákóczi forradalom idejében történt; de még a múlt századra sem kell visszatérnünk, hisz e században, annak kel- lős közepén is találhatunk oly osztrák eljárásokat, aminőket még a kannibálok is megszegyenellnének.

Avagy nem osztrák tábornokok inscenírozták a nagyenyedi, felvinci, vízaknai, abrudbányai, gerend-keresztúri, krakkói, és balázsfalvi vérengzéseket, nem osztrák tiszték vezénylették-e a rác és oláh csordákat, amelyek védtelen nőket, aggokat, gyer- mekeket gyilkoltak halomra, városokat raboltak ki, s tettek romhalommá, egész országnépet, úri lakjait, kastélyait zsák- mányolták ki s dúlták fel? Avagy nem az osztrákok vitték-e végbe gyáva kegyetlenséggel az aradi és új-épületi tömeges kivégzéseket, nem ők tömték-e meg a börtönöket, nem ők kor- bácsoltak-e meg művelt nőket, s nem ők követték-e el szegény hazánkban oly iszonyatosságokat, melyek az emberi művelő- dés történetének legsötétebb szégyenfoltját alkotják s méltó ellen párját képezik a spanyol inkvizíció rémképeinek?

S míg itthon emberélet és vagyon szabad prédává vált, az- alatt künn menekülteinket, s külföldön levő magyarjainkat szintoly kíméletlenül üldözték, gyötörték, elfogatva haza hur- colták, s ahol hozzájuk nem férhettek nyíltan, a gyilok és méregtől sem rettentek vissza. Szegény családunk sem volt mentesítve az ily elbánásoktól.

A konstantinápolyi osztrák követség nagy bűnül tudta be nekünk, hogy az éhezőknek kenyeret adott szegény jó anyánk, hogy házunk nyitva állt a hontalanok előtt, hogy nem tudtuk megtagadni a vérkötelék természetes követelményeit, *báró Stürmer* egyszerre pártfogóból a legelkeseredettebb ellensé- günké vált, dühét fokozta Kossuth Lajossal való érintkezésem s az ellene tervelt orgyilkosság megghiúsítása.

Vartaliti ismét fölemelte fejét, az alacsony intrikák, fon- dorlatok ismét folyamatba tétettek, s a már bevégzés és a lebo- nyolítás vég stádiumában levő perünk úgy visszalöketett, hogy tíz évig kellett még *Konstantinápolyban* vesztegelnünk s nekem Angliába menekülni, míg ismét nyelvbe üthettük ügyünket.

Ezt is csak *báró Stürmer* eltávozása tette lehetségessé, ami- dőn a nemes lelkületű s a magyarok iránt gyöngéden érző *báró Prokesch-Oston A.* foglalta el a konstantinápolyi követségi állomást.

Édesatyám valamikor ugyanazon ezredben szolgált ezen egyenes lelkületű és nemes érzésű katonával, elhatározta tehát érintkezésbe tenni magát vele, amit *Stürmerrel* 1850 óta mellőzött; felhasználta erre az új évet, amidőn az osztrák alattvalók tömegesen szoktak tisztelkedni. *Prokesch* előtt feltűnően édesatyámnak impozáns alakja és magyar öltözete, hozzá lépett s kiléte felől tudakozódott. Amidőn megtudta, hogy régi bajtárssal van dolga, amidőn megérté az ügyet, ami itt lekötve tartja, egész őszinteséggel fölhívta atyámat, hogy egy memorandumban ismertesse meg az ügy állását és fejleményét s ő kötelességszerűen fogja támogatni.

Meg is tette, mert ahogy édesatyám emlékirata kezéhez jutott, azonnal a *Portához* sietett és katonás eréllyel tudtára adta a fővezírnek, hogyha gyors igazságot nem szolgáltat, az egész ügyet a szultán elibe fogja terjeszteni. E fellépés üdvös hatása nem váratott sokáig magára, mert rövid idő alatt édesanyám visszatartott *hodcséj*ei kezei közt voltak s házainak tulajdonjoga átruháztatott; de a fellelhetőket, az elorzott pénzt, kötleveleket és ékszereket s a korábban eladott házak árát kicsikarnunk soha sem sikerült Vartaliti körmei közül, sőt az ügy gyors lebonyolítása céljából még a kinyert kisebb házak egyikét is kénytelen volt édesanyám Vartalitinek ajándékozni; de ő sem élvezhette gaz módon szerzett vagyonát sokáig, mert egy szélhűtés megmentette e szörnytől a szegény kizsarolt latinokat.

Édesanyám végre valahára hozzá jutott örökségének egy részéhez, az elveszett fejsze nyeléhez: de a tíz évi veszteglést és veszteséget semmi sem tudta helyre pótolni, mert ez idő folytán az ingatlanok értéke *Konstantinápolyban* annyira csökkent, hogy anyám házáért alig kapta meg a tíz év előtti érték egyharmadát, s így is négy nagyobb házát értékesíteni nem tudván, a házak az 1862-i nagy tűzvész alkalmával leégtek, s pusztá telküket mind e mai napig nem tudtuk eladni.

Ekként édesanyám egykori nagy örökségének csak romjait tudta megmenteni.

De az ő veszteségét én legnagyobb nyereménynek tartom, mert a haza szent ügyéért hozott áldozat dúsan hozza meg erkölcsi kamatját, e tartozást akartam igénytelen soraimmal leróni, midőn az elismerésnek koszorúját helyezem utólagosan koporsójára, melynek legszebb, legragyogóbb díszét a száműzöttek hála könnyei képezik.

Szabadság, Nagyvárad, 1884 január 26.– február 3. (22-29 sz.)

II. Galactól Konstantinápolyig

(Galac és környékének leírása. Találkozás a gőzösön Szelim pasával. Indulás. Duna-vidékek. Tulcsa. Sulina. Tengerre érkezés. Várna. A Bosphorus. Megérkezés Konstantinápolyba.)

Galacra érkezve, értesültünk, hogy a Stambulba menő gőzös érkezésünk napjának (máj.1.) éjjelén elindult, s így nem maradt más, mint vagy egy hétig várni a 8-án indulandó gőzösre, vagy vitorlás hajón az elemek önkényére bízni életünket. Mi az elsőt választottuk.

Egy egész héti itt mulatás alatt elég időm volt Galacot megismerni, s hogy te is némileg ismerhesd, ezennel rövid leírását fogom adni. – Galac, mint általában hiszik, a régi Aropolis helyén fekszik. Különben történeti emlékekben igen szegény. 1789. májusban az oroszok elfoglalták; de ugyanazon évben Geismar tábornok itten csatát veszve, kénytelen volt azt a törököknek visszaadni. Galacon kötött meg 1790-ben a béke Oroszország és a szultán között. 1821-ben pedig, midőn a görög forradalom visszhangra talált a két oláhfejedelemségben is, s midőn Ypsilanti Sándor szavára fegyvert ragadott az annyi századok óta rabigáját békén hordó oláh nemzet, az ellenök küldött Juszuf pasa Galac mellett verte meg Kantakuzen hadcsapatát, s elégette a Heteristek Dunán levő flotilláját. Ezen győzelem híre megrémíté s megosztá a boérokot, s Ypsilantinak Dragocsén melletti legyőzetésével végződött az oláhok rövid s minden eredmény nélküli forradalma.

Galac egy nagy kiterjedésű s igen nagy kereskedéssel bíró város, a dunai kikötőhelyek legjelentősebbike. A tengeri hajók egész idáig, sőt még fennebb feljönnek, s itt rakodnak ki és rakodnak fel. Lakóinak számát 40 000-re teszik, melyek fele oláh, a többi görög, bolgár s általában a telepedett európaiak; köztük igen sok zsidó. A város, dacára a kereskedés előidézte nagy gazdagságnak, igen ronda és rendetlen. Deszkával fedett

házai többnyire földszintiek. Utcái szűkek, piszkosak. Piacai, vásárterei jelentéktelenek, s kövezete oly iszonyú rossz, hogy valódi bűnbánat rajta járni. A város emeltebb helyén van egy utca, ahol a konzulok lakjai vannak. Itt már lehet szebb épületeket is látni. A kereskedés többnyire görögök és zsidók kezében van. A mesterségeket külföldiek űzik.

A város nyugati részének egy emeltebb helyéről, hol a katonai laktanya és kórház van, varázs-szépségű kilátás nyílik. E pontról lehet látni három országnak szögletes összeütközését az északi óriással, mely őket elnyeléssel fenyegeti. Közvetlen a hegy alatt a város terül el sűrű háztömegek közül kiemelkedő magas tornyaival. Túl rajta a méltóságos Duna hömpölyög, a hajók százait hordván nyugalmas kebelén, melyeknek zászlókkal ékesített árbocain merészen futkosnak fel s alá a tengerészek, mások kibontva fehér szárnyaikat sebesen szelik a hullámokat. Apró sajkák jönnek-mennek, egy-egy gőzös indulókészen füstölög, másutt víg dal közt horgonyt húznak fel, egy egész ismeretlen világ tűnt fel előttem. Túl a Dunán zöld berkek s aranyos színezetű nádasoktól környezett fénylő tavak, magas cövekeken nyugvó halászkunyhók, s a láthatár végpontján a szép hajlatú *dobrucai* hegyek ködborongta bércei; északon a nagy kiterjedésű *Karamon-tó*, túl rajta a Prut vidéke s *Bessarabia* homályos tájai, nyugatra Oláhország és Moldova átláthatatlan síkjai! Van e tájban valami sajátos változékonyság, melyet minél tovább szemlél az utazó, annál inkább gyönyörködik benne s annál több szépségeket fedez fel. A nagyszerű folyamon örökös változó mozgás, hajók jövése, menése gyönyörködteti a szemet. Én ittlétem alatt többször látogatám meg e helyet, s sokszor órákig elmerengtem, anélkül, hogy az valamit veszített volna érdekéből. A kórház orvosa hontársunk volt, s lehet, hogy ez is volt egy vonzerő, mi ide hozott; mert, óh mi jól esik a honából távollevő vándornak, ha idegen földön oly egyénekkal találkozhatik, akik édes hona nyelvét beszélik, s akiknek keblében rokonérzet honol.

*Galac*on a betegségek (főképpen a hidegláz) igen gyakoriak, melynek fő oka a tavak romlott vizeinek kigőzölgése, a változó időjárás, a tikkasztó melegség s a város tisztátalansága.

Én nem mondhatom, hogy a *Galac*on eltöltött hét nap unalmas lett volna. Én a természet szépségében mindig találtam elszoródást, most a Duna partjain ácsorogva, majd a *Karamon-tó* partjain sétálva, majd a kedves dombtetőn elmerengve a táj panorámái szépségén, majd orvos barátommal elcsevegve a távol honról. Hamar megérkezett május 8-a, s mi készülteket tettünk az utazásra.

A Lloyd ügyvivőséghez menvén jegyet váltandók, a *Stambul*ból érkezett kapitány által értesültünk, hogy nagyanyánk

nyolc nappal azelőtt meghalt; hogy felkelhető vagyonának nagyobb részét ellopták, fekvő javait (házait) pedig a *vakuf* (papi törvények, mert Törökhonban minden örökös nélkül meghaló török alattvalónak, sőt még európainak is, ha jókor nem gondoskodott valakire átíratni, mindenkor a papok öröklük) lefoglalta. Ezen hír nagyon lehangolta kedélyünket, s szülőim már visszatérésről tanácskoztak. De én, kinek keblében a leg-hőbb vágy élt láthatni *Stambult*, kelet csudavárosát, elővettem minden ékesszólásomat, minden reábeszélő tehetségemet. Elmondám, hogy már itt levén, megengedhetetlen bűn lenne el nem menni *Stambulig*. A gyermeknek kötelessége életadójának sírját meglátogatni. Aztán még megeshetik, hogy örökségét is visszakaphatjuk. Legalább kötelessége egy szülőnek, kinek számos családja van, mindent megkísérteni, hogy azután legalább lelkiismeretét megnyugtathassa. Ilyen s hasonló okoskodásokkal, melyeket egy kis önzés bevallásával igen ügyes ügyvédi fogásokkal adtam elő, elhallgatván vagy inkább elfátyolozván a valódi indokot, az utazási szenvedélyt; végre elhatároztatott egy a Duna partján tartott zajos családi kongresszusban, hogy el fogunk menni *Stambulba*. Azért jegyet váltottunk, podgyászainkat elhozattam. Itt legelőbb éreztem az utazás azon kellemetlenségét, hogy ismerősöket, kikkel már megszoktuk együtt lenni, kik közül sokan talán rokonszenvünket nyerték meg, el kellett hagyni, s gyakran a viszontlátás reménye nélkül. Orvos barátom elkísért, s egy „*Isten vigye szerencsésen!*” – volt azon szerencsekívánat, mellyel a veszteglő rostélyzatán átlépve (s a keletről jövő tisztátalanokkal érintkezésbe jövéen) nem szabadott többé kimenni. El voltunk zárva a száraztól, az ezüst Duna volt a mi börtönünk, s a hullámágyon nyugvó gőzös Colowrát a mi cellánk. A Colowrát mellett még egy más gőzös, Franz állott, mely felfelé igyekezett a Dunán.

Ezen utolsón volt Szelim *pasa*, aki egész családjával és háremjével együtt Belgrádba utazott, hová parancsnokul volt kinevezve. Kíséretében egy hontársunk volt, ki felszólított, hogy tennénk egy látogatást a *pasánál*, ki, mint általában minden török, nagyon szereti a magyart. Nem engedték magunkat kétszer felszólíttatni; hanem a csónakozástól visszatérőnek tiszteletére mentünk. A *pasa* a hajó fedélzetén készített kereveten ült összekulcsolt lábakkal, s tolmácsa által (ki németül jól beszélt) mondatá nekünk, hogy igen örvend, hogy velünk megismerkedhetik, csak azt sajnálja, hogy így, úton találkozva, nem fogadhat oly szívesen mint óhajtaná; de visszautunkat vegyüek, úgymond, Belgrád felé s akkor el ne mulassuk meglátogatni! Mi szíves meghívását megköszöntük, megígértük, hogy visszautunkat Belgrádon át fogjuk tenni. Drága borostyánkő szopókájú *csubukot* hozatott számunkra, s illatos mekkai

kávéivás s beszélgetés közben a pasa elmondta, hogy ő a magyarokat nagyon szereti, s hogy a török és magyar testvérnép. Az is igen megörvendeztetett, hogy végre találtam egy népre, mely minket valódi nevünkön hív (*madcsár*). Észrevehén pedig a pasa, hogy anyám és húgom a szomszéd hajó fedélzetről átnéznek s megtudván, hogy ők hozzánk tartozók, és hogy anyám görögül beszél, rögtön felkölt s anyámmal beszélgetvén, meghívta *háremje* látogatására. Az magában értetődik, hogy mi, férfiak, oda nem mehettünk bé. Azonban a pasa fia, ki franciául beszélt, engem levezetvén, fegyvereit megmutatandó, engedett kérésemnek, s bémenvén a nők szobájába, az ajtót feltárta, és így vethettem egy futólagos pillanatot ezen tiltott Édenben. A *háremben* igen szép s csillogó ékszerekkel ékes nőt pillanték meg. De egy dagadt szájú, utálatos szerencsen csakhamar megirigyelte szemeimnek ezen gyönyörét, s haragosan becsapta az ajtót. Végre a pasától elbúcsúzáván, ő felállott kerevetjéről, s magyaros szívességgel kezét szorított, ismételvén, hogy el ne mulassuk meglátogatni!

Engem főképpen meglepett a *pasának* leereszkedő szívessége, nyájassága s nemes modora, de meg egyszerű öltözete is, mely egy fekete átilából s egyszerű *feszből* (veres sapka) állott. Én egy török *pasát* fényes nemzeti öltönyben, drága kövekkel terheltén képzeltem; de a reform kivetkeztette ősi alakjából a törököt is, ők eldobták őseik öltözetét, lassanként elvesztik ruhájokkal együtt ősi erényeiket is, s lassanként ők is eltanulják Európától egy ferde irányú polgáriasodás vétkeit.

Igen meglepett engem, mint legelőbb gőzösön utazót, azon csín és fény, mi a hajó belsején előmlött s azon becsületes s előzékeny bánásmód, mellyel a kapitányok (kiket én szilaj vész-edzett embereknek hívék) az utasokat illették. Időnk gyönyörű volt. Az est elkövetkezett. A tiszta felhőtlen égen csillag-milliárdok ragyogtak. Az ünnepélyes néma csendet a hullámok loccsanásai, a határörök egyhangú kiáltásai s egy-egy sajka evezőcsapásai zavarták csak. Később fölemelkedett a hold s rezgő világa ezüst fényben úszott a hullámokon. A szomszéd gőzösről lágy, méla dal hangzott, lant kíséret mellett. A szavakat nem értém, de a panaszos dal hangjai szívemhez szóltak, mert a zene azon általános nyelv, melyet minden nép megért, mely a szívnek beszéde. Én megértém a bús dalt, mely régi letűnt nagyságot siratá, mely a szerelemnek vala lány édes beszéde, s én ez és nemzeti dalaink bús hangulata közt nagy hasonlatot találék. Visszarepültek gondolataim az imádott hon felé, feltűnt előttem annak fényes múltja s szomorú jelene, s fel egy szebb jövőnek kecsegtető reménye is. Elmerengtem s kérdőleg néztem a honi porondot hordó hullámokra, s a jövő titkait vizsgáltam titkos keblökben. De ők némán, legfőlebb

egy-egy biztató loccsanást hallatva, vonultak tovább. A tornyok órája tizenegyet ütött, midőn kabinomba visszavonultam.

Hajnali öt órakor szokatlan mozgás ébresztett fel. Hamar öltözködve, felsiettem a fedélzetre látni az indulást, látni a tőlünk futó változékony partokat, látni a velünk jövő s mégis ellenkező irányban haladni tetsző vitorlásokat, látni a visszanyargalni tetsző hullámokat, a méltóságos folyamot, mely most keblén hordva még nagyobbyszerűnek tetszett, látni az emberi ész diadalát az elemek önkényén, látni még sok egyebet, mit a sok új, szokatlantól elragadott, a sok édes csalódástól elfogult, a természet szépségétől meghatott lélek érzett, de amit én szavakban kifejezni nem tudok.

S mi mentünk nyílsebességgel, anélkül, hogy éreznők, anélkül hogy látnók azon erőt, mi minket ragadott. A tárgyak, a víz, a part, a kellemesen zöldellő berkek, a regényes fekvésű bolgár faluk, a szép hajlatú hegyek, a fénylő tavak futottak tőlünk, hogy más új tárgyaknak adjanak helyet. Elhagyva a *Kébbá kart* a Duna deltájához értünk. Nyolc órakor *Tulcsa* tűnt fel, szélmalomok koszorúzta dombon regényesen fekvő város. Kikötője tömve volt rakodó hajókkal; a parton levő hajógyárban több készülőben levő hajó váza körül sürgött a munkás sereg, s sűrű kalapálások zaja tölté el a léget. Gőzcsüünk is megállott s néhány utast partra rakva, másokat felvéve, kilenc órakor folytattuk utunkat. Elhagyva a Szt. György kart, az egyedül hajókázható *sulinai kar* keskenyülő partjai között több irányú kanyarodásokkal haladtunk. Szinte könnyes szemekkel láttam a partokat – melyek, a Duna kiöntései által termékenyítve, a földi éden legszebb képeit mutathatnák fel, hol a faluk százai gyönyörködtethetnék a szemlélő szemeit – nád-dal benőtten műveletlenül heverni, s kietlen líbiai sivatagként terülni el.

A bessarábiai oldal nem ilyen volt. Ott mívelt és felhasznált föld tűnt fel, s a partokon, hol hosszú láncsájú kozákok örködtek, hajókra erősített ágyútelepek sötét szájai bámultak az utasra, míg a török partok pusztán, elhagyatva állottak, s csak a nád között büszkén sétáló gólyák által őriztettek.

Két órakor értünk el *Sulinához*, hol 220 hajó horgonyozott, a nyugtalan tenger hullámainól, melyeknek tajtékzó fehér rétegei messziről felötlöttek, gátoltatva a tovább mehetésben. Bár minket is beszélő csövekkel le akartak beszélni a tovább meneteltől, tudatva, hogy a tengeren vihar dühöng, de a mi kapitányunk arra nem hallgatott, hanem merészen haladott előre, hasítva a szilaj hullámokat, melyekből elsüllyedt hajók árbócai rémlettek ki. Már rég kiértünk a Duna torkolatból, már rég eltűnt a távolban füstölgő *Sulina* és magas világító tornya, s mi még mindig a Duna vizében haladtunk, melynek

szürke habjai külön váltak a tenger kék vonalától. De nem sokára azok is visszamaradtak, s a mi hajónk a *Pontus Euxinus* vészes hullámain táncolt; eltűnt a száraz, csak zajgó tenger, kék ég s néhány viharral küzdő hajó tűnt fel a láthatáron. Hajónkat vézmadarak baljóslatú süvöltéssel röpkedtek körül, le-lecsapva a hullámokba, s újra felszállva a légbe, mintegy gyönyörködni látszottak a vihar költői nagyszerűségében. Az utasokat részint a becsapó víz, részint a tengeri betegség már rég lekergették a fedélzetről. Csak én állottam ott egy kötélbe kapaszkodva, s lelkelem szilaj örömmel ragaszkodott a vihar költészetéhez. Büszkének érzem magamat, hogy én is ember vagyok, aki megnyergelte az elemeket, aki dacolni mer a veszéllyel, s aki előrehalad, mikor a természet azt mondja: „állj meg”! A tenger így felháborodva bösz ordításai között, úgy hiszem, nagyszerűbb volt, mintha nyugodtan elsímulva pihent volna. A vihar szava kedves zene gyanánt hangzott füleimbe. A természet borzasztóan nagyszerű hangversenye meghatá lelkemet, s én még sokáig ott állottam volna, ha mint olyan újonc utasnál, nálam is a tengeri betegség nem jelentkezett volna. De én hamar felgyógyultam, s midőn estve a vacsorát feladták, már oly állapotban valék, hogy atyámmal együtt (a többiek mind betegek levén) roppant étvággyal láttunk hozzá a tíz személyre számított vacsorához. Midőn a hold kikelt hullámpárnái közül, már én a fedélzeten bodor füstöket eresztve sétáltam, gyönyörködve a legszebb látványban, ami éltemben előttem felmerült. Elbájló, isteni volt a tenger így megezüstözve a hold rezgő sugarai által. De én annak szépségét leírni képtelen vagyok, az leírhatlan, arról csak annak lehet fogalma, aki látott viharos tengert holdvilágos éjjelen.

Következő (máj.10-én) reggel szirthegek tűntek fel a távol ködében, azok a *Cap Gülgrád* előhegyei voltak.

A tegnap haragos tenger ma nyugodt vala; sima hullámain a méltósággal felemelkedő nap használta tükörül, s Auróra kacér pillanataitól felgyulladt tenger olyanná lett, mintha annak sima lapja gyémánt és türkiz mozaikkal lenne kirakva.

Itt betértünk a várnai öbölbe. Az azt környező hegyek lassanként lefesték magukat a láthatár körvonalán, s nemsokára Várna fehérítő minaretei is feltűntek. Örömem rendkívüli volt, midőn megtudtam, hogy ott néhány órát mulatni fogunk. Ah! Minő érzetek csatáztak keblemben, midőn azon földre reméltem léphetni, hol hajdan őseink csatáztak, hol a papi ármány s a szövetségesek szószegése annyi magyar hősnak ásott rideg sírt, hol a megszegett eskü egy véres példánya marad fel intő szóul az utókornak, hol minden hant felett egy ősnak bolygó szellemét hittem lebegni, kik távol a hontól, idegen földön nem nyughatnak! Véres képei a múltnak, ti könnyeket csaltatok

egy hálás ivadék szeméibe, ki eljöve őseinek sírja felett imádkozni!

Közeledve, a város mind inkább határozott alakot váltott. Lassankint a reggel ködéből kibontakoztak a sűrű háztömegek felé magasuló mecsetek fénylő kupjai, s a nyulánk minarétek (vékony nyílvesző alakú torony, honnan az imám imára szólítja a hívőket) s a magas ciprusok zöld obeliszkjei, melyek a városnak sajátos keleties jelleget adtak. A kikötőben több hajó nyugodott, hol a mi gőzösünk is legördíté horgonyát, s mi siettünk partraszállni, felhasználandók az itt töltendő néhány órát a város futólagos megnézésére.

Várnát csekély magasságú s igen rossz állapotban lévő várfalak környezik, melyeken át több kapu vezet a város belsejébe. Utcái szűkek, piszkosak. Többnyire fából épült házai ízléstelenek s rendetlenek. Egyáltalában Várna is, mint minden török város, csak messziről szép, de ha az ember belsejét vizsgálja, minden illúziónak vége van. A *pasa* komor *konákja* (palotája) szintén egy idomtalan faépület, s mellette egy szeszélyes alakú torony van, melyen a félhold zászlója lobog. Az üvegoldalú boltokban nagy turbános törökök ásítognak az édes semmitnemtevés unalmában, hacsak a szorgalmas csbukolást munkának nem vesszük. A bazárban több érdekes csoportozatot láttunk.

Várna felett kellemetes hajlatú hegylanc nyúlik el, ugyanazon bércek, amelyek egykoron őseink hadi robaját visszhangozták. Ott egy omladozott bástyáról feltűnt előttem azon tér, ahol annyi hős küzde s hala meg, nem mondhatnám a hazáért – hanem Európáért, mely őket a vész percében magukra hagyá, azon hely, melyet a nagy Hunyadi tapodott, s melynek magyar vér termékenyíté hantait.

Most pusztán elhagyatva áll ott a tér. Semmi emlékkő nem jelöli az annyi hőstettek által szentesített helyet. Búsan elhagyottan áll az ott. A természet ültetett oda kegyelemből vadrózsákat s babérbokrokat.

Amily hő volt vágyam meglátogathatni *Ulászló* sírját, éppen oly nagy volt leverettségem, midőn megtudám, hogy az egyszerű hant, mely a szerencsétlen gyerekkirály elestét jelöli, oly távol van, hogy azon kevés idő alatt, mennyit gőzösünk itt mulatott, nem lehetett megjárni, s így csak bús képzetem vándorolhata el oda.

Hajónkra visszatérve, a tengerészek egyhangú énekléssel húzták fel a horgonyt, s mi újból hasítókat a hullámokat, melyeknek nyugodt lapján hosszú habútat véstek a gőzös dobogó kezei. Csakhamar eltűnt Várna, el az öblöt környező hegyek, s mi újra a sík tengeren voltunk. Csak kék ég s annak nagyszerű tükre, a kék tenger terült el szemünk előtt. – A gőzösünk

kéményéből kirohanó füst s a fejr gőz egybeelegyvedve fantasztikus alakokat írtak le a levegőbe. Egy-egy játszadózó hal ugrott ki a tengerből – mintha tudatni akarná, hogy ott is élőlények vannak, egy végtelen világ ismeretlen lakói.

Személyzetünk egy török *bejjel*, egy (török szolgálatban lévő) arab tábornokkal, ezeknek számos szolgálival, *csbukcsijja*ival (pipahordó) szaporodott. Ezek a fedélzetre terített szőnyegekben pipázással, imádkozással töltötték az időt. Igen keveset beszélgettek. A többi utazók között két francia is volt. Beszédbe elegyedve velök, azon szomorú tapasztalást tevék, hogy honom a művelt világ előtt homállyal van leplezve, hogy rólunk a világ igen keveset tud. Igen örült lelke, hogy legalább két lényt felvilágosíthaték.

Estve igen sokáig gyönyörködtem a természet nagyszerűségében, s késő éjjel volt, midőn végre Morpheus csábjai által meghódíttatni engedém magamat.

11-én hajnalban felébredvén, kinyitám kabinom ablakát, megnézendő minő idő van, s mily nagy volt meglepetésem, midőn a csak hét órakor elérendő *Bosphorus*-torkolat világító tornyának messzelővellő tüzét pillantám meg. Pár perc alatt felöltözvén, a fedélzeten termettem, s megpillantám a hajnal-szürkület ábrándos ködében Ázsia s Európa határait, melyek mintegy üdvözlendők egymást, összehajolnak. Láttam a tündér regéknek hazáját. Láttam a földet, mely oly sok nagyszerű eseménynek volt színhelye, hol annyi nagy embernek ringaták bölcsőjét, honnan a félvilágnak osztának gyakran parancsokat, hol művészet s hatalom karonfogva sétált, hol a költészet és tudomány versenyre szállt a természettel megszépíteni, felékesíteni a két tenger e nagyszerű kapuját; – felvirágozni azon pontot, hol kelet, nyugat és észak határai összeütköznek egymással, hol ezredévek civilizációjának sírja sötétül. Miért minden mulandó e földön? Miért kell látni ezen földön, a minden szép és nagyszerűnek szülőföldjén, most a zsarnokság éjét sötétíteni? Miért kell lelkünk előtt a múltat felidézni, hogy az a jelen nyomorultságát s elsüllyedését elleplezze előttünk? Miért kell leszállni a régi dicsőség mohos sírjaiba, hogy onnan felszedett régi ékszerekkel öltöztessük fel e tájat? Miért kell, hogy azon lelkesedést, mit a múlt költ szívünkben, a jelen előidézze szánalom lehangolja? ...

Míg ily s hasonló gondolatokkal foglalkozott lelke, míg képzetem átrepült a múltnak lezajlott eseményein, azalatt hajónk beérkezett a *Bosphorus*ba. De csakhamar sötét köd ereszkedett le, mely átláthatlan sűrű rétegeivel eltakará szemünk elől a gyönyörű partokat, a fejrő várokat, s hajónkat megállásra kényszeríté. Lassanként azonban a nap sugarai diadalmasan törtek át a ködtömegben, s feltűnt az Óriás-hegy

csúcsa, hol Hercules ágya van, hol Jázon tanyázott kalandos társaival s hol Jósua sírját keresik a török hagyományok. E hegynek alja ködfátyolba lévén burkolva, úgy nézett ki, mint légben lebegő sziget s alatta hullámokon lebegett a Herion-fok, hol Jupiter Urius temploma állott. Feltűnt a szemben lévő parton a régen tizenkét Istennek oltárával ékes Millon-fok, hol most *Bujukdere* (külváros) áll s alább a régi *Lasthenes*, hol most a cédrus-koszorúzza Terapia (más külváros) nyári palotái büszkélkednek. De csakhamar újra leereszkedett az irigy köd, s elrejté szemünk elől a tárgyakat, mintha azok tünékeny tündérképek, mintha azok a délibáb csalékony ábrái, mintha azok varázshatalom által felidézett ködfátyolképek lettek volna. Hajónk újból megállott, s oly nedves hideg volt, hogy mi köpenyeinkbe burkoltan is dideregtünk. Egy egész óráig állottunk helyt s gőzösünk haragosan lármázva ereszté ki felesleges gőzét – mintha bosszankodnék, hogy akadályokat mernek elibe gördíteni. – Végre a napsugár nyilaival szétlődözte a megátalkodott ködöt, s feltűnt az égnek diadalmas arca, fel a *Bosphorus* tündérelig szép partjai s gőzösünk víg kedéllyel folytatá tovább útját. Elragadó látvány fejt ki mind a két oldalon. A hullámokból kiemelkedő paloták hosszú sora vonult el előttünk, ciprus és cédrus erdővel koronázott bércek – most mesés alakú várak, mind fényes márvány-szerájok tűntek fel mind a két parton, festői csoportozatokban, mintha Ázsia Európával vetélkednék az elsőség felett.

Többszörös kanyarodásokat téve, mindig szebb és változékonyabb partok között, mindig elbájlóbb s gyönyörűbb panorámák vonultak el szemünk előtt. S mind ez csak bevezetése, előkészítője volt azon isteni látványnak, mely akkor fejté ki túlvilági képeit, midőn az Aranyszarv-öböl torkolatjába legördült horgonyunk. Az itt felmerült tájnak hasonlóját nem tudja felmutatni a föld. Bűbajos kép ez, mely szépségének özönével rohanta meg a szemet. Az ember nem tudta, hová pillantson, mit bámuljon – a kikötőt, hol árbocerdő emelte fel karcsú sudarait a föld minden népeinek lobogóit hordozva tetejükön. Egyfelől *Stambul* nyúlt el; szögletén a hullámokból kiemelkedő szeráj barna márványpalotája, mely Byzánc császárai lakta palota helyén áll. Felette egy csomó fantasztikus alakú torony, kúp, oszlopok, obeliszkek, zöld ciprus erdők között. Ezen épülettömegben minden kor építe valamit. Kőből kifaragott története ez az annyi viszontagságot átélte, az annyiszor urat cserélt világvárosnak. Tovább az *Aja Sófia* büszke dombja – s a véle versenyző – s az ő alakját utánzó szultán *Ahmed*, szultán *Oszmán*, szultán *Bajazed*, s a Nagy *Szolimán* mecsetjei – ezer égre törő minarettel, emelkednek fel a sűrű háztömegek fölött. Az Aranyszarv öblön túl *Galata*

magos, Genua hatalmáról regélő körtornyával, *Péra* a követek büszke palotáival s *Topána* füstölgő ágyúgyáraival s *szultán Mahmud* kecses *dsámijával* tűnnek fel. S ha e gyönyörű tájról el tudod fordítani szemeidet, ha Európáról Ázsiára vetéd kíváncsi pillanataidat, ott a hullámok közepén egy mesés alakú torony (Leander tornya) emelkedik ki a tengerből, egy függőleges sziklaparton a régi Crisopolis helyén fekvő *Skutari* festi le bűbajos alakját zöld ciprus rámázatba, alább *Kadikőj* a régi Calcedon, túl rajta a Mármora kebléből kiemelkedő fejedelmi szigetek, s felettek az *Olympus* tündöklő ezüst bércei. Minden mit e táj felmutatott új, szokatlan volt, minden sajátos ösmeretlen jellemet viselt, minden bámulat és csudálatra ragadja a lelket. A szem kifárad a nézésben, a lélek kimerül ennyi nagyszerű behatás hatalma alatt, s a szemlélő hajlandó hinni, hogy egy túlvilági, egy tündérhonba varázsoltatott át.

S e táj nagyszerűsége mellett mennyi történeti események vannak annak minden pontjához kötve! Keletnek egész története itt folyt le.

Hajónkat, két végén felkonkorult orrú, félhold-alakú csónakok rajzák körül, s lármás zsbongásokkal ajánlották magukat az utasoknak. Végre mi is felrakodva egyre, s búcsút véve a szíves kapitány s útitársainktól, partra szállottunk.

Megérkezvén, a *Galacon* hallott hírt igazolva találtuk. Nagyanyánk meg volt halva, házait a török papok tartották hatalmas körmeik között. De kit a haldokló anya végrendelete végrehajtójául s egyetlen leánya pártolásául, védőjéül nevezett ki (egy álnok görög) ellopván a felkelhetőket, ékszereket s pénzt, a török papokkal egyesült ellenünk, hogy a számadástól menekülhessen. Ezen hatalmas koalícióval szemben mi elkezdettünk perelni. Ügyvédünk, kit felvettünk, hogy ellenök védjen, megvesztegettvén, vélek egyesült. S így azon per, mely a jogosság szempontjából tekintve (mivel anyám a boldogultnak egyetlen leánya volt) igen rövid ideig tarthatónak tetszett, elhúzódott s halasztódott. Ezen országban – hol semmi törvény nincs, hol a bírák magukat nyíltan megvesztegetni engedik, hol annak van jogos keresete, ki jobban tud fizetni – perelni igen bajos feladat. Mi naponta jártuk a törvényszékeket, mindenütt zörgettük az igazság ajtajait, melyek nekünk fel nem nyitattak. Én szabad időmet *Stambul* s vidékének megismerésére fordítottam. Azonban kelet fővárosáról annyi sok jó leírás létezik, hogy én az enyémmel nem akarlak untatni.

Végre hosszas sikertelen pörlekedés közben megérkezett 1848 tavasza, midőn egész Európát átvillanyozta a forradalom szelleme. Hogy a honunkban kifejlődött események hő figyelmem tárgyai voltak, azt te, ki lelkületemet ismered, gondolhatod. Örömmel láttam a nemzet és az uralkodó között létrejött

békés kiegyenlítést, s meghatott lélekkel láttam imádott honomat szabaddá lenni vérontás nélkül; – s miután láttam hogy a honnak nincsen szüksége karomra, egy keletre utazó hon-társam és barátom fölhívásának engedve, elhatároztam véle csatlakozva beutazni *Syriát, Palaestinát, Egyiptomot* és Görögországot. [...]

Ilyen telhetetlen, határt nem ismerő az emberi vágy. *Galacon* csak *Stambult* akartam látni – s midőn feltárta előttem búbajos képeit kelet városa, midőn múlt nagyságának romjait s jelen szépségét kiaknáztam, akkor tovább óhajtottam vándorolni, akkor *Byzáncc* csak a kapu volt, melyen át kelet bűvös honába akarék át lépni; – s nem volt nyugalmam, míg, szülőim belélegyezéseket megnyerve, útkészen nem vártam az indulási napot.

IV. Konstantinápolytól Smirnáig

(*Indulás. Gallipoli. Dardanellák. [...] Tenedos. Trója. [...] Megérkezés Smirnába. Smirna leírása.*)

Az indulásra kitűzött nap március 28. volt (1848.) Az az előtti napokon az idő elkomorult. Elkezdett havazni, s fejér palástot öltött *Stambul* vidéke. Végre feltűnt az oly óhajtván várt nap reggele, midőn gyermeki álmaim teljesülendők valának, midőn én, az eddig fészekben csiripoló madárka, szárnyra kelve, önerőmre támaszkodva, kirepülék az önző világ csábjai s örvényei közé.

A nap dicsőségének egész pompájával emelkedett ki a szétoszló fellegek közül, sugár özönnel öntvén el kelet csudavárosát, mely ily csillogó fejér öltönyében elbájlóan gyönyörű képet mutatott fel. Lelkünket öröm, de futékony öröm tölté el, mert a tavaszi szép reggel változó volt s mulékony, mint az élet örömei. Csakhamar komor fellegek fedék a láthatárt, elkezdett havazni. A vihar elordítá magát. Sokszor oszlának szét a fellegek, utat nyitva a nap kacér sugarainak, de újra elborult s újból kitisztult az ég, egy kacér hölgy változékony érzelmeit utánzólag. Végre megérkezett az indulási perc, (délután öt óra). Szeretett szülőimtől érzékeny búcsút véve, könnyes szemekkel léptem a füstölgő gőzösre, mely néhány perc múlva, horgonyt emelve, útrakelt. Sokáig legeltetém szemeimet *Stambulon*, melyet nem sokára esthomály és táv rejte el szemeink elől.

Reggel, midőn ébrülénk, már a *Hellespontus* torkolatjában voltunk, hol Ázsia és Európa partjait kellemesen hajlanak össze, egymástól végbúcsút veendő. A nap keleten elvonuló fellegszegélyzet mellől méltósággal emelkedett ki, s első sugárai

az egy hegyemelvényen oly festőileg fekvő *Gallipoli* (Kalipolis) nyulánk minaretein törtek meg.

Közeledve a városhoz, az mindinkább festői alakot öltött fel, két természetes kikötőjét alkotó előhegyeken régi vár s széthányt romok sötétlenek, mintegy beszélve régi kor letűnt eseményeiről. A többnyire veresre festett házak közül kiemelkedő fejér minaretek – s a zöld facsoportozatok honi színeiket viselő, kellemes keverékben tűnnek fel. A város feletti dombtetőre helyezett szélmalomok sebesen forgó kerekai lebegnek a város felett, melynek 60 000 lakosa van s mely régen a török flottának volt állomásozó helye.

Történetileg *Gallipoli* azért nevezetes, hogy ez volt az első európai város, mely egy századdal *Konstantinápoly* bevétele előtt az *ozmánok* kezébe esett. Ugyanis szultán *Orkhán* Ázsiában tett nagyszerű hódításai után, szegre akasztá a hódító kardját, s alakított birodalma belülegeinek rendezésével foglalkozott. A *byzánci* császár minden kis-ázsiai birtokainak elvesztése után, miután Theodóra leányát *Orkhánnak* adta nejlül, (1346-i) békét kötött az *ozmánok padisahjával*. Nyugodtan üldögélt Nagy Konstantinnak fényvesztett trónján, midőn 1357-ben (a *hedcsira* 758. évében) *Szulejman*, *Orkhánnak* hős fia, váratlanul megjelent egy hadsereggel a *Hellespont* partjain, negyvened magával tutajokon átszállott a szoroson, meglepte *Tzimzét* (*Choirido Castrou*) bevette, s az ajándékaival megvesztegetett görögök magok szállíták át hadseregét Európa partjaira. Ezalatt a császár összevesz sógorával – s a helyett, hogy *Szulejmán* ellen nyomulna, őtet segélyre hívja fel *Palaeologus* (sógora) ellen, ki trónját fenyegette. *Szolimán* 10 000 emberrel *Ainos* mellett *Palaeologus* seregeit szétveri – s a császár *Kantakuzen* alkudozni kezd *Szolimánnal* *Tzimze* visszaadása felett. Már a fizetendő összeg is (10 000 arany) megvolt határozva, midőn egy földingás ledönti Kalipolis falait – a nép rémülten menekül, s *Szolimán* seregei *Akcsekey* és *Gházi Fászil* vezetése alatt bemennek a lakóitól elhagyott városba. Ezen esemény félbeszakasztotta a *Tzimze* feletti alkudozásokat. *Szolimán* nagy sereggel megjelen Kalipolis alatt, leomlott falait felépíti – beveszi *Rodostót*, *Bulairt*, *Konurt*, *Malgarát*, *Ipsarát*, s hogy *Byzác* is ekkor az *ozmánok* kezébe nem esett, *Szolimán* véletlen halálának lehetett köszönni. Midőn a könnyelmű császár Kalipolis elestét, a Fekete-tenger és a görög kereskedés kulcsának az oszmanlik kezébe esését megtudta, azzal vigasztalta magát: hogy csak egy disznóolt és egy borkancsót vesztett el, értvén a *Justinianus* építette híres pincéket, melyeknek szirtbe vésett üregei most is láthatók. A nikápolyi szerencsétlen csata után, midőn a *villámos Bajazed* királyunk, *Zsigmond* és VI. *Károly* seregeit megsemmisíté s midőn *Zsigmond* a velencei

flottán menekülve (melyet a török megtámadni nem mertek) elvonult *Gallipoli* közelében, *Ilderim Bajazed* (a villámos Bajazed) kiállítá a város falaira számos foglyait s gúnyosan kiabálta e szerencsétlen királyunknak, hogy nem váltaná-é ki azokat. Most azon falak, melyen a villámokat szóró szultán a magyar hősokeket gúnyképként kiállítá, összeomlottak, s azon hatalom, mely előtt Európa akkor rettegett, szintén omlandó félben van.

Gallipoli előtt semmisíték meg 1416-ban a velenceiek a török flottát (*I. Mohamed* kormánya alatt), melynek következtében Velence a köztársaságra előnyös békekötésre kényszeríté a szultánt. És *II. Murád*, közönségesen Amurát, kormánya alatt 1421-ben *Düzme Mustafa* ki *I. Mohamed* (*II. Murád* atyja) alatt, mint a szultán testvére fellépett, de *Thesalonikánál* legyőzvetvén, a byzanci császárnál fogva tartatott, a görög császár segítségével bevette *Gallipolit*, de *Ulubádnál* legyőzvetvén seregei, *Gallipoliba* zárkózott be. Szultán *Murád* a véle szövetséges új *phócisi* genuai gyarmat hajóin szállott át a *Hellespont*on *Düzme Musztafa* ellen (*Musztafa* 80 000 aranyat ígért *Adorno Adnorálnak*, ha a szultánt megöleti vagy kezére keríti, de a becsületes genuai visszautasítá a nemtelen ajánlatot, s a szultán testvérileg átölelte őtet.) *Gallipoli* falai alatt *Düzme Musztafa* seregei megverettek, s ő maga (kincseivel együtt menekülvén) elfogatott s *Adrinápolyban* felakasztatott. A görög császár álnokságát megbosszulandó, a fiatal szultán *Byzancot* ostromolta, s ekkor a görög császár által Ázsiában támasztott forradalom (*Musztafa*, a szultán testvére fellázadt, *Nicaeát* bevette s *Bruszát* fenyegette) vagy más görög történészek szerint a Szűz Mária megjelenése az ostromolt város falain menté meg *Byzancot*, hogy *Mohamed el Fáthi* hajtsa végre az atyja által megkezdett művet s a byzanci hatalom sírját megássa.

Gallipoli közelében több szabályszerűleg egymás mellé helyezett kerek domb van, melyeket közönségesen a trák királyok tumulusainak tartanak.

Gallipolit (egy órai mulatás után) elhagyva, s a szorosba, mely *Báhr Szefid Bogáhszinak* hívatik törökül, beérve, csakhamar feltűnt az ázsiai parton *Lampszaki*, egy igénytelen falucska, mely a régi *Lampsacus* helyén fekszik s véle csaknem szemben van egy völgy, melyet a *Karaovaszu* foly keresztül. Ezen szerény patakocska, mely most zöldellő berkek között törtet a tenger felé, a régi *Aigospotamos*, melynek torkolatjánál semmisíté meg *Lysander* az atheni hajóhadat[...]

Az *Aigospotamost*, hol a világ legdicőbb néphatalmának ásták meg sírját, elhagyva s egy más völgyecskét az ázsiai oldalon, melyet a *Muszakefi-szu* (a régi *Practius*) foly keresztül, s egy mást, melynek berkei között a *Burghás-szu* (a régi *Perkoté*) folydogált s melyek árnyában több regényesen fekvő faluk

vannak elrejtve, elhagyván, a szembelevő parton (európai oldal) Gaziler Iszkeleszit (a győző kikötőjét) értük el, mely ezen nevet arról nyerte, hogy *Szolimán* 40 elszánt követőivel itt szállott partra. Egy kissé alább egy dombtetőn Tzimze vagy Zemenik (a régi Choirido Castrou) romjai láthatók, hol legelőbb tündöklött Európa partjain a félhold (mint fennebb látók). Itt van a parton *Szolimán* sírja, ki egy sólyom-vadászat alkalmával lováról leesvén, nyakát törte. Alig van sír Törökországban, mely nagyobb tisztelet tárgy lenne, mint a birodalom második vezérjéé, ki az *oszmánok* hatalmát Európába átplántálta. A Mekkába zarándokoló *hadzsik* azt, mint egy nagy tiszteletben álló szent sírját, meglátogatni el nem mulasztják. Még halála után is Törökország megmentőjévé teszik a népregek. A hitetlenek kiirtással fenyegették az izlámot, úgymond a néprege, s 30 000-en partra szálltak *Tuzlán*nál, midőn *Szolimán* fejér lovakon ülő égi hősök kíséretében megjelent, s őket a tengerbe dobta, (ezen rege alapja valami velencei partra szállás lehet).

A parti hegyek az európai oldalon kopárok; ellenben az ázsiaiak apró bokrokkal borítvák, s kellemetes hajlatú láncolataik felett a *Taurusok* kéklő bércei tekintgetnek át.

Akbalta Limánt, a Koilia és Maitoi (a régi Madytas) öblöcskéket, melyeknek előfokain hat igen jó fekvésű s az újabb rendszer szerint báró Tóth francia ezredes felügyelete alatt épült várerősség van tátongó ágyúival, elhagyván s néhány regényesen fekvő s szélalmok környezte falut szemünk előtt elvonulni látván nyolc órakor értük el a Dardanellákat, azon mesés alakú várakat, melyek a tengerszorosnak új nevét adták, s amely csak európaiaktól használt nevét, hihetőleg, az ide nem messze feküdt *Dardanus* várostól nyerte. Itt a tengerszoros 2000 öl széles; a két vár között egy nagy lánc volt, melyet gépek segítségével megfeszítvén, a tengert elzárta, de 1806-ban, midőn Angolhon szultán *Szelimet* a Napóleon elleni szövetségre akarta erőszakolni, a Dukworth parancsnoksága alatti angol flotta a lánc és a vár ágyúinak dacára behatolt, a láncot egy nagy olló segítségével kettévágta, s az most s *stambuli* fegyvertárban a rágódó rozsdával birkózik a régi dicsőség felett.

Az ázsiai parton lévő vár *Szultán Kaleszinak* vagy Kilidel Bahrnak (a szoros kulcsa) hívatik, s mellette egy 2000 házat számláló, gyönyörűen fekvő városka van, mely *Csanak Kaleszinek* (Korsó-vár) hívatik s ezen nevet arról nyerte, hogy itten készülnek az egész török birodalomban híres (zöldmázos-aranyozott) korsók. Az európai parton lévő vár Cselit Bavriának (acél erősség) hívatik s mellette egy szikla-oldalra fektetett s ciprus erdővel környezett hasonló falu van. Mindkét várat, melyek mozdíthatatlan kőgolyókat vető ágyúikkal ma

nem sokat érnek, *II. Mohamed* építteté *Konstantinápoly* bevétele után.

Ezen várakon alól a *Nagura Burnunál* (Nagura-fok) a szoros látszólag legkeskenyebb: 375 öl széles s közhiedelem szerint ez a hely, hol Sestos és Abidos állottak, hol Leander, a kedvese által tartott fáklyától vezéreltetve, minden éjjel átúszott a szoroson; de egy alkalommal a vihar meglepte, s a tengerbe fült. Reggel Hero, ki a parton epedve várta kedvesét, midőn megpillantá Leándernek tengeren lebegő hulláját, a halálban is egyesülendő kedvesével, a tengerbe ölte magát. Néhány ezredévvél később Lord Byron is átúszta e ponton a *Hellespontot* (egy óra tíz perc alatt) új babérral ékítvén fel az önfeláldozó szerelem oltárát.

Itt halt a tengerbe Helle, ki a szorosnak *Hellespont* nevet adta; ti. Phryxus és Helle Athanas thébai királynak voltak gyerekei. Mostohaanyjok, Ino üldözése elől megszökve, magukkal vitték a híres aranygyapjas kost. Helle e nevét viselő tengerbe halt. Phryxus Cholchidába szerencsésen megérkezvén, a kost Mársnak áldozta, s a Zodiakus jegyek közé helyeződött. Ezen kos gyapját visszavivendők szálltak tengerre a félelmes Argonauták.

Itt van közhiedelem szerint azon pont, hol Xerxés hidat vert. Itt szállott át néhány millió harcnok Göröghon leigázására, s hat hónap múlva azon zsarnok, ki láncot dobott a tengerbe, hogy azt bilincsbe verje, ki megkorbácsoltatá a hullámokat, ki hegyeket vágatott le, *Salamisnál* megveretettvén, remegve futott vissza hídjához, melyet a megkorbácsolt tenger összetört, s Ázsiának büszke ura egy nyomorult halászhajón menekült át Ázsiába, remegve, nehogy azon görögök kezébe essék, akiknek meghódítását gyerekjátéknak hitte. A hajlongó rabszolgák között felnőtt zsarnok nem tudta, hogy egy szabad nép legyőzhetetlen, hogy nem a durva anyagi erő, hanem a szellemi túlnyomóság tesz egy népet valódi naggyá. [...]

Itt szállott át Nagy Sándor hadserege Parmenio vezetése alatt Ázsiát meghódítani. Szóval ez volt útja minden Ázsiából Európába s Európából Ázsiára intézett hódításnak.

Alább van a *Jenicser Burnu* (Jenicser-fok) a régi Promontorium Rhetum, hol a nagy pajzsu Ajax van valahol eltemetve. [...]

Tíz órákor értük el a Dardanellák torkolatját, hol *IV. Mohamed* építteté két erősség emeli fel rovatkos bástyáit, melyeket a nevezett szultán 1659-ben, a velencei hajóhad előtt bezárandó a szorost, építtet; de amelyek most hanyatló állapotban vannak s inkább ékítményéül, mint védelméül állanak ott. Európai oldalon levő *Szedd Bahr* (tenger-gát), az ázsiai *Kum Kaleszinek* hívatik. [...]

Ezután az ázsiai part közelében haladott gőzösünk. Ott, hol a part meredek függőleges szirtokká emelkedik fel s melynek tetején most a büszke fekvésű Jenikőj helyén állott hajdon Sigeum városa, s egy kissé alább van a hasonnevű fok, hol Achilles és Patroclus vannak eltemetve. Sírjaikat egyszerű földdombok alkotják, de azért azok a világ legnagyobbyszerű síremlékei, mert Homerus által énekeltek meg.

A lapályos Mavliát, a régi Calidnaet (kis szigetke) elhagyva, a veres boráról híres *Tenedos* tűnt fel zöld hegyeivel; a hasonnevű és igen festőileg fekvő város előtt egy, a velenceiek által épített vár szeszélyes bástyái emelkednek fel. [...]

Tenedosszal szembe kerülnek el a trójai partok. Túl rajtok az Ida-hegy (törökül Kara-dag) fellegekbe burkolt bércóriásai tornyosulnak fel. A ködborongta téren egy oszlop emelkedik fel messze ellátszó romtömeg közül. Egy tenedosi görögtől kérdezvén, hogy az mi? Ő azt felelé: Priamus palotája. Tehát ott feküdt valahol *Trója*, azon hely, melynek egy hadjárat tevénevezetessé; egy hadjárat, melynél az őskorban bizonyosan voltak más jelentékenyebbek, de hiányzott egy lángeszű Homerusok, ki a feledékenység homályából kiemelve, átadta volna az utókornak, bámulandó jelenségül; hiányzott egy isteni költőjük, ki égi lantján elzengte volna a hősök csatáit, ki a földi lényeket istenekké magasztalta volna félvilágot betöltő énekei által. [...]

Éjfél után érkezünk meg *Smirnába*. A hold ábrándos fénye regett a messze terjedő városon, s a háta mögött sötéten felemelkedő *Pagus* hegyen az Acropolis sötét bástyái, mint megannyi rémalakok tűntek fel. Lőrési s idő véste üregei a hold fényétől megvilágítva mint óriáskoponya üres szemüregei bámultak a távolba, s ott állottak sötéten, mint a múlt századok élő szellemei, őskorról regélők egy őket értő léleknek. Az egész természetén azon költői csend uralkodott, mely a lelket megszokta hatni, s én ott állottam elragadtatva, s mozdulatlanul hallgatám e néma beszélők nyelvét. A tenger nyugodt volt, mint óriási tükör, s a hold rajta egy hosszú ezüst utat festett le, melynek vonalán milliárd reszkető gyémántok ragyogtak. A városban egy-egy álmos lámpa pislogott, s a hullámok keblén hosszú vonalban nyúlt el sugára, mint ezen főútba vezető ösvény. Egy kis halász-sajka, mint szerelmi találkára menő hattyú, félénken úszott a habokon, mintha remegne annak sima arcára redőket vonni, s utána tűzszikrák sarjadtak. Én követém az éji magános utast szemecimmel, s mintha nem lett volna elég, hogy csak a szemem átrohanjon a gyönyör a lélekre, elkezdett egy rezgő panaszos hang dalolni a csónakban, s a szemre irigykedő fül elvivé a panaszos dallamot, mely talán a hont és szabadságot siratá, a lélekhez, s én könnyeket éreztem

kigördülni szemecimből. A szív tele volt, s ki kellett, hogy öntsön csatornáján. Még sokáig álltam ott, elküldve emlékem kóbor madarait a távol hon tájaira, míg végre Morpheus elküldé kacér leányait, s azok addig kéjelegtek körültem, míg ellenállhatlan csábjaikkal meg nem hódítának.

A következő napot egészen *Smirnán* töltvén, elég időnk volt azt megjárni, s így annak rövid leírását közlöm.

Smirnának 160 ezer lakosa van, kik a különféle nemzetiségek szerint feloszolva, egymástól elkülönözött negyedekben laknak.

A török városrész a *Pagus* hegyoldalán terült el ciprus erdeivel, színes házaival, s nyulánk minareteivel, melyek közül több igen szép mívű porcelán mozaikkal van felékesítve. Mindenütt magas platánok árnyában csergedező kutak körül csbukoló s kávé szürcsölő, becsületes arcú törököket lehet látni boldog elégyütség kifejezésével arcaikon. Egy-egy befátyolozott nő vizet merít ősalakú korsójába, s végigtekint ezen hallgató lényeken, de nem találkozik egy szem is, mely az ő égő szemeknek szerelmet szóró nyilaival találkozónék, mely azokat felfogva a szívhez vezetné, nem, mert az ott ülők *hacsis* és opiumtól éber álmodozásokba égbe ragadtattak, s ott ők égi *hurik* társaságában mulatoznak; a föld aprólékos nyomoraival, szenvedéseivel nem létezik számokra, minden mennyei, mit éreznek, boldogság és elégyütség tölti el lelküket, s Allah neve elhangzik ünnepélyes hangon a *minaret* tetejéről, ő felkél, eltántorog isten házába, s áldja istenét az élvezett boldogságért, s aztán visszatér plátánjai alá ébren álmodozni. Minő boldogok ők!

Innen felmáztunk a *Pagus* hegyre, melyet a régi Acropolisnak omladozott falai koronáznak. A most látható falak többnyire velencei korból valók (meglehet a johanniták korából). Csak itt-ott lehet az ősrégi falakat felösmerni alapjában. A vár közepén egy mecset omladó félben lévő falai állanak. A félholdat letörte tetejéről az idő kemény keze; a falakat ékített feliratokat s mozaik ékítményeket letörölte a századok vén sántája viharból készült mankójával, s ott áll Allah háza elhagyottan, mintha mondani akarná, hogy az én időm is lejárt, s helyemet más foglalandja el; mert hinni kell, hogy itt is mint mindenütt fel fog ragyogni a szabadság napja, hinni kell, hogy ezen szép éghajlatú ország nem fog mindig a zsarnokság sötét éjébe elmerülve lenni.

Felmáztunk, (útitársammal) egy bástya tetejére, s onnan oly kilátás tűnt fel, aminőt nem mindennap szemlélhet az ember. A hegy alatt közvetlenül *Smirna* terült el félhold alakba hajoltan a tengerre. Sűrű háztömegei közül fénylő kúpok, magas *minaret*ek, zöldellő ciprusok s a konzulok zászló-árbócai

emelkednek fel. Túl rajta a nagykiterjedésű öböl gyönyörű hegyeivel tűnik fel, melyek sötétkék palástba burkoltan, a hasonszínű ég és tengert ráházzák körül. Egy-egy fehér vitorláshajó, mint mozgó vár lebeg, hosszú árnyat vetve a nyugodt hullámokra, s a láthatár végpontját a *durlaci, spalmatori* (Agnusszi) szigetcsoportok, s a Delphinion és Klazomenae fokok zárják el. Hátról a *Meles* és *Hermos* völgye mélyül el magas hegyek közé, s nem messze a *Pagustól* egymással egyesülvén, a két folyócska mint boldog szerelmespár karonfogva sétálnak el jegenye, platán és babér berkek árnyában a tenger keblébe. – A *Pagus* hegy aljában egy hosszú vízvezető magas ívei nyúlnak el s nem messze tőle a stadionnak sziklába vésett padjait láthatni, azon stadionot, hol Policrat vértanúilag meghalt. A színháznak némi jelentőtlen romjai, s az Acropolis közelében néhány oszlop-töredék Jupiter itt állott templomából: ez körülbelül az, mi a régi *Smirna*-ból Kis-Ázsia városainak királynéjából fentmaradott.

A török fertályon alól a zsidók ronda lakjai vannak, s azon alól az örmény és görög városrész jön. Ez 1840-ben egészen leégvén, most új terv szerint szabályszerűleg épültek fel párhuzamos utcákkal, emeletlen, falusi kinézésű, s kerttel környezett házakkal. A kapuk előtt szép smirnoták nevetnek az utasra, s néznek oly szemekkel, melyeknek tekintete belényilallik a szívbe; dicséretökre légyen mondva, nem olyan vadak mint másutt (még *Stambulban* is).

A konzulok díszes lakjai s a nagyobb kereskedők boltjai, *comptoirjai* a tengerrel párhuzamosan elvonuló főutcában vannak. Ezen utca végén van a nagy kiterjedésű, s igen gazdag *Bazár*, s a híres füge-raktárok (azt mondanom sem kell, hogy a smirnai füge az egész világon leghíresebb s hogy azt faskatulyákba bepakolva mindenfelé elviszik hajókon); a füge szüret korában több nagy hajó jön Amerikából is átszállítani az Óceánon túl *Smirna* mézes fügéit – s végre a város déli szögletén van egy erősített nagy laktanya, s a pasa fából készült *konakja* (lakja), mely hasonlít minden más veresre pingált török *szera*-hoz. [...]

Ma *Smirna*, *Stambul*, Damaskus és Kairó után a török birodalom legnagyobb városa; főútvonala Kis-Ázsia kereskedésének, s kikötőhelye Kis-Ázsiának.

A sok járás miatt elfáradva és megéhezve, egy olasz locandában (fogadó, étház) egy halom makarónit obligató stufátával evén, sziesztazni elmentünk a karaván hídhöz, mely a várostól egy félórányira van a *Hermos* bájos partján. Itt lombdús kertekben a folyócska partjára épített kávéházak előtt szokott sétálni *Smirna* lakossága. Soha több szép nőt egy csoportban nem láttam, mint itt; de mind ezek az utasra nézve futékony

tünemények, melyek elrepülnek a bámuló szem előtt, s az árva szív hiába keres ott tanyát; távozni kell, „Itt nincs számodra hely.” Ti szép angyalai e bűvös országnak, ti talán nem is tudjátok, hogy sok ezer évvel ezelőtt itt ezen patak partjain zengte el isteni dalait Homér, a szegény és vak dalnok, azon dalokat, melyeket az emberiség soha el nem feledend, míg a szép, a nagyszerűnek fogalma el nem enyészik a földről, míg szeretet és lelkesedés honol a szívekben. Ha elkölcsönözhetném bár néhány percre isteni lantját a költők ősatyjának, lábaitokhoz ülnék, s oly szívhatóan énekelném el a szerelem nélküli élet ridegségét s búsvoltát, hogy bizonyosan valamelyik közületek megszánna, s viszonszeretet után sóvárgó szívemet megértené; de a költő isteni nyelvét nem bírván, emberi nyelven nem merek hozzátok szólani.

A hídon e percben hosszú karaván vonult át; több száz, csengő szerszámokkal s csigákkal felcifrázott tevét vezetett egy kis, számaron ülő, nagy turbános, ázsiai török. Ez szerencsémre eszembe juttatá, hogy én is csak utas vagyok e honban, kinek nem szabad Venus temploma előtt ácsorogni. Felkelék tehát, s visszamentünk füstölgő hajónkra, mely útkészen állott.

XLI. Konstantinápolytól Bruszáig

(*Elindulás, reggeli ima. Fejedelmi szigetek. Rodosto, a régi Perinthus. Boz-Burnu a régi Promontorium Posidonium. Mudányai öböl a régi Sinus Cyanicus. Cyzicus. Mudánya a régi Myrthea. Gömlek a régi Cios. Kurtul Dere, Csárszikazi-dag. Kinézés a Torik Dervendtől, Demirdás. A bruszai tér. Megérkezés Bruszába.*)

Az ígéret szép szó, ha megtartják úgy jó; rég ígérem, hogy a „Közlöny” tárcájának számára elküldendém *bruszai* kirándulásom leírását. Ezen ígéret sokáig hevert a feledés poros polcán, most hanyag emlékem ott takarítgatni kezdvén, ráakadt, s én sietek beváltani szavam, küldöm tehát ezen igénytelen kirándulás leírását; ha hasznát veheted, ha találsz valamit benne közlésre méltót, vedd igénybe, ha nem, dobd azt előbbi helyére, a feledés poros polcára.

Egy *Bruszán* lakó barátomtól meghívást kapván egy vadászati kirándulásra, összeszedtük vagy hárman magunkat, mind magyarok, mind férfiak, mind hú és hazafiak, s egy őszi szép reggelen sajkába kerekedve (mert hosszas készültekben – mi a magyar ember sajátja – eltöltve az időt, a hajnalban induló gőzösről elmaradtunk, s a következő gőzöst bevárni egyikünknek se volt türelme) elhagytuk *Galatát*. [...]

A kikötőből kihaladva, a *Mármora* sík tükrén láttuk vissz-
tükrözni a *Boszphor* szirthegeyi mellől kiemelkedő napot,
mely megjelentével az egész természetre bájfényt árasztta el,
melynek fénylő sugarai előbb megaranyozzák s lassanként szét-
oszlatták azon ábrándos ködfátyolt, mely a szemnek határtal-
an fővároson lebegett, melynek sötét ciprusok árnyalta tarka
háztengere közül büszkén emelkednek fel, mint megjegesült
ezüst hullámok a *mecsetek* fénylő kúpjai, s a *minaretek* ezrei,
melyek így a naptól megaranyozva, mint megannyi arany dzsi-
dák tűntek fel, melyeket ezüst sisakú óriások tartanak kezeik-
ben, s ott ezen új világ csudaszerű művei között egy sötét
kőszál emelkedik ki, büszkén mint a múlt iránytűje, ez a
Theodosius által győzelmeinek emlékére idehozott obeliszk,
ezen hátul egy hosszú, egy időbarnított, zöld indákkal benőtt
ívezet magasul fel az eltörpülő *szera*jok felé, s magas ívein át
élénk ellentétben láttatja a kék eget, ez a Valens vízvezetője;
alább egy nagyszerű, egy fénylő kúp emelkedik fel, mely mel-
lett oly rosszul állanak a *minaretek*, s mely mintegy szégyenlve
hordja hátán a félholdat, ez az *Aja Sófia*, s ott a tenger sima
tükrében lefestik magokat *Byzác*n falainak rovátkos s időron-
gált bástyái, mintha figyelmeztetni akarnák a bámulót, hogy
mi is itt vagyunk, hogy felmutassuk azon letűnt világot, mely-
nek romjaira van építve ezen jeleni csillogó fény, ezen sok
gyenge fércmű, melyek aligha oly soká dacolandnak az idővel,
mint mi, melyek aligha oly szilárd, s kitartó regélői leendnek
koruk dicsőségének, mint mi; alig néhány század s már kez-
denek kivénülni korukból, még néhány század s ők elporland-
nak, s mi akkor is ott fogunk állani, mi akkor is ott leendünk,
hogy a múlt napját visszatündökljük.

S ha Európáról Ázsiára vetők pillanatainkat, ott egy egészen
más kép tűnt fel; a hullámokból egy fantasztikus alakú torony
emelkedik fel, csodás lak a víz közepén, melyhez csodás mesé-
ket köt a nép a szép királyleányról, Leanderről, kinek születé-
sekor megjövendölék a jósok, hogy egy kígyó marása által fog
meghalni, s apja ezen tornyot építé a tenger közepében. Itt
nevelkedett fel a tündéries szépségű nő, már felnőtt s szép-
ségének híre heted hét országra elszáryalt, s mindenfelől
csődültek a kérők; a király kiválasztja végül a legvitézebb le-
ventét, ki vetélytársait mind legyőzte, s ez leendő menyasz-
szonyának egy kosár virágot küld, de az álnok kígyó a virágok
közé rejtezett, mérges fullánkjával megölte a menyasszonyt,
s a lakodalmat torrá változtatta.

Ott van tovább függőleges szirtekre fektetve *Skutari** ciprus-
koszorúval fején, közötté s Európa partjai között nyújtózik el

* A régi Crisopolis

a *Bosphorus* mint tündér folyam, melynek partjain ezeregyéjszakai paloták pompálkodnak... alább magas platánok árnyában nyújtózik el egy völgy, Hajder pasa vagyis azon hely, honnan Törökhon fénykorában az Ázsiába törő hadseregek összegyűltek, most mekkai karavánok induló pontja; ott buzog fel egy forrás, melyet régen Hermagoras kútjának hívtak, mellette van *Kadiköj*, a régi Calcedon, melynek lakóiról azt mondta az orakulum, hogy vakok, midőn *Byzác* helyét ezen mondattal jelölte ki: „a vakokkal szemben,” s vakoknak nevezte pedig azért, mert az Aranyszarv-öböl melletti gyönyörű helyet városuk építésekor nem látták; felette van a gyönyörű kinézésű Csámlicsán, a régi mons Aphasios, hol táborozott a Calcedont ostromló perzsa had, s honnan ásta azon földalatti menetet, melyen egy szép éjszakán a város közepén jöttek ki Darius katonái... alább egy messze benyúló földnyelven (Fener bakcse) egy csoport zöld fa koszorúja között az én lakom; – itt kéregete valahol, hajdan fényes palotájának most is látszó romjai között alamizsnát Belizár, itt verte meg Mythridates Cotta által parancsnokolt hadseregét Rómának, itt állott bent a hullámok között Venus Marinának oly nagy tiszteletben állott s igen fényes temploma, melyből most csak egy halom kő – a tengeri madarak kedvenc helye – van még meg, szép oszlopaikat elhordatták a *szultánok*, hogy *mecseteiket* fölékesítsék vele. Továbbá a *Marmora* nyugvó hullámai, s felettek egy csomó sziget a levegőben felakasztva; (midőn a *Marmora* arca redőtlen, a szigeteken innen a víz mintegy bemélyülni látszik a szigetek alá, mintha alattok járna át, úgy hogy azok gyakran egy oly délibábi képet mutatnak, egy oly optikai csalódást idéznek elő, mintha a levegőben függnének) ezen szigetek, melyek most a fővárosiak kedvenc mulató helyei, *Byzác* korában a száműzöttek sötét szirtei voltak, hol I. Romanus császár, hol a szemeitől megfosztott Romanus Diogenes nyomorban haltak el, hol Szent Methodius hét évig raboskodott, hol Romanus Lacapenus, s fiai száműzve éltek, hol Irene, a nagy császárné egy sötét kolostorba volt zárva, hol *Harun-al-Rashid*, hol IV. Michaels neje Loos *Zoé*, s Anna a Comnenek anyja voltak bebörtönözve. Ezen szigeteken túl a Boz-Burnu (a régi Promontorium Posidonium, mely a Cyanicus öböl az Astacenicustól elválasztá) hegyei fölött az *Olymp* havas bércei gyöngye pírrel visszatükrözik a nap sugarait, mintha szégyenlették volna, hogy a sokkal alacsonyabb. De közelebb lévő parti hegyek nem sokára elrejtendik szemünk elől.

A természetesen ünnepies csönd uralkodott, csak a habok loccsanása, hajósaink egyhangú éneke, s a fejünk felett kerिंगő vészmadarak éles süvöltése zavarta azt meg; mert mi részint

az előttünk elterülő táj nagyszerűségétől meghatva, részint az álom karjai között szenderegve nagy zajt nem ütöttünk, a kopár Nyandronk (a fejedelmi szigetek egy lakatlan szirtjét, melyen több sziklába vésett, s szép faragásokkal ékített byzánci sírok vannak, s melyről egy felleg tengeri madár repült fel rémítő zajjal közeledtünkre) elérve, egy dél-keleti szél kerekedett, s hajósaink fölszedve evedzőiket örömtelt arccal húzták fel vitorláikat, s a mi szárnyra kapott csónakunk sebesen hasítá a habzó hullámokat, de ezen dicsőség nem soká tartott, mert Zephír visszahívta sötét barlangjába a kacér szellőcskét, s hajócskánk e fölötti szomorúságában leereszté szárnyait, s evedzőlábain ábrándozva, lassú-búsan haladott előre, s mi csak másnap reggel értük el a Boz-Burnu festői szirteit, melyek a nyugvó tenger tükrében festék le fantasztikus alakjaikat. Ezen fokot meghaladva a *mudányai* öbölbe (Sinus Cyanicus) tértünk fel, vizünk nem levén, s hajósaink az egész éjéni evedzésbe elfáradván, itt horgonyt vetettünk s partra szálltunk, ott egy ős platán, (mely egyedüli fa az egész vidéken) alá letelepedve, igen jó étvággyal reggeliztünk. A legszebb kép fejté ki magát a reggeli ködből, a parton gyönyörűen fekvő falvak tűntek föl kétszeres alakban, mint Janus arca, a valóságban vígkedélyes nevető fiatal alakban, s a hullámok fénylő lapján komoly ábrándos színezetben, homlokukon redőkkel, s sötét sziklák alkotta bozontos szakállokkal; fölöttük hegyek, melyekre gyönyörű színkeverékű palástot ölte a természet, s ezeken túl mint magas rém emelkedtek fel az *Olymp* jegesült csúcsai, egy-egy fejező gálya, s a láthatár vég pontján a *Mármora* szigeteinek éggel összeolvadó hegyei.

A messze távolban egy vonal, a *rodostói* partok, a régi Perinthus, mely Fülöp seregeinek háromszor állott ellent, később Rákóczi s sorsüldözött társainak menhelye, emlékes város, mely a világhódító zsarnokot feltartá útjában, mely a száműzött szabadságot ápolá keblében; s mely sírt ada azoknak, kik hazájokért hazátlanokká lettek.

S ott szemben a cyzicusi félsziget, hol az argonauták az őskor ezen regés kalandorai partra szállottak; [...] *Cyzicus* egyike volt a legnevezetesebb kikötőknek, *Rhodus*, Marsillia és Cartagóval vetekedő. *Byzánc* kormánya alatt a *Mysiát* és *Tróját* magában foglaló *Hellespont* kerület fővárosa volt, most egy elhagyott s elfeledett romhalom, melyről a törökök azt mondják, hogy a dzsinek (szellemek, tündérek) városa volt egykoron.

Itt merengett el egykoron *Szolimán pasa*, a hódító *Orkhán* fia a telehold megvilágította romokon, s midőn lenézett a tenger mélyébe, melynek nyugodt lapján letükrözték magokat a márvány oszlopok, a repülő fellegek, úgy tetszett neki, mintha azok a hullámok alatt épült paloták, templomok lennének,

melyek körül hajóhadak vitorláit evedzenek; – a hullámok loccsanásait ő titokteljes hangoknak hitte, s a háta megett felöltő hold egy hosszú fényszalaggal kötö össze Ázsiát Európával; azon hold volt ez, mely *Edebali sejk* kebléből atyja keblére szállott, itt ragadta meg az ébren álmodozót a világalmat ígérő álom (Oszmán álma, melyről később emléke, s ő itt ezen romoknál elhatározá Európát Ázsiával összekötni a félhold uralmának fényszalaga által, innen indult el s nemsokára (mint később meglátandjuk) átszállva a *Hellespont*on, Tzymze falain fénylett az oszmánok félholdja.

Cyzicust a törökök *Ajdincsik*nek (holdvilágosnak) hívják, talán Szolimán éber álmodozásának emlékeül. [...]

Egy órai ittmulatás után újra csolnakunkra ültünk s vitorláinkat felhúzza, kedvező széllel sebesen haladtunk a mindig keskenyülő öblön felfelé, jobbról Triliat, egy sziklán büszkén fekvő falut, *Mudányát* (a régi Myrthea), a baloldalon pedig az egy festői hegykebelben rejtett, s gyógyforrásairól híres Armutlit (körtvélyes, a régi Anchor) hátrahagyva, délután egy órakerkeztünk meg *Gömlekre*, hol partra szálltunk.

Gömlek a régi Cios vagy Kios helyén fekszik, melyet az argonauták egy társa, Kios épített. Hercules szeretett barátja Hylas a *bruszai* meleg források felett örködő nimfák által itten raboltatott el, midőn egyszer megszomjazván, partra szállott vizet keresendő, s Kios lakói sokáig tarták meg az Arganthonis erdőben (most Katirli dag) Hylas elraboltatásának emlékűnnepét, midőn a thyrust forgató kar Hylas nevét kiábálta.* Eddig megy a mithoszi hagyomány.

A régi Cios Hymeas, Darius vezére, rombolta le.** Prusias más várost épített helyére mely Prusias ad mare-nak hivatott***

A keresztések korában Kibotos,**** Civitot***** és Civizum***** név alatt fordul elő, s hogy jelentékeny s igen erős hely volt, látszik abból, hogy Szultán *Oszmán* kétszer ostromolta sikertelenül, s csak Orkhánnak sikerült azt bevenni. Most *Gömlekek* – ing – nevezetik, s e név onnan ered hogy a *Gömlek* feletti hegyoldalban egy oly földsvadás van, mely a távolból tekintve egy kiterített ing alakját mutatja fel:

Jelenleg egy regényesen fekvő kis városka, mindenfelől a legszebb és legfestőibb olajberkek koszorújába foglalva, fölötté a magas Kizdervend dag (a régi mons Argathonnak egy lánca) fantasztikus sziklahegyei tornyosulnak fel. A város ezelőtt két

* Strabo LXII. 8

** Herodot LV. 122

*** Strabo LXII. 3

**** Alexis Comnena

***** Albert, *acques Gesta dei per Francos Hanoviae* 192. p.

***** Guilbert, 484. p.

évvel egészen leégvén, most egészen újból épült fel; egy közepeni dombocskát, egy a velenceiek által épített négyszög vár barnított bástyái koronáznak. *GöMLEK*nek néhány meleg forrása is van. Lovakat fogadva a legfestőibb olaj-berkek között, s a legszebb kinézést élvezve, másztunk ki a Terszana dagon (hajógyár hegyen, mely nevét attól veszi, hogy aljában a kormányoknak egy magas falakkal kerített hajógyára van), melyről a bájos engürüi völgybe szálltunk, hol van az olajberkek festői lombjai között elrejtve a hasonló nevű kis falucska. E völgyet minden oldalról bokor borította halmok környezik, melyeken kíváncsian tekintgetnek át az *Olymp* havas csúcsai, az utat természet alkotta vad szőlő lugasok fedik, melyek mindenféle felfutó virágokkal ékítve, igen barátságos s vonzó képet adnak a hallgatag völgyecskének.

Innen a szűk és magas hegyek környezte Kurtul-Derébe térünk, hol egy csodaszerű szirtél vonta magára figyelmünket, mely egy gúla alakú hegynek egyik szögletét képezi, ez szabályszerűleg egymás felé helyezett sziklalapok alkotta lépcsőzet, mely magasan kiemelkedve egészen a hegy tetejéig nyúlik fel, mintha az valamely óriás számára alkatott lépcsőzet lenne, melyen e hegy tetejére felsétált.

Ezen szűk völgyből helyenként jó csinált úton, helyenként térdig érő agyagos sárban a Csárszikazidagra másztunk fel; a tetőn lévő Torik Dervendtől (egy kis rendőri állomás és egyszersmind kávéház) egy isteni kinézés némíta el. Egyfelől a gömleki öböl festői hegyeivel s repülő hajóival, másfelől a különböző alakban lépcsősülők dombokon túl, melyeknek tetején itt-ott cédrus erdők közé helyezett egyszerű faluk (Kadiköj, Szacsköj) fekszenek; a *Nilufer* átfolyta gyönyörű bruszai terület el, túl rajta egy magas földemelvényen, ábrándos füstfellegtől környezve, az oly festőileg s büszkén fekvő *Brusza*, nyúlánk *minareteivel* s számolhatlan *mecseteivel*, felette az ég felhőivel ölelkező *Olymp* (*Kesis dag* – tündérek havasa) bérc óriásai emelkednek fel, mint áthatlan ércfalak, melyeken túl tilos a szemnek tekinteni, egy cifra foszlányos ezüst felhő kacérkodék annak oldalán, hogy eget tartó kúp óriása még magosabbnak tetszedjék, a nap sugárai megtörnek a hegy jégpáncélján, s az ember szinte félelemmel emeli fel szemait a nagyszerűség e titokteljes honába; ily hegyről mondá nagy költőnk:

E hegytetői kősziklára ül
Borus napokban a pihenni vágyó
Terhes felhőknek vándor serege;
Ez a műhely, hol a komor kovács,

A dörgedelmes égiháború
Készíteni szokta a villámokat,
Haragvó Isten égő nyilait.

[Petőfi Sándor: Salgó]

Itt lovaink megnyugtatta s az örökkel kávészörpölgetés közben néhány barátságos szót váltva – mely részökről a legőszintébb szerencsekívánatokkal volt felcifrázva – újra elindultunk jól csinált úton, melyen több szakértő európai mérnökök felvi-gyázata alatt már nyolc év óta dolgoznak; de ezen egyedüli csinált útja Törökhonnak talán soha se készülend el egészen, mert az örökké változó kormányzók az arra rendelt pénzt bezsebelik s a munka felakad, s bizonyosan ezen néhány mér-föld hosszú út Törökhonnak több idejébe s pénzébe került, mint egy száz mérföld hosszú vasút, s hogyha az egy függetle-nül működtető szakértő egyénnek át nem adatik, soha el nem készülend; mert a készen lévő darab nem igazítottván ki, s a betölt sáncolatokon át a megáradt hegyi patakok által átvá-gatván, használhatatlanná váland addig, míg a meg nem lévő elkészülhetne.

A kanyargó úton lelejtve az Eri-dere völgyecskébe értünk, hol egy lármás patakocska mellett van a *Demirdas* Dervend, egy az előbbihez hasonló örtanyakávéház, hol az örök egy kis *baxisért* (ajándék) megtraktálják az utast. Itt újra megnyugtatók lovainkat s újra felszörpöltünk egy findza keserű kávé, már csak azért is, hogy valami különc s a hon szokásait megvető bolondoknak ne tartassunk. Még egy félóraig kanyarogtunk a szűk Eri-dere völgyben, melyből a *bruszai* termékeny térre értünk ki. Ott hol az Eri-dere kiszélesítve sziklás hegyláncait, szeretettel olvad belé a *bruszai* térbe, mint patak a folyó keblébe – fekszik *Demirdas*, egy nagy görög falu, melyben több selyemgyár füstölgő kéményei tűnnek fel. *Demirdas* veres bora, sajtja híres az egész vidéken, hetivásárai inkább látogattatnak a *bruszainál*, s lakói igen gazdagok.

Midőn elhagytuk *Demirdast*, a nap már letűnt a láthatárról, csak egy-egy eltévedt, egy önfeledt sugár kacérkodott még az ősz *Olymp* homlokán; de ez is mint félénk szűz, anyja intő szavára hamar eltűnt, s a hold halvány sugárai győzelemittasan terjedtek el a vidéken; mi elragadtatva bicegtünk fáradt lovainkon, a *Niluferen* egy sok ívű régi hídon átvonulva, a *bruszai* tér festői eper berkei között találtuk magunkat. Ezeknél valami szebbet, valami ábrándszerűbbet – kiválóan így a hold ezüst sugárszállaitól elárasztva – nem tudék képzelni; mindenütt csergedező patakok, a fák lombjai közt fülemilék zengedelme, a távolban a tevekaravánok kolompzenéje. A dió és eper lugasok nyílatain fel-felöltlik *Brusza* ablakvilágítása, mintegy nagy

tábor messze elterjedő őrtüzei. A lég nyugodt volt, csak néhanéha sóhajtja el magát Eolus, melyre a fák levelei megrezzennek, mintha egy hosszas nyugidőre lélegzetet vennének, s mind ezek felett mint néma őr, jéghideg hallgatagsággal emelkedik fel a havas nagyszerűségében, az örökkévalóságot jelképezvén; tíz órakor értünk *Bruszára*, hol egy jó barát s jó vacsora várt reánk.

XLV. Brusza

(Brusza mecsetjei. Az Ulu-dsámi Sejk-Akbojuk dsámija. Szultán Orkhán dsámija. Orkhán családjának sírboltjai. *Nilufer* vagy *Nenuphar* története. Szultán Murád mecsetje. *A Muradie tér. Jildrim Bajazed* mecsetjei és sírja. *A Jesil-dsámi. I. Mohamed türbéje. Dzsebári Arab Molláh dsámija. Szultán Emir türbéje és dsámija. Abtal Murád türbéje. Geikli baba, Doghili baba, Abtal Musza türbéi). [...]*

A kis-ázsiai muzulmánok egy jövendölés alapján azt hiszik, hogy akkor, midőn a törökök a *Bosphoruson* visszaszorítottak, *Brusza* újból fővárosa leend az Iszlámnak, mely itt újból megerősödve, s megfiatalodva, visszafoglalandja elvesztett birtokait. Hogy Brusza még lehet a birodalom székhelye, azt hiszem, de hogy akkor halálának végpercei nem messze leendnek, azt is hiszem, mert akkor a túlnyomó s most elnyomott arab elem fog felülkerekedni, s a kevés számú török elem el fog nyeletni.

Mindössze hat szultán székelt *Bruszán*, kik emléköket nagyszerű *mecsetek* építésével örökíték; ezek az arab építészet remekei; még most is láthatók, de igen megrongáltatva az utóbbi földingás által.

Brusza 360 mecsetei közül néhányat megkísértek leírni.

Mindenik között a legnagyobb szerű az Ulu-dsámi, melyet három szultán *dsámijának* is hívnak, arról, hogy *I. Murád, I. Bajazed* és *I. Mohamed* dolgoztattak egymásután ezen nagyszerű épületen. Alakja négyszögű, száz lépés oldalhosszal, a falak kívülről márványlapokkal voltak beborítva, s a három kapu táblázatja (melyek közül a Kibla-kapu a legszebb) a leggyönyörűbb faragásokkal, metszetekkel, arabeszekkel és koráni felírásokkal voltak ékítve, melyeket, hogy még láthaték, azon szerencsés körülménynek köszönhetem, hogy a földingás lerázta rólok azon dísztelen ruhát, melyet az emberek tudatlanságára öltött, ti. a törökök sokkal szebbnek találták ezen utánozhatlan szépségű műveket, ezen remekeit a kőfaragásnak, ezen teremtményeit a legköltőibb képzelődésnek bevakolni, fehérre

kimeszelni s rá izléstelen virágokat s tájképet mázolni; Praxiteles szobrát szőrscuhába öltözteté valami szemérmes apáca.

Magas négyszögű pilasztokon huszonnégy kúp nyugszik, s ezek közepében egy a többinél sokkal nagyobb nyilat -, hús láb átmérőjű -, melyre sodronyból készült kúp van fektetve, ezalatt van egy nyolcszegű márvány medence, melynek közepéből fantasztikus alaku töcséren ömlik ki a víz. Ez egészen eltérő modor, az Ulu-dsami egyedüli *mecset*, melyben a kút benn van az *imolában*, a többieknél mindenütt az előteremben van helyezve. A pilasztok és a falak vagy két öl magasságra aranyozott s élénk színezettel kevert felírásokkal s arabeszekkel vannak felékítve. Nagyszerű ezen mecsetben a *mikráb* (szószék, honnan az *imám* a koránt olvasá), mely egészen ébenfából van, fenn egy hegyes fedelű tornyocskával, melyhez egy három kapuju lépcsőzet vezet, az egész el van öntve faragásokkal és mozaik ékítményekkel, ilyszerű mű egy egész ember életét veheté igénybe. S a művész neve, ki önfeláldozólag kopotató vésőit évtizedeken át, ki égből lelopá a nagyszerű eszmét, hogy azt testbe öntse, el van feledve, a főkapu felett van bevésve cifrán aranyozott betűkkel, hogy azt *szultán Mohamed kán* csináltatá Allah dicsőségére.

Ezen *mecset* a földingás alatt igen sokat szenvedett, *minaretei* ledőltek (*minaretei* egyikének tetején egy szökőkút volt, melyet az *Olymp* magaslatain fakadó forrás táplált)* kúpjai összeomlottak, s most az eredeti mintára építetté azt a kormány, s csak kijavítása többbe került tíz millió piaszternél, mennyibe kerülhetett annak építése? De akkor könnyű volt építeni nagyszerű dolgokat, midőn láncra fűzött népek voltak a napszámosok, midőn kirabolt népek kincseit halmozák össze a *szultánok* kincstáraikba. Vajon nem dolgozott-e ezen falakon több *szíjra* fűzött magyar hős? Vajon azon elzúgó hangok, melyek a magas kúpokról lezajlanak, nem az ők szellemeiknek-e panaszai, kik idegen földön nem nyughatnak? Ha ti vagytok őseim szellemei, áldjátok meg unokátokat, hisz ő is távol van a hontól, hisz ő se tudja, ha vajon sírját egykor a hon szent hantjai takarandják-e, ha a honvágy nem tépi-e el érző szívét, mielőtt leborulhatna szülőföldre csókolására?

A nagy *mecset* közelében van a Sejk *Akbojuk dsámija*. Sejk *Akbojuk* (fejér bajuszu) a Beiramieh rendből való dervis volt, egy tudományos s igen tisztelt egyéniség. Egy alkalommal süvege lecsvén fejről, ezt az ég intésének vette, s azután mindig fedetlen fővel járt, mit tanítványai is követtek. Meghalván pedig, a nagy *mecset* közelébe tetettetett el egy csinos építészetű, s óróla nevezett *mecset* mellett.

* Evlia II. 256.

Szultán Orkhán dsamija, Brusza legrégebbi mecsete a várban van, azt úgy halomra döntötte a földingás, hogy eredeti alakját nem lehet kivenni, azonban az nagyszerű semmiesetre nem volt.

Mellette van *Orkhán* s családjának sírboltja. Ez egy keresztény görög templomból van átalakítva, s még most is hat porfir oszlop jelöli az oltár helyét, s a kapu felett egy ott feledett kereszt mutatja első birtokosának emlékét. Ezen helyen volt Orkhán óriási *teszpije* (játszó olvasó) s dobja felakasztva, (mely nagy tiszteletben lévő ereklyét egy tűzvész fölemésztette), erről nevezték ezen *türbét daud monasztérnak* (dob-kolostor).

Ehhez közel van egy nyolcszeg épület, melyben a birodalom alakító szultán *Oszmán*nak, *Allah-Eddin*nek, a Török Birodalom első fővezérének s *Szulejmán*nak, első pasájának hamvai nyugosznak.

Egy mellette lévő kis sírboltban tizenhét koporsó van, ezek egyike Orkhán anyjának, *Sejk Edebal*i szép leányának, *Malum Katüm*nek, s mellette a szép *Nilufer* sírja. Ezen nőnek –, ki a bruszai téren átkigyózó folyónak nevét adá, ki *Szulejmán pasá*nak és *I. Murádnak* anyja volt –, története következő:

A törökök a *szeldcsukid* szultánoktól függő *emírek* által kormányoztattak; az akkori *emír*, *Oszmán*, Kara Hiszáron (Melangeia) székel; a görög hercegek nem mervén megmérkőzni vele, összeesküdtek csel általi elvesztésére. A jár-hiszári herceg bájos leányát Nenuhart, melyből a törökök Nilufert csináltak, a belecsiki (belecomai) herceg jegyzé el, s tervöket végrehajtandók *Oszmánt* is mint szomszédot meghívták a lakodalomra, hogy őt védtelenül gyáván meggyilkolják, de *Oszmán* a vele baráti viszonyban lévő görög herceg, Kőcze Mihály által tudósított előre a fenyegető veszélyről, s ő azt következőképpen játszódta ki:

Előlegesen egy nyáj juhok küldött a belecsiki parancsnokhoz ajándékba, s követje által kérte, engedné meg, hogy a lakadalmi innepélyekre *háremjét* és kincseit is magával vigye, félvén azt ezen zürzavaros időben magától elhagyni. Az álnok görög kárörömmel egyezett belé, előre nevetve, hogy így nemcsak *Oszmánt*, hanem kincseit is kézre kerítheti.

Oszmán negyvenet legbátrabb katonáiból felöltöztete nőknek, jól elfátyolozván azoknak arcát s szekerekre rakott kincseivel –, mi nem volt egyéb mint elrejtett fegyver –, egész ünnepélyel bevonult Belecsikbe, százat legjobb katonáiból egy szomszéd szorosba rejtve el. Egyszerre, midőn az összegyűlt görögök csak a meghatározott jelre várnának, hogy *Oszmánt* lekoncolják, tűz üt ki a várban, *Oszmán* lefátyolozott nejei megrohanják a görögöket, a kapu kinyitattik s a künt elrejtett oszmánlik berohannak, a görögök mind egy szálíg lekoncol-

tatnak, Belecik és Inegöl elfoglaltatik, a völegény a kaldiraliki örvénybe dobatott, s a völegényt vesztett szép menyasszonyt *Oszmán* magával viszi s Orkhán fiának adja nőül.*

A Muradiye nevet viselő városrészben (*Brusza* észak-nyugati vége) egy nagykiterjedésű puszta tér közepén van szultán *II. Murád* mecsetje, melynek építésze egy genuai fogoly volt, de fel is lehet rajta ismerni az idegen kezek művét, mert az a többitől eltérőleg egy előtornáccal (porticus) bír, melyen össze van házosítva a görög stílus a mór ízléssel; a folyosó felett egy hosszú sor kúp hullámzik, a homlokzat igen szép porcelán mozaik ékítményekkel van felcífrázva, a folyosóra nyíló ablakok közül az alsók körded tetőűek, a felsők pedig arabeszkkel körülfont négyszögűek, a porticus ívei felváltva oszlopokon és négyszegű pilasztokon nyugosznak, előtte egy fallal kerített emelvényen magas ciprusok árnyában rejtett nyolcszegű medencéjű kút kristály vize csörgedez.

Itt ült *Jildrim Bajazed*, midőn VI. Károly küldöttétől a nikápolyi csatában elfogott francia nemesekért 200 000 arany (Hammer szerint 12 százezer arany) váltságdíj átvette, itten mondá a villámos szultán a kiszabadított Nevers grófnak:

„Én felmentelek azon eskütől, hogy többé ellenem fegyvert nem fogandsz: sőt ellenkezőleg kérlek minél hamarabb felövedzni fegyvereidet s magad körül gyűjteni a keresztények minden erejét; mert te nagyobb szívességet nem tehetsz nekem, mint ha dicsőségszerzésre új alkalmat nyujtandasz.”

A követség és a foglyok eltávozta előtt a szultán egy sólyom vadászatot adott, melyen 7000 sólyom s 6000 vadász volt jelen, s a sólymok és agarak nyakravalói mind drága kövekkel voltak kirakva.

Minő változás, most a Muradiye tért akkor környezett fényes paloták helyett, összedűlni készülő sár-viskók vannak. A villámos szultán helyén egy rongyokba burkolt koldus tetvéződik, s sivító sólymok helyett egy-egy gerle bűg szomorúan a ciprusok lombjai közt. Ez képe a mostani török honnak.

A *dsámi* háta megett van tizenkét sírbolt, hol szultán *Murád* családja, szultán *Szelim* megszinórozott öt unokája, *Korkud* és *Ahmed*, Szelim testvérei s a gyászos életű *Dzsemsz* vannak eltemetve, s szemben egy iskola, mely számár óllá van átalakítva.

I. *Murád* fiának, *Jildrim Bajazed*nek *dsámija*, most a városon kívül van egy magányosan álló domb tetején; ékítmény nélküli sötét falai jellemzik azon szomorú kort és körülményeket, melyek között az építettet.

Alig kezdé meg *Bajazed* annak építését, hogy azzal fel kelle hagynia s fenyegetett birodalmának védelmére sietni; Timur

* Neshri 33.

elfogta őtet s *Brusza* feldúlott. A mongolok távozta után fia *Musza Cselebi* folytatta atyjának megszakasztott művét s azt bevégezte azon szomorú gyászos alakban, mintha az azon vésszes napok emlékeül lenne felállítva, a *dsámi* mellett egy nagy kiterjedésű *imaret* (szegény ápolda) romjai felett terjeszti ki néhány ezredéves platán óriási karjait.

Ide közel, a kertek között volt *Szultán Bajazednek* visszahozott földi maradványa eltemetve. *IV. Murád* az utolsó hódító *szultán* egy perzsi hadjáratból visszatérvén, büszke felfuvalkodottságában bántalmakkal illeté ősenek sírját, mondván: Miért fekszel oly büszkén, te, mongolok foglya, te, ki az *oszmánok* családját megbecstelenítéd s megrúgta annak koporsóját, de rögtön rá felordított s elkezdett jajveszékelni, s e perctől lábában oly köszvény támadt, mely őt a sírba vitte.

A legszebb *mecset* leírását utoljára hagytam, mint gyerek a jó falatot, hogy annak íze azután sokáig szájába maradjon, mint nékem sokáig élénken emlékemben maradand ezen nagyszerű épület emléke, s ez *I. Mohamed dsámija*, mely *Yesil dsámi* (zöld mecset) név alatt ismeretes. Ezen nevet pedig arról vette, hogy eredetileg a kúpok, a *minaretek* zöld porcelánnal voltak beborítva, mely távolról a nap fényében ragyogva, mint egy smaragdból épült tündér palota nézett ki.*

Ez a Szert Basi nevű városrészben van, s kitűnő azon bámulandó szépségű moresk ízlésről, azon fantasztikus ékítmény özőnről, mely azt előnti, a homlokzat fala különbféle színű márvány s porcelán mozaikkal van ékítve, a kapu és az ablakok ráházatjai nagyszerűek, oly finomak azon faragványok, s minden részlet oly szorgalommal van kidolgozva, hogy azt hajlandó az ember kövesült csipkének hinni. S mindenik ablak-táblázat, mindenik fülke (*Niche*), – mely az ablakok közé van helyezve, hogy az épület még azáltal is könnyededséget nyerjen –, különböző, s színezete oly eleven, oly gazdag, hogy a legmerészebb követelést is túlszárnyalja. A világosság színezeteit szétosztá a művész s bekövesíté oda a márvány lapokba, csak a kapun, mely az arab építészet remeke, három évig dolgoztak s negyvenezer aranyba került,** egy kék alapon levő arany felírás nevezi az évszámot és a szultánt, ki alatt épült. Belseje külsőjével összhangzóan nagyszerű, a falak és a pilaszatok gyönyörű színezetű porcelánnal vannak borítva, melyen fehér zománcú betűkkel felírások vannak a koránból. A bemenettel szemben van két nagy porcelán mozaikból készült, felkötött függöny; s közöttük egy gyönyörű bokréta (szintén porcelán mozaikból). Hátral az épületnek egy olyanszerű ki-

* Evlia II. 256. és Desihanuma 657

** Evlia 257

nyúlata van, minő a gótikus keresztény egyházaknál, az oltár számára van készítve. Itt áll a veres márványból készült s aranyozott ékítményekkel előnőtt *mikráb* (szószék). Egy az épület közepén lévő nagy kúp mellé két kisebb kúp van helyezve.

A *dsámi* előtt egy platánoktól árnyalt terasz van obligato kúttal, igen szép kinézéssel *Bruszára* és vidékére. Az egész egyike azon tündéri, azon légi épületeknek, melyek szemlélése a mesék honába ragadja a gondolatot, egyike azon nagyszerű fogalmaknak, melyet égből lopva le, kőbe önte a művész, csodaműve azon nagyszerű, azon fantasztikus képzelődésnek, mely az Alhambrát, mely a kalifák sírjait s Kairó mecseteit építé, s ezen remek művekben meglepő az, hogy azokban nincsen semmi határozott építési modor, semmi utánzás, az mindenik egy páratlan remekmű, melynek alakja, melynek részletei semmi létezőkhöz nem hasonlítanak, az mindenik nagyszerű szüleménye egy csodás, könnyű, enyelgő, játszi, szeszélyes ízlésnek, mely a délibáb légi képeit márványra véste le, mely a szivárványt lecsalta az égből, s annak szétosztott színeivel öltözteté fel műveit, mely a lengő szellők sóhajszárnyain merengő felhő foszlányokat lemásoló, s ékítményül odaveté műveire, mely elleste egy csöndes holdvilágos estvén a tengert, mikint alakítják át rezgő hullámai a hosszú árnyakat minden percben változó szeszélyes szalagokká, s azzal körülkeríté kapuit, ablakait, mely az égboltozat mintájára kúpot alakíta, s megkoronázta vele szeszélyes álmainak tündéri művét; mely repülő nyilvesszőt utánzólag építé melléje tornyot, hogy felmagasztalja tetejére a fénylő holdat. Kár, hogy ezen utánozhatlan remekművet úgy megviselte a földingás, hogy az nemsokára egy idomtalan romtömeggé fog válni.

A *dsámi* előtt van egy *medresze* (iskola) s *imaret* (szegény-ápolda); melynek szép sugár oszlopokon nyugvó folyosói alatt virágokat művel egy vén *imám* (pap) s a mozaik ékített ablakokon fügefák nőttek ki.

Ezen *imaret* feltartására rendelte volt az alapító *Szultán Mohamed* a nikomédiai öbölben fekvő *Hereke* (Ancyron), *Gebisze* (Libissa), *Pendik* (Pantichion) és *Kartal* városok jövendelmét.

S ott ehhez közel van *I. Mohamed szultán türbéje* (kripta). Egy nyolcszerű (oktagon) épület, melynek fala kívülről egészen zöld porcelánnal van bevonva. E fal egy bizonyos magasságra megtöretik s a gazdag mozaik ékített párkányzatra egy más kisebb nyolcszög van fektetve, ezen nyugszik a kúp, a nyolc oldal mindenikén azur alapon kiemelt ezüst betűjű felírások vannak a koránból, de ezen épület főékesége annak kapuja, melynek táblázatja oly tündérien szép, hogy midőn dajkám tündéri regéi után elalvám se láttam álmomban ahhoz hason-

líthatót; én láttam a Salamon templomának helyére épített Omár *dsámít*, a moreszk építészet ezen remekét, én bámultam Kairó csodaszépségű *mecseteit*, de sehol ezen kapuhoz hasonlítható művet nem szemléltem; nem is kísértem meg leírni a leírhatlant, azt képzelgethetni, arról fogalmat adhatni, vagy Raphael ecsetjével kelleni bírni, ki égből lopá színeit, vagy Victor Hugo képzelődésével, kire alászállta Homér szelleme. Én szegény porban csúszó halandó elnémulék bámulatomban, s órákig elnézém ezen felséges művet, mely a moreszk építészet valódi klenodionja, a kőfaragás valódi utánozhatlan remeke, mely egy dicső kornak kőben kifaragott gondolatja, elmerengtem az isteni faragásokon, melyeknél szebbet Benvenuto Cellini még aranyra se vésett, el a gyönyörű színezeten, mely mellett a legszebb freskókép elhomályosul, s azt hívém, hogy az ezeregyéjszaka tündérhonába varázsoltatám át, de egy vén imám (pap) megirigylé a kéjt tőlem, rámkiabált, hogy *jaszák* (tilos) s felkölte édes álmodozásomból. Én haragosan távoztam, de később visszalopódtam, hogy mint tolvaj, egy tiltott pillanatot vehessek belsejébe. Az külsőjével összhangzóan nagyszerű, a falak fehér porcelánnal vannak bevonva, zöld zománcos felírásokkal a koránból. Öt drága sálokkal takart kőkoporsó (melyek egyike *I. Mohamedé*, a többi családjáé) mellett gyöngyházzal kirakott *mimberekbe* (könyvtartó) díszesen bekötött, s drága kövekkel kirakott koránok vannak, melyekből minden igazhitű látogató tartozik az ott nyugvók emlékéért néhány verset olvasni.

S ezen csoda épületet is elviselte a kíméletlen földingás, az épület két helyen van tetőtől egész földig elhasadva, s a törökök azt kiigazítatlanul engedik lassankint elporlani, összeomlani, mintha szégyenlenék azt látni, mely szemrehányólag juttatja eszükbe egy szebb múltnak letűnt napjait.

A Dzsebári Arab *molláh dsámija* Szert Basi felett, egy magaslaton fekszik, az egész téglából van építve a szép kinézésért, mely innen a szem előtt nyílik, megérdemli a látogatást.

A mecsetek mellett Bruszának még sok, a muzulmánok előtt nagy tiszteletben álló szent türbéje van. Ezekből is a nevezetesekről néhány szót mondok en passant.

Szultán Emir türbéje a muzulmánok előtt igen nagy tiszteletben áll, s alig volt az egész török birodalomban ennél gazdagabban felékesített, s látogatottabb sír, melyet több drága sál, szépen írott koránok s drága kövekkel kirakott lámpák ékítettek. Ezen szentről sok monda él a nép száján.

Ő Bukharában született, tulajdonképpi neve Shemsedin-Mohamed-Ben-Ali volt. Mekkába mentekor az ott összegyűlt sejkek kételkedtek a profétatóli eredetén, de a Kábából egy hang jött ki, mely őt első emírnek jelenté ki, innen ered *szultán*

Emír nevezete; midőn Mekkát számos tanítványival elhagyta, egy lámpás tűnt fel előtte, s ezt követve egész Bruszáig jött, hol miután vezér-lámpája eltűnt, megtelepedett. *Szultán Murád* leányát nőül vette, s *Bajazed*nek igen kedvenc embere volt, ő kötötte mindig fel a *szultán* kardját, midőn csatába ment*, s innen veszi eredetét a szultánok koronázását pótló, kardfelkötés: ejobba. *Bajazed* építette a *Szultán Emír* nevet viselő igen szép mecsetet *Bruszán*, mely mellett az *Emír türbéje* is van.

Emír szultán Bajazedet harcaiban mindig kísérte, s *Timurhoz* követségbe menvén, Bruszáat egészen szétrombolásától megmenté; számos jóslatai teljesültek, mi tekintélyét még inkább nevelte. A *hedcsira* 833. évében halt meg, s sírja nem sokára oly nevezetes lett, hogy még több szultánok zarándokoltak ahhoz. *I. Szelim* látogatásakor a sírból egy hang jött ki, mely megjósolta Egyiptom meghódítását. Egy tűzvész alkalmával az egészen leégett, de *III. Szelim*, Egyiptom 3. meghódítója, azt nagy pompával építette fel, most a földingás egy idomtalan rommá dönté össze.

Abtal Murád türbéje az *Olymp* szikláira van fektetve, egy magas platánoktól árnyalt forrás mellett. *Abtal Murad*, a török mesék kalandos hőse, a törökök *Perseusa*, *Szent Györgye*, *dühös Rolandja*; ő varázshatalmú fakardjával nemcsak *Brusza* bevételeit segíté, hanem azután, a *brusza*i téren emberekkel s szép nőkkel táplálkozó sárkányokat is kiirtotta. *Nagy Szulejmán Bruszán* jártakor meglátogatta *Abtal Murad* sírját, s fakardját magával vitte a szeráj kincstárába, a próféta kardja mellett sokáig mutogatták azt, s több európai utazó azt *Roland kardjának* hitte lenni.

Bruszán létem alatt igen melegek lévén, több barátaim társágában sátoztottunk itten, s egy hétig ott tanyáztunk fenn a magasban; gyönyörű kinézés nyílik innen, *Brusza* mintegy lapon terül el a szemlélő alatt. A város ház-tengere közül sűrűn emelkednek ki a megszámlálhatlan *dsámik*, *hánok* és *bazárok* kúpjai, s nyulánk *minaretek*, melyek mint légi oszlopok emelkednek fel a magas ciprusok sötét árnyából; túl rajta a gyönyörű *brusza*i tér bájos berkei s a szép hajlatú hegysorok.

Abtal Murad sírját is összezúzta a földingás, csak a koporsó felett – mely szilárd cementtel van bevakolva – maradt egy darab fedél, hogy azt védje az idő rombolása ellen; ott van koporsója mellett széles fakardjának hüvelye, (mely egy arasznyi széles, s vagy öt láb hosszú bőrrel bevont kardtok) a sír felett tükrökkel s gazdag faragásokkal ékített lámpások s talizmánok függenek; ott létünkör egyszer néhányan bementünk ezen kriptába, s egyikünk tréfás megjegyzések kíséretében fel-

* Szeadeddin 145.

vette a kardtokot, de alig érinté a szent ereklyét, hogy a sírban egy omláshoz hasonló zaj hallatszott, mintha tiltakozott volna *Abtal Murád* szelleme, hogy kardját gyaur kéz ne érintse; ezen esetleges zördülés úgy megrettente két velünk levő előítéletes görögöt, hogy azok rémülten rohantak ki a türbéből, amin mi azután igen jó ízűket neveltünk. A híres *molláh Hoszref*, Husznu Shirin című költeményét az *Abtal Murád türbéjét* környező platánok árnyában csergedező patakocska mellett, ezen szép költői magányban írta, ezen lelket megható szép kinézés, azok a feltornyosuló büszke havasok ragadák lelkét a költőiség magasztos honába.

Geikli-baba sírja egy szomszéd dombtetején szintén az *Olymp* szikláira van fektetve. *Orhán* által épített türbéjét romba dönté a földindulás. *Geikli-baba* egy choi születésű perzsa volt a híres *Elias sejk* tanítványa, *Brusza* ostromakor egy óriás szarvast lovagolva százötven fontot nyomó kardjával viaskodott, e városnak bevétele után az erdőbe vonult vissza, hol magányos szent életet folytatott*. Egy alkalommal *szultán Orkhán* által hivatván, megjelent szarvasán egy pálma ággal kezében, ez ágat felüté a szultán palotája előtt, az megfogamzott, s mint az alapított birodalom felvirágzásának, s nagyra növéseinek jelképe nagy tiszteletben tartatott, míg nem egy nagy égés alkalmával az igazhívók nagy bánatára leégett.

Doghili baba (fazakok atyja) szintén Orkhán által épített, s igen nagy tiszteletben álló türbéje az *Olymp* sziklái közül ki-törtető Alishir patak mellett van. *Doghili-baba* szintén *Brusza* ostrománál szerepelt szent hős volt, ki az ozmán harcnokokat savanyútéjjel éleszté és frissité fel, s neve innen veszi eredetét, szép építészetű türbéje most romhalom.

Abtal Musza a *kükürlüi* ferdők mellett van eltemetve, csinos sírmeccsetje még legépebb mindeniké között. A török hierarchiai fogalmak szerint mindig él a földön bizonyos számú istennel összeköttetésben lévő szent, kik különböző fokozaton állanak, az ily szentek legfelsőbb fokozatát az *abdalék* vagy *babák* (atyák) képezik, ily fő szent vagy baba egyszerre csak negyven él, s azért a baba nevezet nagy megtiszteltetés, mivel azalatt az ég kegyeltje, ég és föld közötti közbenjáró értetődik. A fent leírt szent emberek az Orkhán korában élt negyven *abdalék* közé tartoztak, s azért nevöket még most is szent áhítattal említik a muzulmánok.

A törvénytudók közül *Al-Fenari*, *Hosref Ibn-Shiv*, a költők közül *Molláh Shiade*, *Vaszi-Ali*, *Khocsa Musztafa*, a történész *Afif* efendi, s még más négyszázötven nevezetes ember sírja van *Bruszán*, kiket *Szeid Izmail* mind előszámlál munkájában.

* Neshri 55.

XLVI. Brusza

(Brusza mostani kinézése. A földingás rombolásai. A bruszai fellegvár. Kinézés a várfokról. Abd-el-Kader lakása. Brusza utcái és házai, kútjai, selyemtenyészés. A bruszai bazár. A bruszai muzulmánok összehasonlítva a stámbuliakkal. A koszosok ünnepe. Brusza sétaterei. Bunár Basi, Gesztenye-erdő. Gökdere. Jildisz kávéház. Unkiár kioszk.)

Brusza most a khudavendkhiár szandzsák (kerület) fővárosa, 60 000 lakossal; a kormányzó, egy nagy *molláh*, egy görög és egy örmény érsek székhelye. A város felett közvetlenül az *Olymp* előhegyeinek sziklás bércei – melyeknek oldalába fantasztikus véséseket tettek a lerohanó havasi patakok – emelkednek fel, s egy-egy kinyúló sziklaél – melyen egy-egy árva cédrus hajlong, mint áhitatosan imádkozó muzulmán – egészen a város felé hajlik ki, úgy hogy az ember szinte fél alatta elmenni. Ezen bécóriások alatt, melyek fejeiket a felhőkbe rejtik el, terül el egy magas teraszon, a zöld köpenyébe burkolt Brusza, Kis-Ázsia egyik legrégebb, s legnevezetesebb városa.

Ha valaki jelenleg ezen várost meglátogatja, azt hihetné hogy Timur vagy Dsingsish kán dúló seregének nyomában jár, úgy szét van az rombolva; akár merre tekint a szemlélő, csak rombadúlt *mecseteket*, összeomlott *bazárokat*, s szétdőlt házakat lát –, s mindez honnan van? Onnan, mert az öreg *Olympus* egyszer rosszkedvében megharagvék, hogy a merész ember oda lábához egy várost mere építeni, megrázta üstökét, s szétrombolta azt, miként Botond vezér bárdja Byzánc kapuját; Brusza háromszázhatvan *mecsetjéből*, s számlálhatlan *minaretjeiből* egy sem maradt épen, ezek az arab építészet remekei darabokra zúzva hevernek, vagy nem sokára összeomlandnak, s a buzgó muzulmán nem mer ezen nagyszerű épületek összehasadozott ívei alatt leborulni Allah imadására, hanem melléjük fából épít nyomorult bódékat, s ott fohászkodik Istenhez; s a *balluk bazáron* (halpiac, Brusza főutcája) hever egy óriási szikladarab, melyet a bős *Olympus* haragjában lehengerítte, ez egy selyemgyárt zúzott szét, mely romjai közé negyven ártatlan szép leányt temetett el, szegénykék nevetve, s dalolva tekerték a selymet, s még idejek sem vala észrevenni, hogy meghaltak. Ott van közel hozzá egy összeomlott *mecset*, itt összegyűltek a fanatikus muzulmánok, s azon tanácskoztak, hogy következő éjen minden keresztyént gyilkoljanak le, de megrázkodott a föld, s a *mecset*, hol véres terveiket koholák, sírjokká lett.

A város közepén egy függőleges szirthegyén a – szultán *Orkhán* által épített, vagy inkább kiújított – fellegvár századokról

regélő falai nyúlnak fel, itt-ott beárnyalva egy-egy zöld platán lombjai által, mintha azokat szeretettel védné az idő vérszei ellen; az időrongált rovátkos bástyák közé több új házakat építettek bé, melyek a távolból úgy néznek ki, mint egy hiú vén leány (vagy vén legény) feketült, s töredezett fogsora, hol a berakott új fogak kirívólag tűnnek ki.

A vár déli bejáratánál van egy régi fal, mely óriási négyszög köveivel, görög- vagy római kor jellegeit viseli magán, a falakba több helyen márvány táblák féldomború faragásokkal latin, s görög felírásokkal, s sok szép oszlop-fejezetek vannak beépítve, melyek mutatják, hogy Orkhán minden anyagot, mit talált, felhasználta várának építéséhez; nem régen egy török egy igen szép domború művel ékített márványlapot talált, s mivel halotta, hogy a frankok az ilyen régiségeket drágán veszik meg, azon eszme fogamzott meg agyában, hogy azokban bizonyosan régi kincs van elrejtve, s a talált kőlapot kétfelé hasítá; a pasa értesülve, a szerájba vitette az egyik darabot; azon egy lovag szobor fele látható, igen szép féldomború faragásban; az összerongált feliratból ezen két szót olvashattam ki: Pulis Britanicus, mely arra mutatna, hogy egy ily nevű római konzul emlékköve lehetett.

Innen a várból gyönyörű kinézés nyílik a bruszai térre, melynek mindenféle színezetű s árnyéklatú berkei között a *Nilufer* ezüst szalaga kanyarog, több nevető falvak kacsintgatnak, vagy ha elvesznek is magas dió – és jegenyefa sorok közegette, feltörő füstszárnnyakkal tudatják lételöket; túl a folyón a cseltik-köji *csiflik* (major) egy magas fehér épület tűnik fel, ezt *Abd-el Kader* építette, itt élt száműzetésében a körme vesztett pusztai oroszlány visszavonulva, magányosan. Én akkor tájban *Bruszan* átutazva meglátogatám ezen egyszerű embert, ki egész Európa figyelmét foglalkodtatá egykoron, s ki előttem nagy vala, mert hona szabadságáért s nemzete függetlenségéért küzdte. Arra, hogy szívesen fogadtassam általa, elég volt, hogy magyar vagyok. E név keleten mindenütt rokonszenvet költ, s testvéries fogadtatásban részesíti viselőjét, akárhol Kis-Ázsia vadon tájain, vagy *Syria* vad beduinjai között, kiknek életök s ismeretkörök alig terjed falujokon, vagy pusztájokon túl; mondd, hogy magyar vagy, s ő szeretettel szorítand veled kezét, s azt mondandja „*Hoss geldiniz kárdásim*” (hozott Isten, testvérem); hogy honnan ered ezen nemzeti rokonszeny azoknál, kiknek semmi históriai ismeretök nincsen, kik elszigetelve élnek az egész világtól? Nem tudtam soha megmagyarázni magamnak, talán közös eredetünk, talán régi együttlétünk emléke él kelet népeinek keblében, melyet mi elfeledünk, de náluk a hagyomány századéveken át megőrzé.

A szokásos üdvkivánatok után *csibukra* gyűjtva, elkezdet-

tünk beszélgetni, s én múltjára vivém át a társalgást, de ő azt mondá: testvér, hadd azt, ne érintsd a fájdalom húrjait, Allah nem akará, hogy népem szabad legyen, nyugodjunk meg változhatlan akaratjában; ő panaszkodott e rideg éghajlat ellen, s pusztájának emléke költői magasztaltságban tört ki lelkéből, én vele könnyeztem, s midőn távozték, azt mondta: Ha utad erre vezet, látogass meg, s nézd szegény menhelyem mint sajátodat. Én akaratlanul is Hannibálra gondoltam; hisz ő is ugyanazon földért harcolt ezredévekkel előbb, hisz ő is ugyanczen tájra menekült.

De hova ragada el kóbor emlékem, a bruszai térről hova repült el gondolatom vándor fecskéje? Jöjj vissza szegény kis madár, ne várd e szív tavaszának kiderültét, hisz annak ege mindig sötét fellegekkel van borítva, s a nap, mely azokat szétosztatá, mely dicssugáraival felderíthetné, oly távol van, oly bizonytalan égöveken tévedez, alig jut el idáig még a reménynek is egy-egy halvány sugara; jer vissza, hogy repítsek el a hon felé, hadd bizzam rád üdvözetemet, ha átrepülsz ott a Kárpátok bércei felett, szállj le őseim sírhantjára, s zengd el imáját a távoli vándornak, mondd meg, hogy szíve hűn őrzé meg a honszerem szent tüzét, s ha távol vitte is a sors, azért minden percben felkeresi emléke az imádott hantokat.

De vegyük fel az elejtett tárgyat, a bruszai tért.

Túl a cselтик köji *csifliken*, túl a messze terjedő bruszai téren egy hegycsúcs a Katirli dag (pásztorok hegye a régi Arganthonios) magosul fel, mintha versenyezni akarna a szembelévvő *Olymppal*, de csakhamar megszegyenülve törpül el, s festői láncolatokban nyújtózkodik tova, átpillantani engedvén magán a magas Gürlét, alább egy helyen újra feltornyosul, s ott egy magas sziklacsúcson fekszik mint büszke sasfészek Philadár, egy gazdag görög falu, mely felett egy régi római vár sötét falai emelkednek fel, egy alanti dombtetőn Alishár, tovább *Demirdás*. Alább egyfelől a *mudányiai* hegység, másfelől az *Olymp* lankásodó bércei nyúlnak el, az *Apollóniai-tóig*.

Az új *Bruszáról* alig van valami érdekes, mit elmondhatnék, az egy ronda, piszkos város, mint kelet minden városa, utcái szűkek, házai mind vályogból építvék, különösen külsőjük igen szegényes, rendszerint ki sincsenek meszelve, de belsőjük koránt sincsen összefüggésben a ronda külsővel, mindenik ház egy tágas udvarral bír, mely fákkal és virágokkal van beültetve, s tágas s cifra folyósokkal körülvéve; de ami ezen udvarok főéke, azok azon ízletes és fényűzőleg épített kutak, melyekből folytonosan csorgedez az *Olymp* sziklaforrásaiból levezetett kristály víz; igen szegény ház az, amelynek udvarán három-négy tükrökkel, s mindenféle rajzolatokkal felcifrázott márványkútja, s az udvar közepén egy márványtavacska nin-

csen, s ezen udvarok – melyek déli Spanyolhon udvar kerteihez igen sokban hasonlítanak – feltartózkodási helyei a bruszai népnek; itt a források körül a gazdag tenyészetű fák és virágok árnyában tekerik énekelve és csevegve a selymet *Brusza* gyönyörű hölgyei, s ha néha a kapu nyitva feledődik, ha néha egy futólagos pillanatot lophat oda be az ember, könnyen azt leheti, hogy egy nimfa sereget lepe meg Venus berkeiben; de ha önfeledve sokáig elbámulsz, akkor becsapják szidalmuk között orrod előtt a kaput, s te bosszúsan szidod a polgáriasodást, mely oly soká késik éltető napjának sugarait ide is kiterjeszteni.

S mivel itt némileg belévtam a törökök házi életének ismertetésébe, miután egy nyitva feledett kapu feltárá előtttem a tiltott édennek egy szép képét, talán nem leend egészen érdektelen, ha a török menyegzői innepélynek – mint a törökök elzárt családi benső életére némi fényt derítő eseménynek – megismertetése.

Egy vélem baráti viszonyban lévő pasának két fia nősülvén, én is hivatalos voltam a lakodalomra, s azt itten leírni s megismertetni megkísérltem.

A török nép, mint kelet minden népe, a pompa és fényűzésnek nagy barátja, s erényeinek egyike – melyet mindeddig szeplőtelen megőrzi – a vendégszeretet, s ami ezen társadalmi osztályzatok honában meglepő, az, hogy a török ünnepélyek eltüntetik a rangkülönbséget, gazdag és szegény, boldog és boldogtalan osztozik az örömeiben; szolga és úr együtt vígdnak. Hymen ledönti a társadalmi válaszfalakat; de lássuk az ünnepély folyamatját.

Legelőbb is, midőn egy fiatal elhatározá nősülni, egy nőrokonát, gyakran anyját bizza meg, hogy neki nőt keressen; ez feltalálván, meghatároztatik a kezességi összeg (egy összeg pénz, melyet a vőlegény leköt, s mely annak vagyoni állásához mértén nagyobb vagy kisebb, s mely abban az esetben, ha nejtől elválna, annak nyugdíját képezi), s ezután elkezdődik az egy egész hétig tartó lakadalom; az első három nap a szegények napja, kik éjjel nappal mulatnak, esznek isznak, az ünnepély rendező kimegy zenével az utcára, s mindenféle népet, terühordót, hajóst, boldogot, boldogtalan csaknem erőszakolja a vele menetelre, s őket letelepítve az urak szolgálnak nekik, s ebéd után a vőlegény pénzt szór közükbe, szerda a nagyobb rangú ismerősök és házi barátok és rokonok napja; én üdvözölvén a házi urat, vőlegényeket, vendégeket, csbukoltunk és kávéztunk, azután az házi úr felszólított a menyasszonyi szobák, és a hozományok megnézésére, ötöt követve behatoltunk a *hárem* titkos termeibe, (mert a nők ilyenkor elköltöznek a háztól), legelőbb is azon szobába vezetettünk, melynek

nyitott, de elrácsozott ajtaján át a menyasszonyi ajándékok, s a nő hozományának kirakata volt; van itt minden, mit a keleti fényűzés s pompa kigondolt, aranyhímzett drága ruhák, drága perzsiái sálók, gyémántos ékszerek, ezüst tükrök, findzsák művészileg dolgozott ajakkal, kínai és indiai porcelán edények, antik ezüstkorsók, tálak, hímzett pamlagok, ágynemű, gyöngyházzal kirakott asztalkák, ékszerszekerények, illatos kenőcsök aranycsészéi, gyertyatartók, s üvegek, egész halmaza a szép holmiknak festői csoportozatban elrendezve. – Ezek megnézése után a *széadet-odasz*-ba (boldogság szobájába), – mely a szerelem titkainak bűbájos fészke – léptünk (előre megjegyzem, hogy ilyen szoba, úgy szintén a nászajándékoknak is két kirakata van mindenik vőlegény számára külön, de ezek egymáshoz hasonlók, legfeljebb az elrendezés és a kelmék különbözők), s midőn beléptem ezen Venus barlangjába, valójában meg voltam lepetve, a szoba plafondja egészen fel volt ékítve lecsüngő (csinált) virágfüzérékkel, a szófa – mely aranyszövetű nehéz selyem kelmével volt bevonva – egyik szögletében, ott hova egy kék atlással bevont kis heverő kerevet volt hozzá illesztve, egy lengő fátyolok és virág ívezetekkel elzárt mennyezet van, a szíves házi úr megmagyarázta nekem annak létcélját, s az ünnepély azon részét, melyben a férfiak nem lehetnek jelen: holnap, úgymond, minden férfi –, még én is – eltávozik a háztól, csőtörtök a *hanimok* (nők) napja, reggel a menyasszonyok elburkolt szekerekben aranyos fátyolokba takartan megérkeznek, s egész nap mulatnak a többi nőekkel, estére a vőlegényekkel, papokkal s rokonokkal együtt visszajövünk, a vacsora s ima után megáldom fiaimat, a papok megerősítik a házassági szerződést, azután kinyitom a hárem ajtait, s bebocsátom a vőlegényeket, ott már előre felállított nőrokonok fogadják, s mindeniket saját *széadet-odasz*-jába vezetik, a még eddig nem látott menyasszony ott áll a szófa szögletében levő mennyezet alatt, s fátyolának sűrű redői közül kíváncsi pillanatokot vet még eddig nem látott élete párjára, ki belépve legelőbb Mekka felé fordul, s imáját végzi s azután ajándokait a nő lábához rakva, nevének megmondására kéri fel, s ő ekkor tudja meg nevét s hallja legelőbb nevének többé vagy kevésbé csengő ezüst hangját, s azután leleplezve előtte áll a szemérmes szűz, kinek leplezetlen arcát férfi most pillantá meg először.

Szépek-e – kérdém – ön fiainak menyasszonyai? Még nem tudom – felele ő – mivel még én sem láttam őket, csak pénteken reggel jövendnek ők kézcsókolásomra, s akkor látandom meg először: régen voltak még más eredeti s elmondhatlan szokások, melyek most kimentek a divatból.

Van még azon eset is, hogy a lakadalom a menyasszony

házánál tartatik, akkor is ez a leírt renddel megy, csak hogy akkor a nő atyja viszi a háziúr szerepét, s a vőlegények mennek csötörtökön este a házhoz; ritkán történik meg, hogy az új házasok külön lakjanak még a leggazdagabb egyéneknél is, a család mindig együtt marad ős patriarchalis modorban, a fiúk mindig atyjok, a fiatal nők anyjok, vagy anyósok fensősége alatt.

A szobák megnézése után ebédre hívtunk, egy mélabús zene mint a szellő-sóhajjal összeolvadó gerle-nyögdécselés, fuvola lant kíséret mellett hangzott a mellék szobából, mint messziről jövő zene (a törököknél kétféle zene-nem van: egy lármás kiáltó énekkel, s egy lassú méla, melynek neve *peshref* s mely leginkább rögtönzött ábrándozás) mi kezeinket megmosva (rabszolgák térdre hullva töltenek gyönyörű alakú kancsókból meleg vizet) leültünk a földre egy nagy kerek tepsi (réz asztal) körül, nagy sereg szolga felhordott egy csomó mindenféle ételt; hosszú és fényes volt az ebéd s eredeti azon elrendezésénél fogva, hogy minden édes tál után egy savanyú jött, mintha az élet oly hamar keserűvé váló örömeit jelképezné; a *zerde-piláf* után (mely a menyasszonyi étel, s mely sáfrány, s más fűszerekkel készült rizs, rózsaszínűre festett cukorporral ékítve) felkeltünk, jobb kezünk, mely villa és kés kötelességét teljesíté, megmosva *csubukra* gyújtánk s hallgattuk a már ekkor víg kedélyt öltött zenét. Estve táncosok (cifra sarlangos ruhákba öltözött fiatalok) *dzsámászok* (szemfényvesztők) bohócok, s küzdők mulattatták a társaságot, melynek nagyobb része a korán tilalma dacára jól felpálkázva magát vagy komoly, vagy kitörő volt. S így mulattak kivilágos-virradtig, amit bizony én éppen nem találván épületesnek, már jókor odahagytam s hazaballagtam, gondolkozva, hogy miért nem lehetek kis madár, vagy miért nem bírok a regebeli sapkával, mely látatlanná teszi az embert.

S ezen kitérésről engedelmet kérve térjünk vissza *Bruszá*-nak félbeszakított ismertetéséhez.

Egyáltalában *Bruszá*nak főéke kútjaiban áll; nem oly nagy-szerűek ugyan ezek, mint *Stambulban*, nem oly gazdagok ékítményekben s márványban, de sokkal dúsabbak vízben, ezekből mindenféle kis vízeséseket képező csöveken örökösen csergedez a jéghideg víz, annyira, hogy az ember *Bruszán* akaratlan is Priessnitz tanítványa lesz, én nem tudék soha elmenni ezen szép kutak mellett anélkül, hogy kínálkozó vizét meg ne kóstoljam.

Brusza tetszőleges szegénysége mellett, s azon sok károk után, melyeket a romboló földingás okozott, egyike Kis-Ázsia leggazdagabb városainak, mindenütt (ha behatolhatsz) a házak belsejében jólét és gazdagságot látsz, s ennek főtényezője a

selyemtenyésztes, mely sehol az egész török birodalomban oly nagy szorgalommal és oly nagy kiterjedésben nem üzetik mint itten; amellett, hogy *Bruszan* van egy hetven gőzre vagy vízre alkalmazott selyemtekerő gyár, minden ház magában egy kis gyár, hol minden kéz a selyemmel foglalkozik; *Brusza* vidéke egészen eperfákkal van beültetve, melyben a faluk lakossága *Brusza* számára kertészkedik.

Brusza csársija (bazárja) igen nagyszerű és szép volt úgy annyira, hogy még *Stambul* bazárjával is kiállotta a versenyt, kis apró kúpos folyósokkal ellátott tömör épület volt az, s oly nagy kiterjedésű, hogy tömkelegszerű meneteiben, egymást átszelő utcáin könnyen eltévedhetett az idegen; ezen menetek több nagy kiterjedésű *hánokkal* voltak egybeköttesbe, melyek némelyikének építészete tisztán mutatja, hogy az első *szultánok* korában épültek, s azokban mindenütt lehet látni a vallásos kegyeletnek még a vásártérre való átvitelét is; mert az ily *hánok* tágos udvarain kis mecsetek vannak; erkölcsi kiszámítás alapján istenházát oda helyezték, mintegy figyelmeztetni akarván a kereskedőt arra, hogy haszonvágy által ne engedje magát Isten törvényeinek feledésére, s csalás és hazugságra ragadtatni. De a vallási kegyelettel a művészet is kezét fogott, mert ezen *hánok* kapui mind kiválóan szépek, s nagy művészi beccsel bírnak; gazdag arabeszkék és porcelán kirakatokkal vannak felékítve. Tágos udvarain gyönyörű táblázatú kutakból csergedez *Olymp* forrásainak kristálynedve, egy-egy hosszú tevekara-ván vonul bé annak udvarára, s az *otur* (ülj) szóra összekulcsolt lábakkal lefeküsznek ezen komoly állatok, melyek Ázsia kincseit, Arabia fűszereit szállíták ide, körültek arabok, turkómánok, szíriaiak, büszke tekintetű damaszkusziak, félénk erzerumi örmények, lenéző bagdádiak, s vérengző tekintetű aleppóiak alkudoznak. Amott terepélyes fák árnyában, óriási szőlőtőknek kiterjeszkedett lugosai alatt leterített sok színű szőnyegekben *csubukol*, kávézik és komolykodik Ázsia, s Dél-Európa minden népfajának festői keveréke, s hasisos vagy opi-umos éber álmadozásában előteremti magának a múltnak letűnt nagyságát, s feledi a jelen nyomorait, elrepül messze Mohamed ezüst folyós s szép *hurikkal* népes édenébe. Itt-ott egy nő félénken simul el, fátyola alatt égő szenvedélyes szemei valakit keresnek, egy titkos jelt ad s távozik, de kísértetve azért, ki megérté a szerelemnek e néma beszédét. Mindenütt *serbetet*, fagyaltot, édességet, száz meg százféle nyalánksági cikkeket árulók kiabálásai, más helyt árveréselő fut, drága ékszerekkel, fényes fegyverekkel, finom szövetű perzsa sálokkal megrakva, s azok árát kiáltva fut tova, egy ott ülő int néki, s ujjain mutatja mit ígér rá (mert szólni restelli) s ő tovább nyargal mindaddig, míg a legmagosabb árt ígérőnek visszaviszi,

amott kéregető fedetlenfejű *dervis* megy, s hajó alakú csészéjébe összegyűjti a hívek alamizsnáját, ott asztrakán süvegű, mandula szemű, s fekete szakállú, s nyúlánk, karcsú termetű perzsák mutogatnak egy-egy uradalom értékével felérő kasmir sált, egy-egy csudás alakokkal kihímzett szőnyeget, amott nagyturbános s fényes fegyverzetű falusi nép alkudozik, s mindez oly élénk színezetben, oly festői keverékben, hogy egy Rubens, egy Horace Vernet, egy Leonardo da Vinci ecsetének méltó tárgya lehetne. Azonban *Brusza bazárját* is nagyon megviselte a kíméletlen földingás; egy-két *hánt*, s néhány utcát kivéve, az most idomtalan romhalom, s azt többé fel sem építendik, részint mert félnek a mindig megújuló földingásoktól, s mert az sokba is kerülne. A mostani új *bazár* fából épült, vasfedélzettel, s egészen az újkor jellegét viseli. A fegyver *bazár* igen gazdag, gyönyörű, s nagy mennyiségű fegyver vagyon ottan összehalmozva, a hímzett öltönyek és selyemöltönyek bazárja is nagyon dús, de legnagyobb forgalom az *ipekhané*-ban (selyem árhely) van, honnan naponta több százmázsa nyersselyem szállítatik *Göml*ekre, s onnan az európai kikötőkbe.

A *Bruszára* jövőt meglepi azon óriási változás, ami itt és a főváros között létezik; alig néhány órányira *Stambultól*, s már egy egészen más ország, más nép, s más jellemet visel minden, itt elmúl az európai színezet, s minden ázsiai jelleget ölt, itt alig lehet egy-egy európai öltönybe préselt törököt látni, kik mintegy szégyenellve keverik magokat Ázsia nagy turbános ozmánlii közé, itt minden alak költői, minden lépten található egy méltóságos és büszke tekintetű, s sas pillantású muzulmánt, ki gyönyörű nemzeti öltönyében, s ő apáiról rámaradt fényes fegyvereivel David Wilkie, vagy Horace Vernet ecsetjének méltó tárgya lehetne; *Stambulban* az új, elgyengült, a megalázott török birodalom fővárosában, a török megalázva s lesütött fővel jár, *Bruszán* az ő, a nagy, az Európa rettegte török birodalom hajdani fővárosában mindenki oly uralgó s fennelgő tekintettel jár, mintha *Orkhán* korában élne, s még a kormány is kénytelen ezen színezetben tüntetni fel hatalmát, a pasa *zaptiei* (hajdú) mind nagy turbányos, s övükbe szúrt hosszú *jatagányokkal* s kláriszal kirakott pisztolyokkal felfegyverzett törökök, kiknek harcias alakjai az ő idők hódító ozmanliit állítják elő; az idevaló nép, ha egy pantalonos s kaputos hajdú rá merne a kormány nevében parancsolni valamit, szemébe nevetne, s azt mondaná: mit akar itt ez a maszkara! – Ebből látszik, hogy a török mennyire idegenkedik a reformoktól, s a civilizált muzulmánoktól, kik mindazon rosszat, mit az magában hord, felkarolják, eltanulják, a jót pedig elfeledik; én részemről inkább szeretem a vadságban egyszerű

becsületességet, mint az álpolgárosodást, mint egy rossz elveken alapuló műveltségbeni elfajulást; én inkább szeretem azt a nagy turbányos és hosszú jatagányos törököt, ki becsületes, ki vendégszerető, ki mérsékletes, ki ha a hon érdeke kívánja, elmegy annak védelmére, mint az úgynevezett reformált, művelt törököt, ki az európaiaktól eltanulta a hazugságot, a kétszínű hízelgést, részegeskedést; ki megtanulta az érdeknek mindent, még hazáját is feláldozni. Én ezzel nem akarom azt mondani, hogy a polgáriasodás ellensége vagyok, nem, én csak azon szemlélődők közül vagyok, ki fájdalommal látja, hogy az avatatlan kezekkel vezetett nevelés, a jogtalanságokra fektetett társadalmi viszonyok, a nemesebb törekvések üldözése, az erény és nemes érzetek bilincsbe verése elkészerítik az emberiséget, megrontják a szív tiszta érzelmeit, önzővé teszik az egyéneket, s a polgárosodás üdvhozó növényeit előletik az elfajulás dudái által.

Bruszan létem alatt egy igen sajátos ünnepélynek voltam tanúja, mit mint a múlt bohó ritkaságainak egy maradványát ide jegyzek:

Ez a „koszosok királyának ünnepe” ti. húsvét harmadnapján egy kijelölt helyre összegyűl minden koldus, terühordó, stb. s ott az, aki legkoszosabb s legrútabb, megválasztatik királynak, s azután felöltöztetvén nagy cifrán, egy számárra teszik, s kísértetve az egész szegény nép által, nagy pompával s csimpolya szónál vonul át a városon, de mindenkit, ki neki tetszik, megállítat, s egy bizonyos mennyiségű adót, melynek nem szabad húsz piaszternél (egy és fél pengőforint) tovább rúgni, kiszab; ha az illető vonakodik fizetni, lehúzzattathatja s jól elveretheti; az ily módon begyűlt pénzzel osztán elmegy az újjongató csapat *Csekerköjbe*, az *Eszki kaplidcsa* ferdő e napon az ő tulajdonok, ott ferednek, mulatnak, esznek, isznak a begyűlt pénzből. Hogy ilyszerű ünnepélyek régen Európában is divatoztak, kitetszik Victor Hugo: *Notre Dame de Paris* című regényéből.

Még hátra van, hogy *Brusza* sétányairól és fürdőiről beszéljek.

Bruszanak igen számos séta- vagy mulatóhelyei vannak, ezek mind természetalkotta szép helyek, melyekhez az emberi kéz semmit sem adott; a nevezetesebbek közül néhányat megemlítek.

Bunár Basi (forrásfő) a városon hátul egy szép tér, egy felől a fellegvár falaitól határozva, hátul pedig az *Olymp* függőleges sziklái tornyosulnak fel, egy bővízű forrás, (mely a város nagyobb részét vízzel látja el) buzog itt fel, s földalatti vízvezetők vezetik innen a jéghideg vizet minden irányban. Itt gyűl össze a nép a tért árnyaló óriás platánok alatt, itt van a hely, hol egy nagy márványmedence körül letelepülnek az öregek, s figyelemmel hallgatják a *náki*lok (regélők) meséit és bohóságait.

Azon öreget, ki nagy Hunyadinak csatáiról regélé, (melyre a Közlöny szerkesztősége figyelmeztete) hiába kerestem, midőn utána kérdezősködtem, a szomszéd temetőben egy hantra mutattak, és én elmenék oda, és leülék, és elmerengtem, s gondolkodtam, s nem tudám, hogy mi volt az, mi ez elhagyatott, és senkitől nem ismert mohlepte sírhoz vonza, mi vala az, mi szívemet elnyomá, mi szemeimbe könnyeket csala, te valál az, ki itt ez öreg lantos feledett hamvai felett eszembe jutál, te valál imádott s rég nem látott hon, ki emlékem előtt felötlék, te valál fájdalmaidban is édes honvágy, ki könnyeket loptál ki szemeimből, hisz ez öreg te rólad regéle, a te hős, a te szabad, a te nagy korod dallamait hallatá itt, e nagyszerű természet ölében, hisz az én szívem megérté néma sírod őrének – a ciprusok árnyában rejtődött gerlének – nyögdecselő panaszát; vén lantos, ki családtalan, ki egyedül bolygál a világon, kit kegyelemből egy idegen eltemete, hogy hulládat a kutyák ne hurcolják szét, im eljőve egy idegen messzetájrról, s temetődre a részvét, az emlék könnyeit hullatá, nyugodj békében sírodban, melyet egy hontalan a honvágy keserű édes könnyeivel öntöze, hogy e könnyekből fakadjon hantodon sírvirág.

Innen délre van a Gesztenye-erdő, egy igen látogatott hely, itt buzog fel a híres Nikasza forrás, melyet *Szultán Emír* (kiről *türbéjének* leírásában beszéltem) botjának érintése által fakasztott.

Egy kissé alább van a Győző havasa (Gházi dag) alatt – mely nevét onnan vette, hogy szultán *Orkhán* innen intézte *Brusza* ostromát –, Teferics, egy szép kinézéssel bíró természetes gesztenye park.

Még igen szép és kedvenc sétahely a *Gökdere* (égi völgy) ez egy az *Olymp* hegyei közül kitörtető havasi folyócska által ásott szűk völgy; a szilaj patakocska több zuhatagokat képezve, többször eltűnve s újra előjőve kacérkodik végig ezen szűk sziklás völgyecskén; partjain egy temető ciprusai alatt van a Jildisz kávéház (csillag kávéház), egy igen látogatott hely, s felette az *Olymp* szikláira fektetve Unkiár kioszk, a szultánnak gyönyörű kinézést nyújtó mulató pavilonja.

Hogy *Brusza* hajdon sokkal nagyobb kiterjedésű volt, mint jelenleg, mutatja az, hogy a várost környező eperfás kertek között mindenütt romba dőlt mecsetek, s kutakat lehet látni, melyek tisztán mutatják, hogy ott most félénk nyulak szökdécselnek, hajdon népes város rész volt, s hol most víg madársereg csiripol, ott a *háremek* elzárt szép hölgyei daloltak és játszadoztak. Egy-egy ily elhagyott mecsetbe zarándok ütött tanyát, s a nép felkeresi a magányba vonult szent embereket, s betegségek és bajaikban tanácsukat igénybe veszik.

XLVII. Brusza

(A bruszai melegforrások. Kükürklü. Jeni kaplidcsa. Kajnarcsa, Kara-Musztafa. Bekiár ferdők. Mahara. A csekerkőji források. Eski kaplidcsa. I. Murád Mecsetje, Hadriani ad Olympum romjai.)

A bruszai meleg források a várostól északra a Kalabak dag (az *Olymp* első lépcsőzetének keleti láncolata) alatt buzognak fel kettőszáz-négy százharminc láb magasságra a tenger felett. Ezen források még a mítosz korában is ismeretesek voltak. Herkules az esetlegesen megölt Hylas vérét azokban mosta le, s ezen ferdés által erkölcsi fájdalma enyhülést nyert.* A történeti korban több császár és szultán látogatta meg. Az első csoportban öt ferdő van, melyek számos kúpjaikkal igen festőileg néznek ki a távolból; legfelül van a két *Kükürklü* (büdösköves): a nagy és a kis *Kükürklü*; az elsőnek épülete igen szép, *dsamekiánja* (vetkőző szoba), igen nagy és tágas, mellette van közvetlen a kis *Kükürklü*, melynek udvarán egy nagy kiterjedésű vendégépület van, hol a ferdői vendégek (jó drágán) szállást fogadhatnak.

Ezen két ferdő forrása ugyanaz, s a két ferdő között buzog fel oly nagy mennyiségben, hogy egy óra alatt ötvenhárom kilogramm vizet ad; melegsége 30-90 fokig; alkotászei:

10 000 gramm vízben:

Konyhasó.....	0,453
Kétszer szénsavanyos mész.....	1,880
Kéns. mész.....	2,375
Keserű só.....	2,350
Kénhidrogén.....	3,321
Szénsavany.....	1,520

A kükürklü forrást a görögök különös tiszteletben tartják, s kétszer évenként búcsújárattal látogatják meg, ekkor a valásból kereskedést űző görög papok kihordják a sok ízléstelen szentképet, s a hívők filléreit kicsalják zörgő perselyeikkel.

A tradíció azt mondja, hogy Szent Patrikot egy római proconsul ezen buzgó forrásba dobatta, s ezen vértanú halálát ünneplik a forrásnál. Egy kevéssel alább van a nagyszerű *Jeni kaplidcsa*, Brusza legnagyobb szerű ferdője, melyet *Nagy Szolimán* (ki itt köszvényből gyógyult ki) rendeletéből Ruztem pasa, fővezír épített saját költségén.

* Theophanus 290.

Ezen ferdő *dsamekiánja* (vetkőző terme) nagyszerű, két gyönyörű kúppal koronázott nagy hosszú terem, közepén egy nyolcszögű márvány tócskával, melynek közepén egy tulipánt alakú medencéből nyolc csöven csorog folytonosan szünet nélkül az *Olymp* kristály nedve, körül mindenütt nyugágyak.

Innen egy nagy kúp által fedett *szulüklíkba* megy az ember, mely a ferdő előterme nevét – mely annyit tesz hogy vérszipos – onnan veszi, hogy itt szokták a betegek magokat vérsziposztatni s köpölyöztetni. Az egész fejer márvánnyal van kikapodva, közepén egy igen szép kúttal.

Ebből egy ajtón át ferdőbe érni, ennek közepében egy nagyszerű kúp alatt –, melyen át csillagalakú (nem úgy kerek mint az az égen látszik, hanem úgy sugárszálakkal mint azt rajzolják) ablakocskákon hat át a világosság –, van egy száz-hús láb kerületű, s öt láb mély tó, a gyógyvíz egy márványból szépen faragott sárkány-szájon ömlik a tóba. Ezen sárkányszájnak is meg van az ő regéje, ti. a lakosok azt mondják, hogy azon gyakran a *bas-sziz* arab (a fejtelen arab) jár ki, s különösen ha szép leányokat, vagy fiatal fiúkat kap, magával viszi el, s ezen hiedelem úgy meg van gyökerezve az előítéletes népnél, hogy valaki egyedül a világ minden kincséért nem merne a ferdőbe bemenni. A *bas-sziz* arabnak szintén meg van a története, de minden puhatolódzásom dacára nem tudhattam meg azt egész terjedelmében; ilyen valamit beszélt egy öreg, hogy valamelyik szultán háremje ott feredvén, egyik nőnek viszonya volt egy feketével, s itt a ferdőben találkoztak, a szultán megtudván, lefejeztette az arabot, a nőt pedig a tóba fojtatta, s most az arab szelleme szeretőjét jönne keresni.

A tó körül kis kúpos folyósók vannak, hol mindenütt mosdó medencékbe foly a víz; ezen ferdőnek két boghulukja (izzasztója) van, melyek kis szobák, hol a víz kigőzölgése összeszoríttatván, igen nagy meleg idéztetik elő.

A ferdő falai néhány láb magasra a legszebb színezetű perzsiai porcelánnal vannak felékítve, s a márvány padlat több helyen igen szép művű mozaikkal kirakva. Forrása hasonló a *Kükürklüé*hez, kevesebb bűdöskő tartalommal; az ajtó felett egy veresre festett iv alakú valami van felakasztva; kérdésemre, hogy mi lenne, azt mondák, hogy ezen ferdő építőji olyan óriási emberek voltak, kiknek oldalait ilyen bordák alkották; egy ilyen oldalborda legalább négy-öt öl magas embert feltételez, s ha Ádám apánk oldalbordája ilyen nagy volt, abból bizony könnyen ki lehetett vonni Éva anyánkat.

Bruszán létem kedves időtöltése volt elmenni a *Jeni Kaplidcsa*, (mely nevét a fellegvárnak ezen oldalra nyíló ily nevű kapujától vette), s ferdés után leheveredni; a nagyszerű *dsamekiámban*, itt minden ünnepies színezetet visel; a török ferdője

után délre fordul, s leborul Allah imadására, minden hang mi kijön az ajkon, sokszorosán visszhangzik a nagyszerű kúpokról; a terem közepén örökösen csergedező kút, alváásra, elmélázásra hívja fel az embert; itt szoktam édes semmit se tevésbe, s elszakított keleti lomhaságban órákat eltölteni, hortyogtatva *nargilém*, s szörpölgetve a kávé; s eleresztém gondolatim az emlékeknek villany drótjain kalandozni a múlt eseményeire, s onnan túl repülve a szomorú jelenen, elmerengeni a jövő homályos s bizonytalan képein.

A keleti éghajlat sajátja a lelket egy bizonyos elégtelenség érzetében ringatni; itt minden, még a szenvedés is rózsaszínbe öltözik, a természet oly szép, oly elragadó, hogy egy érző szív mindig találhat menedéket, vigaszt keblében az élet üldözései ellen, ellenkezője ez nyugotnak, például Angliának, melynek ködös, barátságatlan éghajlata a lelket leveri s a kétségbeesés felé vezet; bármily körülmények, bármily szerencsés viszonyok között is ott hiányzik valami, a szív üresnek érzi magát, a jellem elkomorul, az ész eltompul; a rideg, a fénytelen ég, a sötét felhők, a barna köd, sötét színezetet vetnek az életre, annak a sok tevéileg komor képnek látásánál – melyet soha egy mosoly fel nem derít, melyet soha egy nemes érzet fel nem lelkesít – az ember búskomollyá lesz, s bizalmatlan az emberek iránt; az a sok nyereség-vadászó lény, kik egy tollal fülök mellett, s egy kalamárral szív helyett jönnek a világra; kik nem ismernek más élet-célt, mint erszényeik megtömését, embergyűlölővé teszik az embert. – Kelet a születés, nyugat a letűnés és a halál, kelet a költészet, nyugat a köznapiság, kelet a nappal, nyugat az éjjel. Itt ha a ferdőből kijössz, szomszédaid azt mondják: *Afietler olszum Kárdásim* (egészségedre váljon, testvérem), ott (Angliában) ha bemutatás nélkül szólni mernél valakinek, megboxolnának. Itt mindenütt ismerősök közt vagy, mindenkint egy közös testvéries szeretet köt össze; ott mindig idegen vagy, ott mindig egyedül érzed magad, mert több év igényeltetik arra, hogy egy angol barátságát és bizalmát megnyerhesd.

A *Jeni kaplıdca* mellett van egyfelől *Kajnardca* (a buzogó), egy kis ferdő, mely vizét az előbbennek forrásából kapja, s mely kizárólagosan csak a nők által használtatik, a többi ferdőbe csak a hét bizonyos napjain egyszer mehetnek, s ekkor felcifrázzák magokat ékszereikkel, s úgy mennek egymással vetélyegve mutogatni kincseiket.

Különös szokás az, hogy a görögök lakadalmait a ferdőkben tartják; ekkor az egész násznép, férfi, nő, együtt ferdőbe mennek, a menyasszonyt nagy ünnepélyességgel – midőn mindenkint megcsókol – levetkezik, s a ferdőbe viszik; aztán nagy vacsora, zene, tánc van egészen kivilágos-virradtig; egy ily lakodalomra egyszer hivatalos voltam, s megvallom, hogy az

időtöltés nem megvetendő. Meglehet pillantani a ferdő Diánát nimfáival, anélkül, hogy az embert szarvassá változtassa a szemérmes istennő.

A *Jeni kaplıdcsán* alól van a *Kara Musztafa* – ferdő, mely nevét egy hasonló nagy vezértől – ki azt építette – vette; nevezetes, hogy ezen ferdő bárcsak alig ötven lépésre van a *Jeni kaplıdcsától*, s forrása még közelebb, de azért alkatrészei egészen különbözők amazétól, s csaknem ugyanazonosak az innen félórányira, s sokkal magosabban fekvő *Eski kaplıdcsáéval*. A *Kara Musztafa*-ferdő igen nagy becsben van a lakosok előtt, s minden más ferdő felett használják betegségekben.

A *Kara Musztafától* nem messze van még egy rombadült, elhagyott ferdő a *Bekiár Hamám*; most ez a szegények ferdő és mosó helye, hol fizetés nélkül moshatják meg munkaroncsolt testeiket, s nyomorkönnytől ázott rongyaikat. Szegény nép, te nemcsak Spartában és Rómában voltál rabszolga, nemcsak Indiában vagy pária, a te sorsod kisebb nagyobb különbséggel mindenütt egyenlő, te mindenütt dolgozol, te mindenütt éhez és fázol, azért, hogy legyen másoknak mit egyenek, mivel fűtsenek, s mivel cifrázkodjanak, te mindenütt szegény pára vagy, kinek panaszai előtt még az ég is bezárja füleit.

Még ezen első ferdőcsoportozathoz lehet számlálni a *Kükürklühöz* közel levő *Gőzajázmát* (a szemek szent vizét), melyet a szembetegségeknel használnak – ez egy kőfallal kerített melegforráska.

A bruszai terasz – melyen a hosszan elnyúló város fekszik – tele van barlangokkal; ezek egyike közel van a leírt ferdőkhöz; a népmonda csudás regéket köt e barlanghoz. Egy öreg falusi török ezen mesét beszélé róla nekem:

Ezen barlang, úgymond, egy hosszú földalatti út, mely a *Kesis dag* (*Olympus* török neve, s azt teszi: tündérek havasa), tetejére vezet egykor, ezt pedig a *dzsinek*, az emberek előtti óriások csinálták, hogy a havas tetején lakó tündéreket láthatlanul felkereshessék; itt ezen alagútban van lerakva a *dzsinek* utolsó királyának kincse, iszonyú nagyságú hordók vannak ott arannyal és drágakövekkel megtöltve; ezen kincshez három kapu, egy vas, egy ezüst és egy arany vezet, az utolsó felett két nagy kard van felakasztva, melyek szünet nélkül vagdalódnak, s ezen kapukat kinyitni, ezen kardokat felfüggeszteni, csak egy elveszett talizmán érintése és egy elfeledett bűvszó kimondása által lehetne, de aki anélkül odaközeledni mer, az halál áldozatja.

Én bár sem talizmánnal, sem bűvszóval nem bírtam, mégis megkísértém oda behatolni, de csakhamar ráakadtam a kapukra, a halálos vágásokat osztó kardokra, s az a rossz levegő volt, mely a lélegzetet gátlá, melyben gyertyám elaludt, s melynek tudónyomó köréből sietve távozám.

A Muradyehez közel egy más barlang van, melyben selymet tekernek a leköltözött kesis dagi tündérek, szép szemű görög leányok képiben.

De legnevezetesebb barlang Bruszán a Mahara, mely a fellegvár szikláiban van részint a természettől alkotva, részint emberi kezek által kivésve, s az idejuthatásra sem talizmán, sem bűvszó nem igényeltetik, hanem egy egyszerű látogatás Falkesisen úrnál, kinek borraktárává van az átalakítva; ott vannak szépen rendbe, több száz Pesten készült óriási hordók *Olymp* folyékony aranyával megtöltve. Pincérjével, ki hazánkfia, sokszor bejártuk azoknak hosszú tömkelegét, s nagyokat ittunk a hazáért, énekelve:

Szánd meg Isten a magyart,
Kit vészek hányának,
Nyújts feléje védő kart
Tengerén kinjának!

[Kölcsey Ferenc: Himnusz]

A *csekerköji* források az előbb leírt ferdő csoporttól egy félóránnyira vannak északi irányban, egy hasonló nevű falu mellett; ezen források – a nagyszerű *Eski kaplıdcsát*, több ferdőkkel ellátott szállodákat, s több száz magány háziferdőket látnak el – Váni cseszme (Váni kútja) név alatt is ismeretesek, s ezen nevetek egy *IV. Mohamed* uralma alatt élt híres szónoktól vették, ki ezen forrás csudagyógyításait elbeszélte a népnek. A forrás fallal van kerítve, s onnan földalatti csöveken vezettedik a ferdőkbe, alkatrészei következők:

10 000 gramm vízben:

Kénsavanyos natron (csodasó).....	0,020
Kénsavanyos alumínium éleg.....	0,206
Kénsavanyos mész (gipsz).....	0,001
Kénsavanyos magnesia (keserű só).....	1,022
Kétszer szénsavanyos mész.....	12,890
Kétszer szénsavanyos natron (soda).....	0,521
Konyhasó.....	0,016
Szabad szénsav, s egy kis rész vaséleg...	0,821

Az *Eski kaplıdcsa* (régı kaplıdcsa), mely a falu előtt emelkedik fel, szép hajlatú kúpjaival, igen nagyszerű épületű ferdő; *szuluklikjának* kúpjait tizenhat márvány oszlop tartja; a ferdő közepén levő tó hatvan láb kerületű; maga az épület a görög építészet jellemét hordja magán, s könnyen meglehet külön-

böztetni azon hozzáadásokat, melyeket *I. Murád* épített, az ezen ferdő kiújítását eszközölt építész ugyanazon frank fogoly volt, ki a *Szultán Murad* mecsetét építé.

Mіндеzen források kevés más anyagot foglalnak magokban a közönséges forrásvíznél, de úgy látszik, hogy azok kifolyásai a földgyomrában levő tűznek, a központosult életnek, s hogy ezen felfakadó vizek a földgyomrából magokkal hozzák azon melegítő életerőt, mely feléleszti a betegségek és unalom, a szellemi és testi kihágások által elgyengült testet; feleleveníti az alig pislogó életerőt, s a kétségbeestek lelkébe az élet szeretetét csepegteti; s ez azon – a vegytan bonckése alatt elsikló – alkatrészt, mely észrevehetetlenül keveri láthatlan gyógyerejét ezen forrásokba, mely az orvosokat oly gyakran meghazudtoló csudás gyógyulásokat idéz elő; s ez elrejtí magát a vizsga szemek elől, mert szubtilis, láthatlan s tapinthatlan mint a lélek, mint az élet maga.

S ezen források titokteljes hatásához add hozzá még *Brusza* bájos fektét, azon tiszta havasi levegőt, mely ezer jó illatot hord láthatlan szárnyain; azon gazdag tenyészetet lent a völgyben, s azon nagyszerű havasok látását, melyeket örökös hó fed, melyeknek festői szirtei az eget látszanak hordani hátukon; azon szép sétáló helyeket, melyek minden lépten egy-egy szép, változó, színezetben gazdag, emlékekben dús, nagyszerű tájképet tárnak fel a szem előtt; azt a kellemős és nagyszerű természetet, mely elrészegíti az érzést, s felemeli a lelket, s ne csudálkozz, ha ily környezet, ily látvány előtt a betegek – kikre gyakran kimondák az orvosok a halálítéletet, kiknek életfonalát már ollója között tartotta a kegyetlen Párka – fölélednek, új életre derülnek, s hogy a bruszai források csudaszerű gyógyításokat idéznek elő.

*Csekerkőj*ben megnézésre méltó *I. Murád mecsetje*, mely e szultán melléknevééről *Gházi-Kudavendkiar* (győző és úr) mecsetnek is neveztetik; ezen épület stílusa kitűnő szép. Elöl egy kettős tornácozat (porticus) van, az alsó ívezeten, melyet pilasztokek tartanak – innen-onnan összeszedett s görög vésők alól kikerült különböző, de – igen szép fejezetű oszlopokon nyugszik a felső porticus; magas *minaret*, s maga az épület is csaknem egészen el van takarva egy óriási platán terepélyes ágai által; a *mecset* egyik szegletén kőmadár van, melyről azt mondja a rege, hogy az *Murád szultánnak* egy kedvenc sólyoma volt, de meg akarván szökni, urának parancsszavára megkövesült ott.

A *mecset* előtt egy csudás szerkezetű kút van, melynek tócskája forróvízzel van tele, s közepén egy fantasztikus alakú medencéből jéghideg víz lövel fel.

E kúttal szemben van *Murád türbéje*, koporsója mellett

fegyverei s azon véres páncél, melyet viselt a szultán akkor, midőn a szerbiai Milos a cassovai (rigómezei) csatában meggyilkolta.

*Csekerkőj*ön alól van azon völgy, melyen át a *Nilufer* a havasok közül kitörtet, ezt most is Adrianosnak hívják, mely név és az, hogy a szántóföldeken több szétszórt oszloptöredéket láttam, arra enged következtetni, hogy a Hadrián építette Hadriani ad Olympum nevű város itt lehetett valahol.

S ezzel bevégezem hosszas fecsegésemet Bruszáról, szerettem volna azt az *Olymprai* és *Apollóniai-tó*hozi kirándulás leírásával kiegészíteni, de ottlétem alatt nem találtam társaságot, mellyel azt megtehettem volna, s egyedül pedig unom az ily utazásokat.

XLVIII. Bruszából Gömleken át Isznikre

(*A Civotati vár. Godefroy hajóhadának átszállítása az Askaniai-tóra. Kedele. Az Askaniai-tó vidéke. Bazarkőj. [...]*)

Bruszából – hol annyi kedves napokat tölték – víg társaságba távoztunk, felérve a Csárszk-kazi dag tetejére, visszatekinték a gyönyörűen fekvő városra, s annak elbájlóan szép vidékére, mely most, miután annak minden egyes pontjait, minden részleteit ismerém, még nagyobb érdekekkel bírt réám nézve. A túldalolon pedig feltűnt a már rég nem látott tenger, az égnek ezen ragyogó tükre, melyen a viszontlátás örömeivel legeltetem szememet.

Megérkezvén pedig *Gömlekre*, eszembe ötle, hogy lehetne az út egyhangúságán változtatni, s ahelyett, hogy onnan egyenesen visszatérjek *Stambulba*, lehetne *Iszniken* a régi Nicaeán és *Iszmiden* a régi Nicomedián át egy érdekes visszautazást tenni; s ezen agyamba megfogamzott, s szívemben ügyvédre talált eszmét rögtön közlém társaimmal és pedig oly formán, hogy ez utat gyalog tegyük meg *Iszmidig* s onnan gőzössel térjünk vissza a fővárosba; de társaim minden ékesszólásom, s rábeszélési tehetségem igénybe vétele mellett is nem voltak rávehetőek, s mivel én egy kissé olyan önféjú góbé vagyok, ki ha egyszer valamit akar, a nehézségek által nem engedi magát visszaijeszteni, átadám nekik podgyászomat, hátomra vettem puskámat, kezembe somfanyelű fokosom, vadásztarisznyámba volt egy kevés füstös szalonna is, a magyar embernek ezen szokásos hű útítársa, s egyet füttyentve kutyámnak, elindulék bátran mint Don Juan, nem ugyan hőstettekre lelkesülten, hanem egy érdekes körutacska reményétől feltüzeltlen.

Jöttemkor *Gömleken* sietve utazván át, a város felett levő

várat nem látogathattam meg, pedig bármily összeomladozott, bármily jelentőtlen legyen is az, több emléket kötött hozzá a történet múzsája. Az első kereszteshad előcsapatja a Gautier sans avoir és Foucher d' Orleans által vezetett 25 000 keresztusből, miután az a nicaei téren *Arszlán Kilics* (Oroszlány kard) által szétveretett, 3000-en a civotati várba menekültek, e várnak kapui nem lévén, azt elpalisádolták, s kétségbeesetten védték magukat a szaracének ellen; a görög császár közbejött ezen szerencsétleneket megmenté, de *Arszlán Kilics* kegyetlen hadserege a civotati lakosságot leölte, a nők és fiatal gyermekek a nicaei háremekbe hurcoltattak.* Később az ozmánok megjelentekor *Akcsé Hodcsa* és *Timurtás* (Oszmán vezérei) tíz évig ostromolták sikertelen Civotát várat, s csak Nicaea eleste után adta fel magát az őrizet Orkhánnak.**

Gömléket elhagyva, egy eperültetvények és szőlőkertekkel elborított termékeny völgyön vezetett utam, honnan egy szűk völgybe tért, melyen a lármás *Dereszu* (völgypatak) nevű patakocská foly keresztül, több magas jegenye sorok árnyába rejtett malmot működtetve; ezek s egy-egy lerohanó zuhatag az, mi ezen hallgatag völgyecskeben zajt csinál; a föld itten nagyon termékeny, s igen jól művelt, alant eper és szőlőültetvények, s fent a dombokon olajfák rendezett sorai, de a völgy csakhamar szűkebb lesz, s vadonabb tekintetet ölt fel, lassanként eltűnnek a földművelés minden jelei, az olajfák ékítette dombokat kopár sziklák alkotta magasabb hegyek váltják fel, melyek között kígyózik a mindinkább szűkülő völgy, melyet valaha emberkéz vésett oda, mert több régi írókból bizonyos,** hogy az *Askaniai-tót* régen egy csatorna kötö össze a tengerrel; itt ezen a szoroson, mely (a tengertől a tóig) hétezer lépés, szállítottak át Godefroy keresztesei (*Nicaea* ostromakor) szekereken s csúsztató hengereken egy kis hajóhadat az *Askaniai-tóra****); óriási munka, melyet az új kor minden gépei dacára alig merne megkísérteni. – Ezen szorosból kiérve a sziklák ellapulnak, s a szoros egy nagy térbe olvad bele, melynek nyugoti oldalán a magas és sűrű erdőborította Gürle emeli fel cédruskoszorúzza kúpjait; keleten pedig az Arghaton (*Kara Muszál*) magas hegysorai tornyosulnak fel; az *Askaniai-tót* több apró domb rejté el szemeim előtt. E tájon a faluk távol az úttól többnyire a hegnyilatok közé vannak elrejtve, s ez az oka, hogy e vidék, melynek a természet oly nyílt barátságos képet adott, mely mindennel bír, hogy az embert magához édes-

* Albert aquens Gesta dei per Francos 192.
** Hdcsikhaltá és Szeadeddin Idris 112.
*** Strabo XIV. 687. Plinius H.N.V. 40-43.
**** Albert aquens és Anna Comnena

gesse, annyira élet nélküli s hallgatag, annyira néma s elhagyott, hogy az utas néha egy napi utazás alatt is alig találkozik élő lényvel; az út vagy tulajdonképpen a keskeny ösvény, mely azt pótolja, keleti irányt veszen, s Kedele faluhoz közel egy domb emelvényről megható kinézést nyújt a messze elnyúló *Askaniai-tóra*, s azon gyönyörű hegysorokra, melyek ezen elhagyott kis tengert minden oldalról környezik. Én éltemben ennél szebb színezetű s ragyogóbb tájat nem láttam; Amerika őserdei ily vadon nagyszerűek, ily elhagyottak lehetnek; akárhova tekint az ember, egy önzsírába fült természetet lát és sehol egy emberi lakot a termékeny partokon, sehol egy sajkát (gőzösig nem is megy követelésem), mely a nap sugáiraiban fénylő tó hullámaint hasítaná, s e táj, e tó vidéke éppen olyan gazdag lehetne emlékekben mint a Balatoné, ha lett volna egy Kisfaludyja, egy Pefőfije, ki megénekelte volna az itt lezajlott eseményeket, ki megismertette s a feledés örvényéből kiemelte volna a múlt hős tetteit, mert hisz melyik táj lehetne gazdagabb emlékekben, s hőstettekben mint éppen *Nicaea* vidéke, mely Hannibált, Mithridatest látta, hol a hős Tankréd s a nagylelkű Godefroy vívott, melyen átvonult a harcra kelt Európa keleti meghódítására, s a Megváltó sírjának felszabadítására, több millió s egy eszmétől lelkesült nép, mely győzelem helyett szomorú halált talált s elhagyott sír Ázsia távol tájain.

Még két órai, s így *Gömléktől* öt órai gyaloglás után értem el Bazarköj-t, (vásárhely falu) egy körülbelől kétszázötven ház alkotta mezővárosocskát, hol megálltam. [...]

XLIX. Isznik, a régi Nicaea

(E város története. Az itten tartott zsinatok. Nicaea mint a birodalom fővárosa. Nicaea mint a szeldcsukok székvárosa. A keresztetek általi ostroma. Orkhán általi ostroma. Orkhán nagylelkűsége. Isznik vagy a mostani város. Az Aja Sófia. Agát dsámi. Theodor palotájának romjai. Földalatti menetek. A régi város falai és bástyái, kapui. A Jesil dsámi. Medresze és imáret. A tó felőli oldal. Porcelán gyár. Iszniken eltemetett törökök sírjai.)

Egy századig volt a görög birodalom leghatalmasabb védbástyája a szeldcsukok ellen, s midőn az oszmánok megjelentek, *Nicaea* sokáig dacolt hatalmukkal; már *Oszmán* megjelent annak falai alatt, s nem tudván bevenni, közelében két várat (Karatékin és Targhint) építette, hogy az ezekbe helyezett erős őrizet ostromzár alatt tartsa a várost; már *Brusza* falaira rég feltűzte a félholdat *Orkhán*, s a görög birodalom csaknem minden kis-ázsiai birtokai a hódító törökök kezébe estek, s *Nicaea*

még mindig dacolt. *Orkhán Nicomédia* bevétele után seregeit *Nicaea* ellen vezette; de ezen város ősidicsőségéhez méltónak mutatkozott, mert csak két évi ostrom után, s miután a császár (Andronicus) által személyesen vezetett hadseregét *Orkhán Maltepe* mellett megverte,* miután az őrizet ezen csatavesztés által minden segélyhezi reményt elvesztett, az éhség és pestis által megtizedeltetett, adta magát fel és pedig feltétlenül az ostromot személyesen vezető szultánnak. A hősiesség batorságot méltányolni tudó szultán megengedte a lakosoknak, hogy kincseikkel együtt távozhassanak; s midőn a *jeniszeri* kapun vonulna bé, ott egy csomó nő sírva veté magát lábaihoz, s pártfogásáért esdett, ezek a város védelmében elesett görögök nejei s leányai voltak. – *Orkhán* felemelte őket, s az őt környező országnagyok nejeivé tette**). A *szultán* kiméletes bánásmódjának híre csakhamar elterjedt a vidéken; a szomszéd helységek (mint *Gömlek Armudli*, a régi *Anachor*) ellenállás nélkül feladták magokat, s *Nicaea* távozó lakói visszatértek, ezek s az odatelepített török gyarmat újból népesíté a várost, a *szultán* nagy-szerű *mecseteket*, *hánokat* építtetett, s *Isznik* rövid idő alatt oly virágzó város lett mint valaha volt. Pedig a mostani, alig százötven ronda házat számláló város alig mutatja azt, a régi nagyságnak az semmi jellegét nem hordja magán, az új nevű új városkának vályogházai az ő város messze terjedő falai által bekerített tér közepén magas platánok s diófák árnyában szerényen rejtőznek el, mintha el akarnák rejtteni nyomorúságos voltukat, mintha szégyellenék ott az ő nagyságról regélő romok közepette magokat.

A mostani város nyugati oldalán van a Constantin építette keresztyén *imolából Orkhán* által átalakított mecset, mely még most is *Aja Sófia* nevet visel; az előcsarnok szép porfir oszlopaihoz szegezett rossz fakapu, a múlt és jelen képét ellentétben mutatja fel. Itt ezen *imolában* mondá ki háromszáztizennyolc püspök a képek tiszteletét, s az istenséget három személyre osztá fel; *Orkhán* letöröltette a zsinat végzeményeit a falakról, s helyébe íratta:

Allah-ih Allah, ve Mohamed reszul Allah: csak egy Isten van s Mohamed az ő prófétája! Sokáig a mostani görög *imolát* – melybe egy hold kőszárfőfőg van – tartották a régi nicaeai székesegyháznak, hol a zsinatok tartattak, de az ezen különben jelentőtlen, s csaknem egészen újból épült – templomkának homlokzatán talált, s *Texier* által felfejtett felirat ezen tévvéleményt eloszlatá, s bemutatta, hogy az egy a *Paleologusok* korában készült épület.

* Cantacuesen LII. 7.8.

** Alex Comnena

A közelében levő Agath *dsámi* mellett – melynek előcsarnokába több ízletes, s görög vésők alól kikerült oszlopok vannak építve – több oszlopok s márványdarabok vannak szétszórva, ezen romok ma is Theodor palotájának hívatnak, s hihetőleg a Lascaris palota maradványai.

Egy kissé tovább egy nyilatton a föld alá vezetett vizsgálódó szellemem, s ott egy bámulatos, azon korból való műre találtam, midőn az emberek ezredévekre építettek, midőn műveikben koruknak örökké fennálló emlékét emelék fel –, ezek megszerjedő földalatti menetek, melyeknek oldalfalait, s lapos bolthajtásait minden cement nélkül bámulandólag összeillesztett, két-három öles gránit darabok alkotják; hogy mi volt ezen csudás, ezen titokszerű mű – melyet a föld gyomrába rejtenék az emberek – bajos lenne meghatározni, lehetett az katakombába, lehetett kincstár, lehetett víztartó, lehetett sír, de hogy az sokkal előbbi a byzanci s még a római kornál is, annyi bizonyos; ily művet csak azon kor állíthatott elő, mely *Mycenaet*, mely *Tiryntust* építé, mely a gulákat összeállítá, mely a szfinkszet egy kősziklából kifaragá, s mely a katakombákat Lybia sziklahegyének gyomrába véste; egy oly kor teremtheté csak ezt, melynek meglételét is eltagadná az eltörpült, az elme-csevészett, az elpuhult jelenkor, ha ott nem lennének azon csudákról regélő omladékok, mint a történet részreahajlatlan nemtői, hogy felmutassák a gránit lapokra felvésett titokszerű történetét azon letűnt óriás népeknek.

Csudás kelet, ki bölcsődben ringatád a nagyszerűséget, melynek keblén tanyázott a dicsőség, a nagyság zenitéjéig hágott emberiség. Tündér kelet, honnan az anyagi és szellemi világosság kisugárza az egész földre. Bűbajos kelet, koporsója annyi dicső nagyságnak, mivé levél? Hova tűntek azon népek, melyeknek csodaszerű műveit hordod kebleden? Hová levének azon emberek, kiknek tettei bámulatra ragadják az utókort? Hol van azon kor, mely úgy erényeiben, mint vétkeiben, úgy tetteiben mint építészetében csak nagy tudá lenni? Minden eltűnt, minden megváltozott; ott, hol az Alcibiadések, a Themistoclesek, Nagy Sándorok, Hannibálok, Scipiók, Mithridatesek, Belizárok felöltöttek egykoron, mint a múltnak fénycsillagai, ott hol a keresztesek, ott hol *Orkhán* hódító hadai tombolának, ott hol a művészet üté fel tanyáját, ott hol a tudományok napja terjeszté jótékony sugarait, ott hol a költészet pengeté bájhangú lantjának húrjait, ott most kisszerűség, nyomor, elnyomatás, s állatiasságban tengődő ivadék létezik, alig maradt fel néhány romtörödédek, hogy az utasnak lelkében felelevenítse a múltnak emlékét, ezeket is lassankint megörlendi az idő vas foga, a föld édes anyai keblébe rejtendi az e földön idegenné vált romokat, a márvány, a gránit szétporland, az ércet szentségtelen kezek pénzzé verendik.

A régi város falai s bástyái, *Byzanc* falaihoz igen hasonlítanak –, azon különbséggel, hogy ezek két rendűek csak –, s még most is sok helyen igen jó állapotban van. A falak 14 800 láb területűek s itt-ott alapjukban tizenöt-husz láb szélesek, hogy a falak régi emlékek romjaiból készültek, mutatja az, hogy abba szobor-törzsek, oszlopok, töredezett dombor faragványú márványlapok vannak minden tekintet nélkül beépítve.

Mindössze három fő és három kisebb kapu van ezen falakon; a főbéjáratok mindenike hármás kapuval s egy belső védfallal volt megerősítve.

A keleti oldalon van a *Lefke kapuszi* (lefkei kapu), melynek falaiba egy gyalog-csatát ábrázoló féldomború (bas relief) faragványú márványlap van beépítve. E kapu diadalív alakú, kis szobor fülkével a két oldalon, párkányzatán felirat nyomai látszanak, melyet most idő s emberek rombolásai olvashatlanná tettek. Leake ezen – akkor talán épebb – felírásból azt okoskodta ki, hogy ezt és a *Stambul* kapuszt is Hadrián építette, azonban régi történészeknél semmi nyomát nem találjuk annak, hogy Hadrian *Nicaeában* épített volna. E kapu közelében a falakon kívül egy messze elnyúló vízvezető (aqueduct) ívei magosulnak fel, melyek még most is ugyanazon forrás vizét vezetik *Isznikbe*, melyből Laskaris ivott, s melyből *szultán Orkhán* ima előtti mosakodását végzé a város bevételekor. – A falakon belül közel a kapuhoz van a *Jesil dsámi* (zöld mecset), egy zöld porcelánnal bevont, s gyönyörű arabeszekkel ékített *mecset*, s nem messze tőle az *Iszmaret* dzsámiszi, melynek corinthiai oszlopokon nyugvó hegyes ívezetű előtornáca van, gazdagon felékitve a régen *Iszniken* gyártott zöld zománcú porcelánnal, az oszlopokhoz egy szépen kivésott márvány rácsozat van illesztve. Ezen *dzsámikat* mind *szultán Orkhán* építette, az utolsó mellett egy nagy *medresze* (egyetem) s *imaret* (szegény ápoloda). Ez volt a török birodalom első *medreszéje* melyben 1. müderisz (tanár) a híres kajszariehi (caesarea-i) *Daud* 2. *Mollah Tacs-Eddin* 3. A híres *Kara Khocsa* voltak. Az *iszmaret* megnyitása nagy ünnepélyességgel ment végbe, a *szultán* maga gyújtá meg a lámpákat, s oszta ételt s pénzsegélyt a szegények között*, egyáltalában *Orkhánt* mint igen kegyes uralkodót festi le a keleti történet. Ő soha szegénnyel nem találkozott anélkül, hogy ne segítette volna, többször ruháját húzta le, hogy a szegények meztelenségét eltakarja. *Szerájában* mindig több száz szegényre terített asztal volt, s a *szultán* gyakran ebédelt velök, s szolgált nekik, híven követvén a Korán ezen szavait: „Hívek imádkozzatok, s adjatok alamizsnát, a jót mit teszték, Istennél találándjátok meg, ki látja minden tényei-

* Neshri 52.

teket; aki Alláht szereti, szeretnie kell felebarátjait is, s tartozik segíteni rokonait, az özvegyeket, árvákat, utazókat, idegeneket, foglyokat s mindazokat, kik segélyért esdenek; tegyetek alamizsnát nappal, éjjel, titokban, nyilván, s jutalmát Alláhtól veenditek.”

Most az *imaret* romba van dőlve. A *medresze* – hol a kajszirichi *Daud molláh* (David molláh) *Bölcsészet pecsétje* című misztikus művet írta, hol az oszmánok legelőbb ízlélék meg a tudományok gyümölcsét – most romhalom, a *mecset* omladozó félben, s áhítatoskodó muzulmánok helyett kérődző juhnyáját nyugtatja a pásztor annak árnyában, s hosszú nád furulyájából oly szomorú hangokat csal ki, mintha azokat a letűnt nagyság a földi mulandóság feletti búslakodás sugallaná, mintha a népe elfajulásán s elsüllyedésén siránkozó *Szultán Orkhán* szelleme szállt volna bele, pedig ő arról, mi előtte volt, mi körülte van, mit sem tud, ő egy minden fogalom s gondolkodás nélküli, állatiasságban tengődő *árnóta*, kinek gondjai, kinek gondolatai nyáján túl nem terjednek; de ő, ki a természet kebelén nőtt fel, eltanulta a csalogány bús dalát, a gerle szomorú nyögdecseléseit, ő a természet egyszerű fia, kinek romlatlan szívében több költőiség van, mint sok költő nevet viselő művelt ember elferdített lelkében; az ő hangversenye –, melyre a juhok oly komoly gondolkodó arccal hallgatnak –, melynek méla reszketeg hangjait visszamondja az ívezetek echnója – engem inkább meghatott mint a művelt világ hangversenye, hol az ember szégyell elérzékenyülni, hol ha valamely bús hang megéri az elkeseredett, a szenvedésgyötörte szív húrjait, s az érzés kiönt a szemén, azt el kell rejteni az érzéketlenek gúnymosolya elől; leültem egy romhalomra és sokáig hallgattam a pásztor bús dalát, melyet talán messze lévő honának emléke sugalla furulyájában, mely talán azért vala oly bús, mert a honvágy belopódzott lelkébe, s az egyszerű szalmakunyhó emléke, hol szabadon éle mint bérci sas, felötlött előtte, s elálmodoztam, s a múlt eseményein, elkérődztem mint juhaim, s átröpültem az imádott haza szent bérci felé a gondolat sebes szárnyain; ő letette hangszerét, s bozontos kutyái – melyeket a zene elaltatott volt – észrevették, hogy idegen van ott, s reámrohantak, s felébresztenék éber álmodozásomból, a pásztor észrevett, kutyái visszahívására s köszöntésemre sietett, s én néhány régi pénzdarabot vásárolván tőle, tovább folytattam vizsgálódásomat, mely a második kapuhoz, az északkeleti oldalon lévő *Stambul* kapuszíhoz vezetett, hol a belső kapunál két óriási orosz-lányfő van a falakba beépítve, a külső kapunál pedig két bas relief, egyik egy lovas csatát, a másik egy trónuson ülő császárt ábrázoló. – A harmadik kapu a *Jenisher* kapuszi, mely az északi oldalon van, itten a falak és bástyák csaknem egészen

márványból vannak, s sokáig ezen részt a régi város eredeti falainak tartottak lenni, de az utóbbi időben a bástyák egyikén talált felírásból ki világlott hogy azt Leo és Constantín építették, s hihető, hogy az anyagot hozzá a Strabo által oly nagyszerűnek leírt gymnasium romjai adták.

Ezen három főbejáraton kívül a messze terjedő falakon, melyeknek megkerülése közel három órát igényel, több kis kapuk vannak, egy ilyen a tó felőli oldalon kimentem, s leültem a százados várfalak árnyába; a tó hullámai lassú loccsanással törtek meg a parton szétszórt oszlopokon, márványlapokon [...]

A tó mocsáros partján látszik a régi kikötőnek kettős benyúló falzata, melyek mióta szükségtelessé és céltalanná váltak, ledüledtek s a hullámok lágy keblébe hanyatlottak. Itt a tó partján volt azon porcelángyár is, hol azon gyönyörű zománcú porcelán mozaik készült, mellyel *Brusza* és *Isznik mecsetjei*, a ferdők nagyszerű épületei, a *hánok* kapui, s magában *Stambulban* több kioszk és *mecset* volt felékítve, most miután az ozmánok megszűntek nagyszerű épületeket emelni, miután a moreszk építészet rég kiment divatból, a gyár összeomlott, s a parton sötétlő romjai gyászolják a múlt szép ízlésesen elfajulását.

A városban egy régi építészetű *karavánszeráj* van, hol a moszlim hőseinek, szent embereinek, első tudósainak sírját meglátogató karavánok szállásoltatnak el. *Iszniken* fel lehet találni még most is *Gundusz-alp* (*szultán Oszmán* testvére), a költő khiáli, *Esrehfadeh* sejk, s *Kara Khocsa* sírjait, s a Mekkába zarándokoló *hadzsik* nem mulasztják el azokat felkeresni, s lelkök nyugalmaért imát emelni Allához tisztelt sírjaik felett, midőn az utas hiába keresi az ikoniumi Nicetésnek sírját, ki Konstantinápolynak a frankok általi bevételét oly szépen énekelte meg, s ki húsz évig siratá itten honának gyászos sorsát.

L. Nicaeából Nicomedián át Stambulba

(*Imakőj melletti díszgula. Tecsín, török vendégszeretet. Örjendag, az Argathon egy ága. A keresztetek e havasoni átvonulása. Kinézés a tetőről. Rablókkal találkozás. Szemen kikötő. Átvedzés Iszmidre. Iszmid vagy a régi Nicomedia története. Thököly sírja. Brussa ad Hypium romjai. Hereke, a régi Ancyron. Kara Muszal. Ersek a régi Helenopolis. Tausándcsik a régi Philocreps. Gebisza a régi Lybissa. Pendik a régi Pantichion. Megérkezés Stambulba.*)

Iszmidre innen több út vezet, én a legrövidebbet, s a legregényesebbet választottam a tecsinni vagy Kara-muszal-i havasokon át, s ezen bátor elhatározásom csakhamar megvolt jutalmazva, mert az iszmid-i téren *Imaköj* mellett váratlanul egy márvány obeliszkre bukkantam, mely körülbelül hét öl magas lehet, három szögletes teteje öt darab márványból van összeillesztve, talapja lehet nyolc-tíz láb magas, hat-nyolc láb oldalhosszal; egyik oldalán csaknem olvashatatlanná téve az idő rombolásai által ilyenforma felírás:

„Titus Cassius Philiscus,
Cassius fia, aki fia volt
Cassius Titus Tilodotusnak,
élt nyolcvanhárom esztendő.”

Ezen obeliszkről sem a történetírók, sem az újabb utazók nem emlékeztetnek, annak meglátása kétszeresen érdekes volt előttem. A törökök *Dikili-tash* [-nak], hegyes kőnek hívják.

Innen egy hegyen kihágva az egy kis völgyecskében rejtett *Tecint* (egy kis török falut) értem el, s bár még nem volt késő az idő, mégis elhatároztam itt meghálni, mert az előttem álló nagy havas meghágásához késő lett volna hozzáfogni. – Elveztettem magamat az *odába* (szoba, szálloda, milyen Kis-Ázsiában mindenütt a legnyomorultabb faluban is van az utasok számára), ott letelepedtem, s ágakat szedve tüzet élesztettem, s *more patrio* egy darab szalonnát kezdetem pirítgatni, de csak egyszer léptek hallok a lépcsőzeten, alig volt időm szalonnát (melynek látása az igazhívőket megbotránkozathatta volna) elrejtetni, midőn belépett a *muktár* (falusi bíró), s egy réz tálra felterített ebédet hozott, mondván, hogy azt *Iszmail effendi* (egy itt lakó nyugalmazott hadnagy) küldi, igen szépen megköszönve, meghívtam *muktár* uramat is Isten áldásához, s igen jó ízűen beujjaltuk (mert a villa szükségtelen fényűzési cikk keleten) az ebédet, azután egy kis *dulápból* (fali szekrény) kivette kávéeszközeit, s kávéját a falunak; ezt szörpölgetve, történetesen beszélgetés közben kicseppentem, hogy *madcsar* (magyar) vagyok, nem kellett több, néhány perc alatt tudta *Iszmail effendi* s az egész falu, s oda jöttek tisztelkedni; a nők édességet, gyümölcsöket küldöttek, a *muktár* nem győzte a kávéét főzni. *Iszmail effendi* saját *csubukját* nyújtá át, szóval mindenki ünnepelt, vendégelt; *Iszmail effendi* sokáig katonáskodott Oláhországban, Belgrádban is megfordult, s többször jött érintkezésbe magyarokkal, s gyakran falubeli előtt dicsérrőleg beszélt rólunk, mint *kárdás milletről* (testvérnép).

Én bámultam ezen havasi népnél azt a természeti ésszt, azt a józan felfogást, mi őket jellemzi; nekik kérdéseik, észrevételeik

oly ésszerűek, magoktartásuk, modoruk oly méltóságteljes, hogy bárhol megjelenhetnének, anélkül, hogy nevetségesek legyenek; vezess csak egy angol egy francia földész, ki falujából soha se volt ki, műveltebb körbe, ő nem fogja tudni: melyik lábára lépjen, száját hogy nyissa ki, néki minden mozdulata idétlen, minden ténye nevetéses leend; a török nép ezen jellemvonását csak honunk földnépében találtam fel.

Az út felől tudakolódván, azon óhajomat fejezván ki, hogy következő nap hajnal előtt akarnék elindulni – Iszmail *effendi* rögtön kirendelt nyolc jól felfegyverkezett egyént, hogy átkísérjenek a havason, mert úgymond: ott igen sok zsványok vannak; de én el nem fogadtam, mondván: hogy a zsványok ilyen szegény embert, mint én nem bántanak, osztán ha megmondom, hogy magyar vagyok, bátran mehetek el közöttök; ezen okokra megadta magát, de arról nem tudtam semmiképpen lebeszélni, hogy legalább egy kalauzt (útmutató) ne adjon mellém, mert úgymond az *Örjen dag* (a *Kara muszál*-i havasnak egy más neve) erdeiben száz meg száz út van, s még ök magok is, kik itt születtek, gyakran eltévednek; ezt elfogadván barátságos kézsorítással vettem búcsút ezen falu jó lelkű lakóitól, s azután az Iszmail *effendi* küldötte ágynéműire leheveredve, igen jól aludtam.

Még Auróra lovai abrakoltak, midőn én kalauzommal útrakeltem; csakhamar elértük a rengeteg bükkösöket, s csakhamar behatoltunk azoknak sötét honába, hová a hold ábrándos sugarai csak itt-ott hatottak be egy-egy nyílton, rémesen világítva meg a csonka fatuskókat, a vihar lesújtotta fákat, melyek mint megannyi mozdulatlan óriások állottak ott; minden nyugodt volt körülöttünk, az erdők lakói aludtak, csak a távol fenyvesek zúgása hangzott, a part homokján megtörő tengerként, egy-egy sziklatorszóban tajtékzó hegyi patakocskák csörtetett le láthatatlanul, s egy-egy lépteink zaja által nyugalomból felzavart szarvas csörtetett a sűrűség között, mi szótlanul haladtunk, s kezem akaratlanul is revolverem ágyát simogatta. Van az ily rengeteg erdőknek valami rejtélyes, ijesztő behatása a legbátrabb emberre is, ott egyedül, távol minden emberi laktól, hol a szélnek minden fuvalma megrázza az erdő sörényét, zajosan hangoztatva azt, ott hol minden kő, mely az ember léptei alatt elválnak, a sziklákat viszhangoztatva törtet le a sötét örvényekbe, ott hol ledől egy-egy életűt öreg fa, s zúgva törtet le a sziklaéleken, ott hol minden hang százszorosan ismételtetik; az ember fél anélkül, hogy tudná miért és mitől.

Én itt ugyanazon utat követém, melyet Godefroy keresztese, ugyanis: Megérkezvén a keresztesek *Nicomediára*, három nap itt mulatás után megindultak *Nicaea* ellen, azonban nem akarván az eddig ismert két utat Helenopolis és Civotén át

követni, más egyenesen vezető utat pedig az Argathanon át nem találván, a lorraini herceg négyezer embert küldött előre fejszékkel, kik a rengetegeken át utat vágtak, keresztekkel je-lölvén azt; Robert, a barát azt mondja: hogy ezen út igen veszedelmes volt a meredek sziklák és mély örvények miatt. Most a keresztes had nyomdokait jelölő keresztek eltűntek, az útsínálta nyilatot rég kinötte az erdő, s egy néhány nyom-alkotta ösvény vezet merészen a sziklaéleken, s a Robert által rettegett örvények felett.

Midőn a hajnal első pírja felötlött keleten, mi már áthalad-tunk a bükk- és csererdőkön, s a fenyő és cédruserdők honát értük el, s megzendült az erdő, megnépesült a magány, s ezer torok zengett dalt egy összhangzó nagy hangversenybe; a táj mindinkább világult, s az előrohanó sugarak megrohanták a sötétséget, s kiűzték az erdők hűvös árnyából, s mire felértünk a tetőre, a nap egész pompával könyökölt ki a keleti láthatár-ra, s sugarakból kötött ecsetével művészileg színezte meg az előttünk elterülő bűbajos képet.

Alatt az *Askaniai-tó* ezüst tükrében törtek meg a nap kacér pillanatai, a Gürle cédrusos bércen túl az *Olymp* jégcsúcsai ragyogtak, s büszkeségökben egészen az ég felhői közé nyúltak fel; délre az Enagüri és Jenisherli lankás bércen túl a Domali dag (mons Temnos) fantasztikus bazaltjai emelkedtek fel; északon a kizdervendi erdőségek egy nyilatán át a *mudanyai* öböl egy szöglete ötlött fel, mint ragyogó gyémánt ötv (broche) a föld keblén; keleten, ha botor köd, s sűrű magos erdőségek nem rabolják meg szemünket, az *iszmidi* öblöt szigeteivel, a *Mármorát Stambullal* láthattuk volna meg.

A tetőről csaknem erővel kergettem vissza kalauzomat, ki utasítása szerint egész *Iszmidig* akart elkísérni; s miután így magamra minden tanu nélkül elbámultam az előttem elterülő tündéri bűbajos világot, s tegnap eldugott szalonnámat felreg-geliztem, útnak indultam. – Az *Örjen dag* az *iszmidi* oldalon meredeken száll le, s így nem több mint egy óra alatt lent vol-tam egy szűk, lármás hegyi patak által átfolyt völgyecskeben; itten tizenkét szegénylegénnyel találkoztam, kik egy magas fa árnyában iszonyúan felfegyverkezve heverésztek, egyenesen hozzájok mentem, s *Szaba Sherifleriniz háir olszunnal* (uraim, reggelök áldott legyen) üdvözöltem; az *aga* (főnök), kinek olyan pár bajusza volt, hogy akármelyik régi huszárnak be-csületére vált volna, fogadta, s viszonzta üdvözletem, s meg-hívott, ülnék le, s én leguggoltam, előbb az *agát*, s később a többit rendre egyenként köszöntém, kezemet szívemtől hom-lokomhoz vive, s jó reggel kívánatomat ismételve. Ezen ceremó-nia végeztével – ismervén a keleti etikett szabályait – vártam, hogy a háziúr (mert hisz ez erdőnek ura ő) megszólítson, s ő

ezen kérdést intézé hozzám: Idegen! Hogyan van bátorságod ezen vidéken egyedül utazni? *Effendim*, felelék, én magyar vagyok, s a magyar nem szokott semmitől félni, (tudtam, hogy a vadon fia a bátorságot mint legfőbb, s csaknem egyedüli tulajdont becsüli) s osztán én szegény ember vagyok, ki gyalog utazik, kinek nincsen félteni való kincse; ekkor felfelé hajtott s ezüsttel művészileg kirakott *csibukját* nyújtá át (a legfőbb megtiszteltetés jele), s azt mondá *Kárdásim! Hosgeldiniz* (testvérem, Isten hozott, jövedeled kedves), mire én *Szefa buldummal* (örvendek, hogy taláلتalak) feleltem; nehányat szíván *csibukjából* visszaadtam neki, mondván: *Effendim*, engeddd meg alázatos szolgáltnak, hogy útját folytassa, mert ma még *Iszmidre* akarnék megérkezni. *Allah hamanet* (Isten vigyen békével) felelt; s köszönd, úgy mond, hogy magyar vagy, mert különben *csiftilid*, két csövüd (puskád) magamnak megtartottam volna.

Megmagyarázta az utat, s azután azt mondá: a magyar nem szokott áruló lenni, ha *zaptiekkal* (hajduk) találkozol, ne mondd hogy láttál; én újra elbúcsúzám, ők bementek az erdő rengetegébe, s én nyugodtan folytatám utam, a kis kanyargó völgyön le, melyet az említett havasi patak foly által; ezen patakon harmincszor kelle átgázolnom, úgy hogy utoljára áhítatos bűnbánóként egészen mezítláb utaztam, miután minden percben le kelle csizmám húzni; már estvefelé volt az idő, midőn a kis völgy kiszélesülve látni engedte az *iszmidí* öblöt, s átellenben az oly festőien fekvő várost, négy órakor értem el az *Iszmid*del átellenben levő Semen nevű kis kikötőt, hol csolnakra ülve háromnegyed óra alatt megérkeztem *Iszmidre*.

Iszmid a régi Nicomedia helyén fekszik. Lysimachus Bithynia városait lerombolván szétdúlta a Sinus Astacenicus partján lévő Olbiát is, ennek romjaiból I. Nicomedes új várost építtetett, melyet saját nevééről *Nicomediának* nevezett; a bithyniai királyok székhelye lévén, csakhamar egyike lett Kis-Ázsia legvirágzóbb városainak; *Nicomedián* által jöttek *Byzancia* Ázsia termékei, s hajói messze tengereken vitorláztak.

Róma uralma alatt a fény és gazdagság oly pontjára jutott, hogy Róma, Antiochia és Alexandria után állott; Caesar, Augustus, Valerian, Caracalla és Gordoniusnak voltak itten fényes templomai, annyi nevetséges zsarnoknak, kik nem elégelve meg, hogy az egész földet zsarolták, még magukat istenekké is tétették; *Nicomedia* egyike volt a leghíresebb Neocoreseknek, hol istenek s istenített császároknak templomaik voltak, hol azok tiszteletére áldozatok s játékok tartattak.

Diocletian alatt a birodalom fővárosa volt, s ott van nem messze a várostól a Sáron tér, hol a császár leköszönt s visszavonult szülőföldje magányába (Solonba).

A fiatal Plinius, midőn Bithynia kormányzója volt, többnyire *Nicomedián* lakott, s innen írta azon nevezetes levelét Trajánhoz, mely annyi érdekes részletet ad az első keresztyénekről Kis-Ázsiában.

Nicomediáról ment nyolcvan katolikus pap Valens császárhoz követségbe, hogy a keresztyének irányában kegyelmesebb bánásmóddért esdekeljenek; a kegyetlen császár biztató szavakkal ereszté el, s egy kormányi hajón küldötte vissza, de Modest a pretoriánusok prefektusa, titkos utasítása következtében, kiérve a tengerre meggyújtotta a hajót, katonáival s a hajósokkal menekelvén, a szerencsétleneket megégette.

A *szeldcsuki* törökök elfoglalták azt, de a keresztesek visszafoglalván, a keleti császárság uralma alatt volt egész az oszmánok megjelenéig; *Orkhán* a város közelében megvervén a császári hadsereget, a város feladta magát.

A mostani város tizenkétezer lakost számlál, s egy kúpalakú hegyen igen festőileg fekszik; ezen hegyet szultán *Orkhánnak* egy igen szép mecsetje koronázza, melynek közelében látszanak a *nicomédiai* citadella falainak némi romjai, s a Tabain nevű – óriás platánok árnyalta – forrásnál néhány szétszórt oszlopok, ezek a tengerbe benyúló kávéházak alapjait képező gránit oszlopok, s a csaknem minden házak előtt látható (ülőhelyül szolgáló) oszlopfejek, azok, mik a régi *Nicomediának* jelentőtlen maradványai. – *Izmiden* egy pasa székel, ki a kormányi hajógyárra (Arzenál) – melyből több fregátok és sorhajók kerültek ki – ügyel fel, az öbölönél van egy kormányi posztó és selyemkelme gyár; *Izmidnek* nagy fa- és gyümölcs kereskedése van a fővárossal.

De *Izmiden* sem a múlt emlékei, sem a jelennek nevezetesei nem érdekeltek; egy egyszerű sírt kerestem én ott, egy senkitől nem ismert, egy dudvával benőtt kőlapot, egy honfarsunknak sírhantját, kit az üldöző sorsvihar ide dobott, kit honától távol megölt a honvágy, ki miután egész életét honának áldozá, jutalmul még azt sem nyerheté meg, hogy hamvai a hon szent földjével keveredjenek össze.

Mindenkitől kérdezősködtem azon sír után, melyhez eljövök zarándokolni, melyre elhozám a távol levő hon áldását és senki sem tudta utasítani, senki sem tudta annak lételetét; összefutottam a vidéket, felkutattam minden bokrot, minden kőhalmot, melyek kérdésemre némák maradtak; végre midőn már kifáradva, kétségbeesve, sikertelen bolyongásom a várostól északra eső kertekbe vitt, itt szívem ösztöne rávezetett a keresett tárgyra, megtaláltam ott a fák lombjaitól eltakartam a szerény emléket; letérdelék melléje, s a részvét könnyeivel öntözém a szent hantokat. – Nem hoztam én ugyan illatos kenőcsöket, nem öntözém meg sírodat téjjel és borral mint a

görögök szokták tenni a hon védelmében elesett hősök sírjai felett, nem öntém az áldozatok vérét sírodra, Thököly, hanem megöntözém azt a szenvedés, a részvét könnyeivel, s egy szomszéd borostyán bokorról letörtem két ágat, s koszorút fonva belőlök, letevém sírodra, s elmondám a görögök ezen szokásos jelmondatát: „A hon szabadságának védelmében elesett hős emlékére.”

Fogadd el ezen egyszerű áldozatot, sírod oltár előttem, hol leborul lelkem, s a szabadság nemtőjéhez intézett imát rebegnek ajkaim, sírod *imola*, hol leborulék, s elhívám szellemedet szent vértanú, hogy adja rám s a honra áldását.

Itt vagy te a nagy Hannibál mellett eltemetve, az ő sírját sehol sem lehet találni, az ő sírját senki sem keresi fel, mert az a nép is, melyért küzde, követé őt a sírba; a te nemzedet annyi kiállott szenvedés után is él, s fiai ihletett kebellet vándorolnak el sírodhoz, s ott felöltik egy reménysugár, melyre fel van írva:

Még jőni kell, még jőni fog
Egy jobb kor, mely után
Buzgó imádság epedez
Százvezrek ajakán.

[Vörösmarty: Szózat 10. vszk.]

Thököly síremléke egy négyszögű márványlap, felül egy címerrel, mely egy vért felső két szögletén két koronázott sisakból kiemelkedő, s lábán kardot hordó oroszlánnyal. A vért középpontján kétfejű sas, s lapjának négy oldalán négy álló oroszlány szabályt tartva első lábaikon. S e címer alatt ezen felírás:

Hic requiescit ab heroicis laboribus
Celsissim: Dnus Emericus Tököly
De Késmárk.
Hungariae et Transsylvaniae Princeps.
Vir a rebus pro asserenda Patriae
Libertate fortiter gestis
Tota Europa celebris.
Post varios fortunae casus
Tandem extorris
Inter ipsam renascentis
Hungariae libertatis spem
Exilli simul et vitae finem fecit
In Asia
Ad Nicomediensem Bithyniae Sinum
In suo florum campo
Obiit Anno Salutis 1705.
etatis 47 Die 13 Septembris.

Itt pihent meg hősiei küzdelmei
után a magasztos késmárki Thököly Imre úr
Magyarország és Erdély fejedelme
akit hazája szabadságáért
véghez vitt tetteiért
egész Európa ünnepelt.
Miután hazájából kijöve
felhagyott Magyarország újjászületéséért
magában ápolt minden reménnyel
éppen úgy mint a száműzetéssel és az étellel.
A bithyniai Nikomédia öblében
a saját virágos mezején
távozott el a megváltás 1705. évében
szeptember 13-án, 47 éves korában.

Az *Iszmid* közelében levő Brusza ad Hypium messze terjedő
romjait meglátogatva, másnap gőzösre ültem, s elhagytam *Isz-
midet*.

Az *iszmid*i öböl partjain mindkét oldalról több nevezetes
városok romjai, s több nevezetes emberek sírjai vannak: nem
messze *Iszmid*en alól, a jobb parton (*Iszmid*től *Stambul* felé
menve) van *Hereke* – a régi Ancyron, hol nagy Constantin halt
meg s van eltemetve. *Hereké*vel csaknem szembe a balparton
van *Kara Muszál*, hol Oszmának egy ily nevű vezére van
eltemetve, ki az *iszmid*i öblön több várost elfoglalt, s a törökök
nevét ezen faluban, s az Argathon hegy új nevében örökölték.
Alább van (a balparton) az egy kinyúló földnyelven szépen fekvő
Ersek, a régi Helenopolis, Helene császárné születéshelye.
Szent Helena atyja itten vendéglős volt, s ő e helyet – hol böl-
csőjét ringatták, s melyhez a gyerekkor édes emlékei köték –
igen szerette, s Jerusálemből visszatértekor kórházat és erődöt
épített ottan, s a lakosoknak sok kiváltságot adott. Nagy Con-
stantin anyja emlékére Helenopolisnak nevezte el. A niceai
téren legyőzött Péter zarándok és Gautier sans rien ide vonul-
tak vissza vert hadaikkal, a *szaracénok* követték őket s a leölt
keresztesek csontjaiból tornyokat és s gulákat raktak* s Jerusá-
lemből visszatértekor kolostort s erődöt építtetett, s hol később
a *szeldcsukok* a keresztesek csontjaiból építének várfalakat.
Csaknem szemben van Taushandcsik (nyulas) a régi Philocrep;
s *Gebshe* vagy *Gebissa* – a régi Lybissa, hol Hannibal a mérég-
poharat kiüríté, s hol temettetett el a sorsüldözött karthagói
hős: s hol II. *Mohamed* – midőn roppant hadseregével egy
még mindeddig titokleplezte hadjáratra menne – meghalt,
szembe a balparton a melegferdőről híres Jalova – a régi

* Melala XIII., Ammianus Marcellinus XXVI. 8, Anna Comnena XV. 460.

Drepanon. Itt már a Sinus Astacenus annyira kiszélesül, hogy a balpart a távol ködében rejti el szép hegysorait, s csak a jobbpart újuló tájképei lehettek figyelmem s vizsgálódásaim tárgyai. Eszki Hiszárt a régi Niketiatost elhagyva s egy három águ földnyelvet, mely mint óriási trident nyul be a tengerbe – a Rizion öböl tűnt fel, melynek partjain van Daritse a régi Rizion, s az öblöt alkotó első hegyek egyikén Pendik, a régi Pantichion. *Kartaltól* (sas) már felötlenek a fejedelmi szigetek, s *Stambul* ezen pontról igen nagyszerű képet mutat. *Kartal*on alól van Maltepe a régi Pelaconon, hol *Orkhán* legyőzte Andronicusnak Nicaea segítségére siető hadseregét; ezen csatában a császár maga is megsebesült, Exotrochos a nagy hetrárcha, Manuel Tarchaniotes és Nicephorus Cantacusen elestek, s Maltepén vannak eltemetve*). Maltepétől egy órai, s *Iszmidtől* hét órai út után *Stambul* kikötőjében gördült le horgonyunk. *Utazás Keleten*, Kolozsvár, 1861. I-VI. kötet.

* Cantacuz LII. 7. 215. 8. 222.

Kelet a regényesség, a természeti szépség varázskörébe burkoltan jelenik meg előttünk, maga e szó előre bizonyos mithoszszerűségben, a rege ábrándos fényében ragyog fel előttünk; de nem is ok nélkül fűződik annyi várakozás, annyi kegyeletes, mondhatnám imaszerű tisztelet e név, e fogalomhoz, hisz minden, mi szent, mi kegyelt, mi drága az emberiségnek, keletről származik, s miként az onnan felkelő nap világítja meg és melegíti fel zordonabb égaljunk ködös tájait, akként a szellemi élet melege és világossága is onnan származik, hisz tudomány, vallás, művészet, költészet, irodalom, mind onnan erednek, mindenkinek ott ringaták bölcsőjét, s onnan, mint gócpontból terjedt szét Európa tájain mindaz, mi népeit nagygyá, hatalmassá és tiszteltté teszi.

Áll ez nemcsak az őskorra, hanem áll még a középkorra is, mert nemcsak Hellas volt az, hol az emberi műveltség minden ágában ritka tökélyre emelkedett, nemcsak Hellas volt az, mely az emberi művelt társadalomnak megadta a szabadságot Athén és Sparta dicső köztársaságai alakjában, nemcsak a művészet tökélyét teremté meg az Acropolis csodás építményeiben, szobraiban és festészeti remekeiben, nemcsak a költészetet és tudományt ragyogtatá Homer és Socrates utolérhetetlen fönséges alakjaiban, hanem Görögország terjeszté szét mind e szellemi kincseket a vadság és barbarizmus ködébe burkolt akkori Európában, melyet az akkori földabroszokon, mint vad népek ismeretlen tunya helyeit találjuk följegyezve.

De keletről nemcsak az ős klasszikus korban özönlött szét a szellemi élet áldásos árja Európára, hanem akkor, midőn a barbarizmus eloltá ott is a világosság fáklyáját, midőn Európa vad hordái mindent, mit ezredév felvilágosodása alkota, elpusztítának és romba döntének, midőn Athene és Róma romjai fölé tűzték sátraikat a gótok, alánok és germánok; midőn min-

den, mit a múlt alkotott és teremtett, megsemmisült, s midőn a művelt világ egy nagy romhalommá vált; akkor ismét keleten támadtak fel az új világ műveltségének csirái, ismét kelet egy népe az arab volt az, mely e romok közül kikereste a műveltség eltemetett gyökszárait, s újból felragyogtatá a középkor sötétjét eloszlató műveltség fénylő napját.

És ott tűnt fel keleten azon tüneményeszerű istenember, ki a kereszténység és politikai szabadság alapját megveté, s ki vértanúi halálával megszentelé a vallást és politikai szabadság eszméjét, s azt beoltá és szétterjeszté Európa, sőt földtekénk minden népei közt.

Ha ez okokból Európa bármely népénél is kelet említése tiszteletet, kegyeletet kell, hogy múlhatlanul ébresszen, sokszorosán fokozódik ez nálunk magyaroknál, kik onnan vesszük eredetünket, kiknek történelmünk kelettel oly szoros kapcsolatban van, mint Európa egy népének sem.

Kelet, ily nagyszerűket szült, búbajos tájaira vezetem át néhány percre tisztelt hallgatóimat; de nem foglalkozom azon nagy komoly eszmékkel és fogalmakkal, melyekkel e rövid bevezetésben máris félek, hogy unatkoztattam, hanem igyekezni fogok a jelenlegi keletnek némely vázlati rajzát felmutatni, s főleg az ottani társadalmi életbe egy tiltott bepillantást vetni.

*

Azon számosak, kik keletet megutázták, s irodalmilag is ismerették, inkább a múlt klasszikus emlékeivel s a tájak természeti szépségével foglalkoztak, míg az ottani társadalmi élet zárt könyv maradt előttünk, mert a keleti török, vagy jobban mondva műszülmán világ, *hárem* rendszeres belső élete annyira rejtett és zárkózott, hogy annak titkairól a leplet csak az lebbentheti fel, aki huzamosabb ideig ott mulatva azt ellesheté, mi a futva utazóra nézve nem lehetséges, s éppen azért, mert a felületes szemlélők előtt sok minden ferde világításban tűnik fel, vagy mert az emberek gyakran szeretnek olyanokról is írni, mit legkevésbé ismernek, terjedtek el a törökök beléletéről tévfogalmak Európában szerteszét.

Ilyen tévfogalom a török nők rabszolgasága, alárendeltsége, elzárása, a férj önkényének való feltétlen odadobása.

Aki a nők jellemét és kedélyét némileg tanulmányozta, aki a történelem különböző korszakaiban nyomozta azon nagy hatáskört és befolyást, amit ők, a gyengéknek tetszők, a népek sorsára döntőleg gyakoroltak, akik mai napság is áttekinték társadalmunk beléletét: azok meggyőződhetnek, hogy sok tekintetben a nők tartják kezükben a népek, sőt az emberiség sorsának is gyeplőit. A fennhéjázó férfi erősnek mondott akaratereje csak színleges, mert amit a természet testi erőben

megvont az úgynevezett gyöngéd nemtől, azt az akaratereiben pótolta ki. Így a nők akaratereje csaknem mindent ki tud vinni, mert meg van bennük a jellemszilárdság, s bírnak a szépség, kecs és kellem mindazon fegyvereivel, melyek a férfit mindig és mindenhol legyőzik; s valljuk meg, hogy a nők ritka diplomatikai talentummal vannak felruházva, bírnak némi részben a diplomaták azon ügyességével, mondhatnám ravaszságával, mely a mellékutakon való célhoz jutásban excellál, s melyet ki kell, hogy bennük fejtsen azon alárendeltség helye-
te, melyre az erősebb férfinem őket méltatlanul és jogtalanul kárhóztatni akarja.

A nő azonban, ha törvényileg nem is, de tényleg közel áll az emancipatio és egyenjogósításhoz; nagy hatásköre az előre haladott népeknél kulminál; de meg van igen nagy mérvben a kevésbé művelt népeknél, s így a törököknél is, hisz tudjuk, hogy egyes szultánok kedvenc háremhölgyei rózsaszín ujjajukban tartották a birodalom gyeplőit; s harc és béke felett föltétlenül rendelkeztek.

A török faj, mint egyáltalában a keletről eredő népek, élénk ésszel, sebes felfogással, s érző szívvel van megáldva; s ha nem oly iskolázottak is mint nyugat nehezkesebb népei, de ezt előnyösen pótolja a könnyű felfogás, a látottak, hallottak gyors elsajátítása, s azon vele született ösztön, ami mindig az emelkedés felé sarkallja. Példával illusztrálom ezt.

Midőn egy napon London ködös utcáin ködös kedély hangulatban sétálgattam Reményi társaságában, hát jön velünk szembe egy régi modorú turbános török. Fordul nekem erre Reményi, s mond: „No most meg vagy fogva, mert te mindig állítod, hogy tudsz törökül, könnyű volt a próbát kiállani amott a kávéházban, ahol az állítólagos, s fényesen felöltözött török nők, midőn megszólítád törökül, azt felelték németül, hogy Hamburgból valók, s így nem tudhatnak magyarul, ez itt azonban valódi török, s ha ugyancsak tudsz a nyelven, hát beszélj bele.” Én örömet engedtem szabatos kívánságának, mert a hozzánk jó, s különben is végtelen becsületességéért szeretett törökökkel mindig örömet váltottam szót. Üdvözlém tehát őtet az igazhívók *Szellám aleákum*mával, ki azt fogadta, s végtelen volt öröme, hogy oly sok ideig tartott némaságából kivergődhetik, mert mint mondá, a *gyaurok* nyelven nem értvén, néha holnapokon át nem ejt ki egy hangot, s ma-holnap a beszédet is eltanulja. Kérdezősködésemre, hogy mit mivel Londonban, azt felelé, hogy esztergályos lévén, mestersége tökéletesítése végett jött ide, s hívott, hogy szerencsételném szállásán, hadd mutassa fel, hogy minő előhaladást tett.

Valóban kíváncsi voltam látni, hogy a török esztergályos, kinek kezdetleges lábbal taszított, s egy kis nyírettyűvel húzott

műszerét már Konstantinápolyból ismerém, minő előhaladást tett, s nem volt kicsin bámulatom, midőn önmaga által fából készített, már európai szerkezetű esztergáját, s az azon előállított szép műveket szemléltem. Kérdésemre, hogy hol folytatja tanulmányait, ajánlkozott, hogy elvezet oda. Én arra voltam elkészülve, hogy valamely e célra berendezett ipar-iskolába vezet el, s mily nagy volt bámulatom, midőn az Oxford Street egyik elsőrendű esztergályos műhelye elibe vitt, hol a roppant tükrös-üvegekkel ellátott ablakon át kényelmesen lehetett szemlélni a benn folyó működést. „Ím ez ablakon át nézem egy év óta naponként négy-öt óráig, hogy mit csinálnak, s haza menve után csinálom, s ekként tanulok én.”

Ím itt van a gyors felfogás és elsajátítás, s az önerején való felemelkedés önérzetes embere, s e jellemzés előnkbe állítja a velünk oly sok tekintetben rokon törököt; s vajon nem találjuk-e fel székeinkben is az ily tanulékonytságot, az ily látásból való elsajátítást, vajon nem így tett-e a lövétei és szentdomokosi székel, ki addig nézte a vashámorokban és Szent Domokos rézbányáiban dolgozó cipsert, míg egyszer csak annak helyét elfoglalta, vagy azokat a gyepesi és jánosfalvi székeket, kik az olaszok kőfaragását és hídépítés mesteriségét kinézték, s most azt épp oly ügyességgel, de jóval olcsóbban űzik, s az olaszokat kiszorították közülünk. De a fennebb jellegzett tanulékonytság s élénk felfogás nemcsak a török férfiaknál, hanem még talán nagyobb mérvben meg van a török nőknél s bár ők – kiket portékáknak néznek s még a mennyország üdvözüléséből is kizárnak – semmi nevelésben sem részesülnek, mégis oly sok kellem található náluk, s különösen oly sok költőiség, s oly érzelemmelegség honol szíveikben, hogy azon méltán bámulhatunk. Nálunk a férfiak űzik a szépelgés mesteriségét, s fiatalabb éveinkből magunk is tudjuk, hogy szerelmes állapotban, mily sok szép költői és fellengő dolgot mondat el velünk az érzelem lelkesültsége. Törökhonban az a kényelmes – már a férfiakra nézve – szokás van, hogy a szépelgés a nők munkaköréhez tartozik. Az emberi nyelv gyöngéd virágos kifejezésekben, költői hasonlatokban, s emelkedett ömlengésekben a török nőknél való tökélyt alig érte el, mindazt, amit *Mirzashaffi*, *Hafiz* s más keleti költők fellengőst, s búbjóst e nemben egybe írtak, mind a török nők kecsdús ajkairól lesték el; s hiszem, hogy lord Byron is azért írt oly elragadóan, mert török nők szerelmi vallomásait hallotta. Ily nyilatkozati előjoggal, ily mézajkakon csengő költészettel, ily lángszavakkal, hódolva bár, végtelen hódolatot kell, hogy a török nő maga körül előidézzen, hisz ha nálunk a szerelemtől hallgató nő is hódít és bódít, akkor az oly szépen beszélőnek mulhatlanul csábítania s elandalítania kell.

Aztán a török nők lenézése – mi a hárem-rendszer kinövésének tekinthető – csak a magasabb osztályoknál van meg, valamint a sok nejtűség is csak a nagyon gazdagok szűk körére szorítkozik, mert a többnejtűséget a korán megengedi ugyan minden müszülmánnak; de a török nők a ház körül mit sem dolgozván, s különben is nagyon fényűzőek levén, eltartásuk nagyon sokba kerül, s így *háremet* csak nagyon gazdag ember tarthat, a szegény ember, sőt a középosztály keleten is csak az egynejtűségre van szorítva; az ilyennél aztán a nő valódi élettárs, ki osztozik a férj minden bajaiban; a falusi töröknő épp úgy megosztja a mezei munka terheit a férjjel, mint a mi székely asszonyaink, s épp azért az alárendeltség e körökben nem is létezik, az együtt igazított közös baj megszüli az egyenjogúság érzetét.

Azonban a magasabb körök háremhölgyei sincsenek úgy elzárva, elrejtve és lenézve, amiként azt Európában hiszik, mert az a fátyol, melynek a nő arcát férjén kívül minden más férfi előtt el kellene rejtenie, az újabb divat szerint annyira elvékonyult, hogy alig leplezett kecséiket csak ingerlőbbé teszi, az a kacér *sárvárt* (bugyogó) és átlátszó szövetből készült, de különben is a kebleknél, szabásánál fogva egészen nyitott *enterét* (felöltő), szóval a hárem számára való nagyon pongyola alsó öltönyök által alig fedett test bájait elrejtteni kellett *feredcse* (felső-köpeny) elől egybe gombolható nem levén, azt a török nő kezeivel tartja egybe: de valahogy van, hogy éppen akkor, amidőn azt nagyon össze látszatik húzni, azaz szárnyait egymásra vonni, azt mindig kinyitás előzi meg, ami által kacéron tárják fel percnyire, a rendszerint gyönyörű test alig fedett bájait. Ez a *feredcse* igazítás rendszerint a szerelmi nyilatkozat első szótaga a jelbeszédben, mert azt csak az előtt teszik, ki tetszésüket megnyerni szerencsés.

Elzárva és őrizve a török nő egyáltalában nincsen, mert háremőre – vagy *cunuchja* – miután ezek vételára igen nagy, csak a *szultán* és néhány miniszternek van; más háremhölgyek fekete rabnőik felügyelete alatt – ami nagyon könnyen lekenyerezhető őrség – együtt társaságban mindig bolyongnak, s miután otthonjukban mi elfoglalásuk sincsen, egész nap a *bazárok* hús folyosói alatt, vagy a mulató helyeken tolongnak a férj minden felügyelete nélkül, mert a szokások nem engedik meg, hogy a férj nejeivel vagy nejeivel, az utcán vagy nyilvános helyen megjelenjék, s egyáltalában török férfinak török nővel az utcán szóba állani derogál, európai férfinak éppen nem szabad. Azonban a beszélgetés ily eltöltése gyenge óvszer a kalandúzés ellen, mire a török nőknek regényes jellemüknél, de véralkatuknál fogva is nagy hajlamuk van, mert a tiltott szó hiányát pótolja a jelbeszéd, ami ritka tökélyre van a háremek

hölgyeinél vive. Aki abba be van avatva s kelet szolgaszemélyzetének megvesztegethetőségét ismeri, az könnyen szakíthat a keleti paradicsom tiltott fájának gyümölcséből, ami kelet Éváira sem oly veszélyes ma, midőn a kor szelleme és az európai befolyás a zsákbavarrás és tengerbe dobás vad szokását kiküszöbölte.

A török nőknek európaiakkal való egybejövetelét és érintkezését könnyíti a nők azon szabadalma, hogy a *pérai* pipere s más kereskedésekbe vásárlás ürügye alatt bemehetnek. E kereskedések nem egyszer melléktermekkel vannak ellátva, hol Argus szemektől elvontan fraternizálhat Ázsia Európával, mit veszélytelenné tesz az európaiak azon előjoga, hogy a török rendőrségnek európai házba, vagy boltba az illető követség engedélye nélkül belépni, vagy egy európaít elfogni nem szabad.

Történt egyszer egy illatkereskedést tartó francia barátommal, hogy egy igen szép török nő estve felé boltjába lépett, s elkezdé a jelbeszédet az áll megsimításával, mi az jelenti, hogy „szeretlek”, jelre aztán jel jött, s ők oly hosszasan folytatták a jelbeszédet, hogy a szomszédban levő görög szatócs, ki franciánknak egy kapott pofért haragosa volt, a rendőrségnél jelenté, hogy ez s ez francia boltjában török nő rejtőzködik. A követség zárva levén, a boltba léphetés engedélyét aznap meg nem nyerhették, s így a *kavaszok* (rendőrök) a bolt körül figyelő állást foglaltak el, mit franciánk észrevehén, a boltot a nőre zárta, s kétségbeesetten rohant hozzám tanácsot és segílyemet kérve a megmentéshez. Tervünkkel hamar kész voltunk, egy európai férfiöltönyt egybepakolva János bá'hoz, kiből az emigráció kőművest csinált, siettünk, s ötöt szerszámaival magunkkal vive azon házba csengettünk be, melynek homlokzatát a francia boltja foglalta el. A házi nővel, ki derék olasz nő volt, hamar megértettem, hogy egy nőtársa életének megmentéséért meg kell engednie, hogy a házból a boltba a falon lyukat nyissunk. János bá' óvatosan, zaj nélkül csakhamar oly rést nyitott a vékony közfalon, hogy én befértem azon. Itt a szegény rémült nő lábaimhoz borulva esdett, hogy mentsem meg, én e hozzá nem illő helyzetből felkarolva bátorítám és vigasztaltam s ezután kezdettem a résen kibujtatni, de azon akadály adta elő magát, hogy nem fért ki, s így a lyukon tágítani kellett. János bá' a támadt üreget, melyet egy elibe vont kasztennel a bolt felől elfedénk, csakhamar betömte, én pedig az európai fiúnak öltöztetett nőt karon csípve vezettem át az ásítózó *kavaszok* között, kiktől még szivartüzet kértem. Szállásomon a férfi ismét nő lett, s a hajnal leple által rejtve s hálát rebegeve távozott. Az egész éjt átvirasztott *kavaszok* pedig reggel az engedélyt megnyerve dühösen törtek a boltba, de ott a keresett madarat nem találva, neki estek az árulkodó

görögnek – ki török alattvaló levén, hatalmukba volt – s azt – szemére vetett hazug árulkodásáért – úgy elverték, hogy hetekig őrizte az ágyat.

A nők papucsá nálunk is hatalmas egy jószág, vagy jobban mondva a hatalom oly jelvénye, melyet sok, különben büszke férfi érez. A török nőknél még inkább megvan a papucskormány, amennyiben a török nő papucsá nemcsak jogos, hanem egyszersmind fegyver is.

Keleten nemcsak a török nők, hanem a nem egyesült örmény nők is el vannak fátyolozva, a török nőkkel tökéletesen hasonlóul öltözködnek, s csak az által különböztethető meg, hogy nekik nem szabad sárga lábbelit viselni, ami a török nők kizárólagos láböltözéke és jelvénye.

Ez a sárga papucs két részből áll; a lábra közvetlenül egy vékony sárga kordovánból készült lábtyű, vagy strimfli jön, mellyel csak a szobában járnak Perzsia lágy szőnyegein; mikor kimennek, erre egy vastag talpú, hegyes orrú, szintén sárga pántoflit húznak. Ez a pántofli képezi a fennebb említett fegyvert, mert ha a török nő megharagszik, kapja kemény pántofliját, s jól agyba-főbe veri az embert, s jaj lenne annak a férfinak, aki egy török nőt bántani vagy vissza merne ütni, az hamar a nép dühének esnék áldozatul.

Nagy előjog ez a pántoflijog a török nőkre nézve s annak súlyát alkalmasint nem egyszer éreztetik férjeikkel is; s így el lehet mondani, hogy minden török férj pántofli alatt van. De különben is a török férj gyöngéd és udvarias neje iránt, az erkölcs-szabályzat egyáltalában nem engedi meg, hogy az erősebb férfi a gyenge nővel kegyetlenkedjék vagy azt megverje, mert azt a férfit, ki nejét tetteleg bántalmazná, azonnal az örültek házába viszik pár napra, mert mint mondják, fel nem tehető, hogy eszénél levő férfi egy gyenge nőt bántalmazni tudjon.

Jó lenne e szokást azon bolond példabeszédünk, hogy „az asszony verve jó” óvszeréül divatba hozni nálunk is, mennyi botrány és válópernek lehetne az által elejét venni; de addig is én részemről a durvasággal szemben megadnám nőinknek a török nők pántofli jogát; különben nem kétlem, hogy megadás nélkül is használják, ahol lehet.

Baloldal, Székelyudvarhely, 1875 május 6., 13. (19-20. sz.)

I. Magyarország képviseltetése a Portánál 1849-ben

Nagy vétkül tudom be önmagamnak, s most töredelmesen szánom és bánom is, hogy a külföldön töltött tizenkét évi életemről naplót nem vezettem; nem önszemélyemért, hisz az igénytelenebb és nyomatéktalanabb, hogy sem azért egy mártatnyi tentát is elvesztegetni méltó lesz vala: hanem sajnálom azért, mert az oly fontos korszakra esik, oly sok, nemzetünk történetével egybefüggő, eseménnyel kapcsolatos, oly nagyszerű jelenetekkel fűződik egybe, s főleg az események oly sok kiváló egyénnel hoztak érintkezésbe, miszerint naplójegyzeteim mindenesetre sok feledésbe vesző adatot mentettek volna meg e korszak történelme számára, de főleg a magyar emigráció viszonyait, ténykedését s nemzetünkre becületet hozó magasztos magatartását érdeklőleg sok tekintetben felvilágosítást nyújthat vala. Talán sok oly pontra derített volna fényt, amely most homályban marad, sok oly magasztos jelenet lett volna az utókor számára megmentve, amely most a feledékenység homályába temetkezik.

Mert úgy látszik, sokan okoskodtak akként, mint én, hogy majd feljegyzi hivatottabb toll, s úgy sok szakács között kifutott a leves java.

Évtizedek múltán, emlékezet után nagyon bajos az ily hiányt utánpótolni, mert az azóta lezajlott események sok mindent háttérbe szorítottak, az idő vas foga sok mindent kirágott, letörölt az emlékezet táblájáról. Aztán a félszázad súlya megtöri testünket, megfogyatkoztatja észtehetségünk élénkségét, s főleg bénító befolyását legelőbb emlékező tehetségünkön gyakorolja. Mindazonáltal egy s más még is megakadt ott, s talán nem lesz egészen haszontalan, ha azokat papírra teszem, míg egészen el nem kallódnak.

A magyar kormány már 1848 végén gondoskodott képviseltetéséről Konstantinápolyban. Első követe báró Splény Lajos (keresztneve iránt nem vagyok bizonyos) volt, ki Nagy Péter titkárával jött a török a fővárosba, aminek én úgy jutottam tudomására, hogy volt nekem egy olasz vésnök barátom, ki

nagy magyar barát és dühös carbonári volt, s egy régibb forrás következtében menekült Törökországba, mely az olaszok kedvenc menhelye volt, mert azon időben társalgási, kereskedelmi és diplomáciai nyelv is az olasz s *Péra* lakosságának is nagy része olasz származású lévén, ott úgy érezhették magukat, mint második hazájukban; de különben is akkori időben oly sok nemű keresetmód kínálkozott keleten, hogy a kimenekültek megélhetése könnyítve volt, aztán volt olyan opera is, ami nélkül a dalimádó olasz bajosan tud megélni.

Én sokszor szólottam be vésnökömnek a *pérai* nagy utcában levő üzletében, hol *con amore* politizáltunk s közösen szidtuk a lelkünkben utált *tedescót*, már ti. az osztrák kormány.

Egy napon, amidőn ott elhaladnék, vésnököm utánam kiált, hogy csak jöjjetek, mert mutat valamit, ami nekem örömet fog csinálni. És előmbe tett egy gyönyörűen és szabályszerűleg kimetszett nagy magyar címeres pecsétnyomót, e körirattal: „Legation hongroise a Constantinople.”

Nem hittem szememnek, azt véltem káprázat fogta el s én csak képzelem, amit látni óhajtottam.

Olaszom ugrálva kiabálta „Cosa dice, caro amico”, azt felelém, hogy ön ingerkedik s csak nekem akart egy kis kellemes tréfát csinálni.

„Altroche” felel ő, ez komoly dolog, ha nem hiszem, menjek vele az „angol királynéhoz” címzett szállóba, ott megtalálom azt a két magyar nagyurat, akik megrendelték.

El is vittük ketten a pecsétnyomót, s én szerencsétlen magyar üdvözléssel nyújtám át és mutattam be magamat. Splény nagyon örült, hogy bennem a viszonyokkal ismerős honfitársra és (távol) rokonra talált s azonnal hajlott is azon tanácsomra, hogy lépjen fel határozottan, a *Portán* tegyen a minisztereknél látogatást, s ünnepélyesen mutassa be a magyar kormányzó, Kossuth Lajos megbízó levelét.

El is ment pompás magyar díszöltözetben, magam is csatlakoztam, hogy a kíséret impozánsabb legyen, s amint előre megjósoltam, a fényes *Portán* mindazon kitüntetéssel fogadták, mint bármely külföldi hatalom követét. A *Szultánnál* is kihallgatást nyert, s a jó *Abdul Medzsid* a legszívélyesebben fogadta s a magyar fegyvereknek szerencsét kívánt.

És csakhamar népszerű lett az eszme, hogy a török segítse meg a testvér magyar nemzetet s ha a muszka beavatkoznék, a török sereg azonnal két oldalról támadjon a muszkára.

Egyfelől verje ki Oláhországból, más oldalról Odessánál beütve, Lengyelországot szabadítsa fel, s hozza létre a török-magyar és lengyel szövetséget, amely aztán örökre gátot vetne a muszka tolokodás és terjeszkedésnek, s Európa békés fejlődését biztosítaná.

E felett komoly tárgyalások folytak: Splény tapintatos eljárása, a török hírlapok buzdító cikkei oda hangolták a török népet, hogy kész lett volna, mint egy ember, harctérre sietni a testvérek segítségére. Érezte ösztönszerűleg, hogy az egyedüli rokonnépnek, a magyarnak leveretése után ő feléje fogná az álnok és telhetetlen muszka fojtogató karmait kinyújtani. Érezte ezt nemcsak a nép, hanem a török kormány is, s a muszka beavatkozás esetén a török közbelépése nemcsak komoly megbeszélés tárgyát képezte, hanem ez eshetőségre előkészületek is tétettek s a muszkák Brassó és Szebenbe való bevonulása alkalmából egy lengyel légio alakítása kilátásba helyeztetett. A török nép örömittason beszélt arról, hogy miként fogja a szövetségzett török és magyar nemzet a muszkákat tönkretenni és a szerencsétlen Lengyelországot felszabadítani. A török államférfiak lelkében visszhangra talált a nemzeti lelkesedés, s ennek a Splény iránti kitüntetésében nyílt kifejezést is adtak.

Hiába protestált, hiába dühöngött báró Stürmer osztrák követ, a rebellis magyar nemzet követének elfogadása és megtűrése miatt; mérges jegyzékeire Ali pasa belügyminiszter azzal felelt, hogy Splény mellé két dísz csauszt rendelt, mint aminő minden külföldi követ mellett van, sőt két szép arab mént is bocsátott rendelkezésére, fényesen öltözött csatlósokkal, kik török szokás szerint az aranyvaratos lótakarót vállalkira vetve, két oldalt a ló farára tett kezekkel haladnak a lovag mellett.

Amidőn követünk fényes díszmagyar öltönyben, fényes kíséretével végig lovagolt az utcákon, törökök és európaiak lelkes ovációkkal fogadták.

Szemeimmel láttam egy, az Aranyszarv-öböl partján levő admirálisnál tartott nagy ünnepély alkalmával, melyen a szultán, miniszterek, tábornok és a külföldi követek s azok közt Splény is jelen volt, hogy a kapudán pasa (főadmirál), a büszke Mehemed Ali, a szultán sógora az ott frakkoskodó és gyíkle-sőjét mérgesen szorító báró Stümmerre rá se nézve egyenesen Splényhez lépett, kezét szorított vele s nyájasan társalkodott, míg báró Stürmer dühtől tajtékzó szájjal távozott s mérges jegyzéket intézett a Portához, ahol arra nem hederítettek.

Meg is segített volna a török, s akkor a muszka arrogancia bizonyosan megtörve, a független Magyarország kivívva, Lengyelország visszaállítva s egyúttal Törökország fennállása is örökre biztosítva lett volna, ha az európai diplomácia s különösen Palmerston közbe nem lép, s a törökök nemes és üdvös felgerjedését le nem hűti.

De talán még így is lett volna valami – legalább kéz alatti – megsegítés, ha Splényt Olaszországban (huszár korában) hátrahagyott adósság kötelezvényeinek összevásárlása s más

intrikák által az ármányos *Stürmer* eltávozásra nem kényszeríti.*

Jó darabig hazánk képviseletlenül maradt a török fővárosban, csak később lett Kossuth által kiküldve gróf Andrássy Gyula. Ez aztán nem volt a bátran fellépő Splény, hanem az óvatos, mondhatnám félénk diplomata, ki titokban, kéz alatt igyekezett valamit tenni; a távol *Bujukderében* (legszeleső külváros a Fekete-tenger felé) lakott, s leginkább éjjelenként ment frakkban, hogy feltűnést ne okozzon, a török miniszterekhez, pedig azok nyíltan, díszmagyarban is épp úgy elfogadták volna, mint Splényt.

Ha más ember van azon a helyen, talán sok minden másképpen történik, talán a világsi katasztrófa sem következik be, mert minket nem az egyesült osztrák és muszka seregek, hanem önmagunkra hagyatásunk leverő érzete győzött le. Nyomult volna csak be a Dunánál készen álló török hadsereg Oláhországba, az elégséges lett volna arra, hogy egy muszka se vigye épen ki a fogát Magyarországról; már pedig arra csak egy kis unszolás kell vala, mert a hajlam meg volt, s az európai diplomácia sem ellenezhette volna, hogy saját tartományába a török be be vonuljon.

Néha kis dolgokon akadnak fenn a nagy események, néha kis mulasztások vonnak maguk után nagy szerencsétlenségeket.

II. Az első magyar menekültek Konstantinápolyban

A nagy magyar emigráció kimenekülését, vagyis azt előzőleg, hogy az osztrák kanibalizmus elől legjobbjaink Törökországba menekültek, már érkezett volt *Stambulba* pár száz magyar menekült. Ez a piemonti és velencei magyar légió legénysége volt, kik közül vagy százötvenen Vinkler vezetése alatt jöttek vitorlás olasz hajókon *Stambulba*, hogy innen hazájukba menve részt vehessenek a szabadság harcaiban.

Ott hagyták ők a szárd seregben felajánlott elhelyezést, kitétték magukat rozszant vitorláhajón a tenger viharjainak, sok nélkülözéseknek, ki az élet bizonytalanságának, az elpusztulás veszélyeinek: csakhogy hazájuknak életük feláldozásával szolgálhassanak. Pedig ezek mind az osztrák soldateska iskolájában idomítottak, ezek mind a káplárpálca és hajmeresztő vesszőzések rémes disciplinája alatt állottak. Azon embertelen

* Splény, Guyon tábornok sógora lévén szabadságharcunk után Damaszkuszba kísérte Guyont, ott törökké és dervissé lett, s annyira átadta magát a hasis élményének, hogy szelíd örültségbe esett. Sokszor láttam azután az elegáns főurat, rongyos dervisként bolyongni, ily módon pusztult el valahol Ázsiában.

szigor alá voltak rendelve, melynek a főbelövetés egy kis szó-
rakozás, a halálra vesszőztetés egy kis vasárnapi tréfa volt, s
mégis a vasfegyelem béklyóiba szorított, a haza és emberiség
kötelékeiből kiszakított, s csak öldöklő gépnek tekintett e
honfitársaink szívébe is elhatott a szabadság éltető lehelete
s fel tudá azok lelkében villanyozni a hazaszeretet varázsát,
akikre a bécsi Kriegrat kimondotta: Sis uti cadaver.

Az ily jelenetek vigaszul szolgálhatnak az emberi előhal-
adás és a szabadság barátainak nemes, de szenvedésdús küzdel-
meinek közepette, mert meggyőzik arról, hogy a zsarnokság
vas keze hiába küzd az emberi hivatás ellen, hiába áll szembe
a természet isteni törvényeivel; mert isteni nevét bitorló usur-
patiója, az emberi jogokat confiscaló merényletei, ha percnyi
látszólagos sikert elérnek is, ha az emberek és nemzetek végte-
len nyomorgatása árán nagyravágások egy időre kielégítést
nyerhet is; de a korszellem ellentállhatlan ereje – mint útjában
álló akadályokat – elfogja őket tiporni s meghozandja az embe-
ri jogok győzelmének nagy napját, amidőn többé a népek nem
egyesekért, hanem minden egyes a népért fognak élni; akkor
aztán az emberiség eljutand a szabadság ígéret földére.

De térjünk vissza olaszthoni menekülteinkhez. Ezekkel való
összetalálkozásom igen érdekes, mondhatnám végzetszerű volt.

A *Topháné* és *Dolmabakcsé* (külvárosok) közt levő *Fundukli*-
ban (város rész) van egy kevéssé, leginkább csempészek által
használt félreeső rakpart, vagy inkább tengerbe benyuló rom-
halmaz, mely látszólag valamely byzánci palotának bús marad-
ványa. Ide szoktunk volt mi édesatyámmal minden kora reggel
tengeri fürdőre járni, mint fürdésre igen alkalmas helyre, hol
a tenger tiszta, a talaj fővényes volt.

Amint egy napon messze beúszva szeldelném a hullámokat,
vagy nyolc nagy csolnak közelített magyaros kinézésű emberek-
kel tömötten megrakva; amint közelemben érnek, hát valóban
magyar hangok ütik meg kellemesen füleimet; de ők még kel-
lemesebben voltak meglepetve, midőn én „Hozta Isten”-nel
üdvözlém őket.

A kölcsönös öröm mellett szerencsés volt reájuk nézve a ve-
lem való ily véletlen összetalálkozásunk, mert ha ők a helyzet
és viszonyokkal ismeretlenek, önmagukra hagyatva partra
szállnak, s a magyarok üldözésében nagy örömét találó osztrák
követség mint katona szökevényeket múlhatlanul össze-
fogdostatja és haza toloncoltatja vala, hogy szaporítsák vértanú-
naink sokaságának számát. Amint erre számtalan szomorú
előzmény volt, mert az akkori konstantinápolyi osztrák követ
báró Stürmer s főleg horvát nemzetiségű konzula, *Jonovich*
iszonyatos magyar falók voltak, honfitársainkat egész szenvedé-
llyel üldözték s ahol csak lehetett összefogdostatták e célra

trieszti gályarabokból szervezett sbirjeik által, kik a Kossuth élete elleni merényletnél is szerepeltek, s kik Loschi olasz ügyvédet s másokat is orozva legyilkoltak, amint azt alább majd elő fogom adni.

A parton kölcsönösen megismerkedvén és kiörvendezvén magunkat, a két vezető tiszttel a további teendőket megbeszél-
tük, s mivel mindenekelőtt a fennebb kifejtett okokból, az inkognito megőrzése volt feladatunk, az elrejtőzés módozatát állapítottuk meg.

Pérán (Beyoglu) felül van egy terjedelmes láz (fennsík) az úgynevezett Grand Campo, hol a keresztények különböző felekezeteinek vannak elkülönített temetői* és a *péraiak* kedvenc sétatére. Akkor tájt csak itt-ott volt elszórva egy-egy kávé- és lakóház, valamint ott volt a francia katolikus püspöknek újonnan épült temploma és rezidenciája.

Ott volt alább egy, a Kasszim pasa városrészig lenyúló völgyületben a hasznavehetetlen állatok aziluma, mert a törökök nagy ellenségei az állatkínzásnak, s mindennemű szárnyas- és igavonó állat iránt nagy kegyelettel viseltetnek, sőt még a vadállatokra is kiterjed e kíméletes kegyelet, mert a török nem is szokott vadászni, s rossz szemmel nézi az európaiak – mint mondani szokták – vérengző vadász szenvedélyét.

Ebből kifolyólag a szelíd török erkölcsök nem tűrik meg a kivénült és hasznavehetetlenné vált lovak és szamarak lebunkózását, hanem azokat az említett völgybe csapják ki s átengedik sorsuknak. Itt a szegény pára legelészik egy darabig, a kóbor kutyák egész serege lesi a halálra váltak elbukását; felettük egy egész sereg dögkeselyű repdészel sivítózva, s alig bukik fel a szegény pára, még ki sem adta utolsó lehetőségét, már megkezdik a ráéhezettek s hamarosan fellakmározzák. Csak csontvázaik borítják az enyészetnek e bús völgyét.

Az emberi és állati enyészet bús helyei közt elvonuló sétatér vagy üdülési hely egyik távol zugában, távol a közlekedéstől, és a fürkésző szemektől, volt egy felhagyott nagy sörgyár, melyet egy hazánkfia (sajnálom, hogy nevét feledtem) tartott haszonbérbe, s annak egyik zugában kicsinyben gyártotta a sört.

Ide vezettem el kerülő utakon, feltűnés nélkül vándorainkat, kik ugyan lélekben és hazaszeretetben gazdagok, de különben nagyon szegények és iszonyatosan kiéhezettek voltak, mert a rossz vitorlás hajókon számításon túl haladó ideig kellestén utazniok, magukkal vitt élelmiszerük már rég elfogyott volt, s napokon át száraz kétszersülttel táplálkoztak.

Hamarjában megvásárolt pár ürü, egy szekér kenyér, s pár

* Csak voltak, mert azóta a temetők helyén virágzó városrész épült.

veder borból az első lakoma kitelt, egy szekér széna pedig puha nyughelyet nyújtott a fáradt és kimerült utasoknak.

Míg ők nyugodtak, addig én helyettük fáradoztam, hogy ellátásukra szükségelt pénzt és élelmet beszerezhessem.

Akkortájt *Stambul*ban sok jómódú magyar iparos s néhány kereskedő lakott, olasz ismerőseim és barátaim is nagy számmal voltak, s így pár gyűjtőíven csakhamar összejött az első szükségletekre igényelt néhány száz forint.

Honfitársaim, hogy megtudták menekülteink ottlétét, tömegesen vándoroltak hozzájuk, s mindenki igyekezett szivarral, dohánnal, egy kis jó borral süteménnyel, gyümölccsel stb. kedveskedni nekik, úgy hogy szegény vándoraink otthonosan, s elég kényelmesen érezhették magukat testvérek és rokonlelkű vérek között.

III. Magyar légió és Világos rémhíre

De ők a kényelem ölében, a vendégszeretet meleg karjaiban nem feledkeztek meg nemes törekvésükről, melyért vészes, hosszú tengeri útra keltek, melyért piemonti biztos megélhetésüket feláldozták; ők a vészkörnyezte hazába igyekeztek jutni, hogy felajánlják erős karukat és életüket annak védelmére.

Ők pár napi pihenés után indulni akartak, csak hogy az akarat és kivitel közt nagy akadályok voltak, mert Oláhországot a muszkák tartván megszállva, s oda csak osztrák Loyd gőzösök járván, a rövid vízi utat használni nem lehet, mert ha még valamely kibérelt vitorlás hajón eljuthattak volna is *Galacra*, a szigorúan őrködő muszkák miatt lehetetlen lett volna tovább hatolni még egyes embernek is, annál kevésbé nagyobb tömegnek. Hisz én magam is kétszer kísérlém meg ez úton a hazába becsempészni magamat, hogy én is szaporítsam eggyel a honvédek számát; de mindannyiszor muszka fogságba estem, s jó hogy nem Szibériába, hanem csak *Galacra* toloncoltak vissza.

Tehát csak az egy hosszú és fáradságot szárazi út maradt (mert akkor vasútak még Törökországban nem voltak) Szerbia felé, hol török őrizetek voltak a várakban és Belgrádban s azok fedezete, vagy inkább védelme alatt talán kivihető, vagy legalább remélhető volt a bejuthatás.

Ez utat kelle nekem előkészítenem nemcsak az ők, hanem a magam számára is; mert én első percől fogva el voltam határozva hozzájuk csatlakozni; hisz az én fiatal szívemben is felcsapott a lelkesedés lángja, azt is hevíté a hazaszeretet varázsa.

Éreztem, hogy a vész perceiben a haza minden fiának karjára szüksége van, az én tettvágytól feszülő keblemben is föléledt a

kötelességérzet. Fiatal korom (tizenhét éves voltam már ekkor) nem lehete jogcím a tartózkodásra, hisz voltak nálam fiatalabb honvédek is.

Ha a világ minden kincsét a mérleg egyik felébe s a másikba honszerelmemet helyezték volna, ez utóbbi lenyomta volna amazt; hisz nem rég tértem volt meg a Miltiadések, az Alcibiadések, a Themistoclesek, a Leonidások hazájából; rövid idő alatt érinték lábaim a marathoni tér, Korinthus és Sparta talaját, csak rövid idővel azelőtt eveztem el *Salamis* mellett s borultam le *Platea* szent lapályán.

Előttem lebegtek az ő klasszikus kornak hősei, a hazaszeretnek csodás jelenségei és a zsarnokság nyers ereje feletti győzelmei: mind ezek csak fokozhatták bennem a haza iránti azon benső szerelmet, amelyet magammal hoztam, keblem legdrágább kincseként, bérces kis honomból, s mely a távol lét alatt, nemhogy gyengült volna, hanem hova tovább nagyobodott és öntudatosá vált.

Én egy este, amidőn az állandólag Stambulban lakó magyarok is legnagyobb részben ott voltak, kijelentém csatlakozási szándékomat, mit nemcsak Olaszországból jöttek, hanem a *Stambulban* lakók is oly lelkesedéssel fogadtak, hogy egyhangúlag kijelenték, hogy ők is velem jönnek, ők nem maradnak hátra a kötelességérzetben.

A kitelt ívre a jelenlevők rögtön aláírták magokat, ezek és az olaszországiak lelkesedése elragadt a többiekre is, úgy, hogy pár nap alatt kétszázötvenen iratkoztak alá s így négyszáz főből állott a megalakult *stambuli* magyar légio, mely vezetőül engem választott meg.

Azonnal megkezdett a szervezkedés és begyakorlás fapuskákkal és fakardokkal s mindenik égett a vágytól, hogy indulhasson hazája szabadságáért harcra kelni.

Én gróf Andrassy Gyulával az út egyengetésében fáradoztam s az ő közvetítése által sikerült némi kevés úti pénzt, útleveleket és a közbeneső török kormányzókhöz rendeleteket eszközölni ki, hogy áthatolásunkat könnyítsék és elősegítsék.

Andrassy a feltűnést kikerülendő a tömeges együttmenetelt ellenezte, s így rövid időközökben a páronkénti indulás lett elhatározva, természetesen gyalogszerben. Minden párnak útlevel, pár forint uti pénz s néhány napi élelem lett kiosztva.

Én és Vinkler voltunk az útnyitók, nálunk voltak a rendeletek és a csekély tartalék tőke, ami alig tett száz forintot. Balogh visszamaradt indítónak.

Haladtunk lelkesedve a szabadság ígért földje felé, mint áhítatos zarándokok; a poros, rögös országúton hosszan nyúlt el vonalunk, de ha Belgrádba összeverődhattünk volna, bizonyosan a magyar hazának nem lett volna elszántabb védcsapata

ennél, mely ily hosszú fáradságos útra szánta magát, hogy életét a haza üdvéért áldozhassa.

A sors másként határozott s nem engedé meg, hogy annyi buzgalom s oly szent akarat célt érhessen.

Amint *Drinápolyba* (Adrianopolis, törökül Edirne) érkezünk Vinkler barátommal, azonnal a kormányzóhoz siettünk, átadandók a neki szóló rendeletet. Nincs már erre szükség, mondá leverten a galambősz férfi, nem rég vettem a fényes *Portától* azon sürgönyt, hogy a magyar ügy elbukott, Görgei letette a fegyvert, Kossuth és menekülő társai *Viddinben* vannak.

Soha életemben ily iszonyú percem nem volt, szívembe egyszerre ezer nyíl fúródott; a fájdalom oly özöne rohanta meg keblemet, hogy ma sem tudom miként nem repedt az szét. El is repedt volna, ha szemeim könnyárja szellentyút nem nyit. Mi egymás nyakába borultunk s szabad folyást engedünk könnyeinknek.

És velünk könnyezett az ősz kormányzó, velünk a jelenvoltak mind. Érezték, hogy Világos nemcsak reánk magyarokra gyász, hanem reájuk, törökökre is veszélyes csapást mért. Tudták, hogy az a hév, amely nálunk a szabadságot megdermeszté, feléjük is kiterjesztendi nemsokára nemzetfojtogató erejét, mi a jelent, ők a jövőt siratták, mintegy ösztönszerűleg érezték azt, ami az ők hazájukra három évtized alatt bekövetkezend.

Mert tagadhatatlan, hogy a magyarországi muszka beavatkozás megengedése, a népjog megsértésének ezen gyáva elnézése volt szülőanyja a krímiái háborúnak, hol a kötelesség mulasztó európai hatalmak százezer ember életével és sok milliárd elköltésével bűnhődtek meg kötelesség mulasztásukat. Az aradi és újpületi vértanúink vére reájuk szállt, s iszonyúan bosszulta meg magát; mert a politikai vétkek épp úgy büntetődnek, mint a magán vétkek.

Balaklava és *Sebastopol* csonthalmazai mögött ott állott az elhagyott véres Magyarország és a feldarabolt Lengyelország síró Geniusza, s minden csepp könnyükért özönnel kelle folynia a bűnösök vérének.

És a szegény török – kiben legalább a jóindulat megvolt – annyi vér- és pénzáldozattal, amennyit a krímiái harcot előzőleg a Dunánál, utóbb Krímiában elpazarolt, 1849-ben nemcsak Magyar- és Lengyelországot menthette volna meg s tehette volna szabaddá; hanem magáról is elháríthatta volna a későbbi veszélyeket s örök életet és fennmaradást biztosított volna birodalmának, mert ha Magyarország nincsen az osztrák fojtogató körme közt, ha önálló rendelkezési joggal bír vala, soha a Dunán egy muszka se tehette volna át lábát, Lengyelországgal kezlet fogva pedig a muszka foglalásvágyat örök időre sarokba szorította volna, s nem várna a jobb sorsra érdemes Törökországra

szegény Lengyelország sorsa, s nem függne Európa nyugalma felett örökös fenyegetésként az északi medvének fojtogató körme.

Kik vért engedtek vetni a Kárpátok közt, vért arattak és fognak aratni még sok ideig; mindaddig, míg elkövetett hibájukat helyre nem hozzák s Magyarország és Lengyelországról az általuk reávetett nehéz követ le nem emelik.

És a vér mellett fizetniök kell a megmérhetlen milliárdok hadisarcát, mert mindaddig lefegyverzésről szó sem lehet, míg az északi kolossz ellen Lengyel- és Magyarország függetlenségének védfalát fel nem emelik újból, mert csak ez nyújthat nyugalmat a jövőben, miként nyújtott ezredéven át a múltban. A megmentéséért hálás Ausztria mindig csak kaput táro szövetségese lesz egykori jótevőjének.

De térjünk vissza *Drinápolyba*.

Az öreg *pasa* igyekezett mérhetlen fájdalmunkat enyhíteni s részvéttel mondá: Vigasztalodjatok testvérek, Allah nem hagy el, menjetek vissza *Stambulba*, jó *szultánunk* kiterjeszti védelmét és kegyét reátok:

Visszafordultunk: de fájdalmunk mindannyiszor megújult, mindannyiszor előtörtek könnyeink; valahányszor az utánunk jövőkkel összetalálkoztunk s a rémhírrrel visszatérítők őket is.

Indulásunk és jövetelünk diadalmenet volt, nagy tettek ösztöne, nagy kötelesség érzete tölté el lelkünket. Egy szabad hazának ragyogó képe lebegett bűvös vízióként előttünk. Látni hittük egy vértengeren túl a megváltás, a nemzeti naggyá létel égi tüneményeit, lelkünk el volt telve mennyei malaszttal az üdvezülés hírével.

És most egy temetésről megtérő, levert, vigaszt sehol sem lelő, nyugtot sem találó csüggedt csoport valánk, mely sírba látta temetve mindenét, mely előtt még a remény szövétnekét is elfedé a fájdalom köde. Ah mily jó, hogy a kegyelem istene az emberi keblet oly erősen páncélozá a fájdalom nyilai ellen, mert különben azok a megpróbáltatások e napjaiban összemarcangolták volna szíveinket.

Óh! Mert e szó „hontalan” iszonytatos mindenkire; de százszorosan a haza rögéhez kötött magyarra, akinek a nagy világon e kívül nincsen helye.

IV. Menekültjeink kikérése, a törökök dicső maguktartása

De erőt kelle vennem magamon, reám nagy kötelességek teljesítése várt, nekem gondoskodnom kelle nemcsak bajtársaimról, hanem a hazából menekülők egyrészéről is, kik egy teljesen

idegen országban – nyelv és viszonyok ismerete nélkül – elpusztultak volna.

Ezen időben *Stambul*ban senki sem volt, aki menekülteink ügyét képviselje és felkarolja. Az osztrák még nem volt jóllakva magyar vérrel, nem elégelte meg, hogy másfél éven át a csatatereteken hadseregével teméntelen vért ontatott, nem elégelte meg, hogy a nemzetiségeket: szerbeket, oláhokat, horvátokat reánk uszítá, s a papjaik által fanatizált e féktelen csordákkal, saját katonatisztszjei vezetése alatt oly iszonyú gyilkolásokat vitetett végbe, többnyire védtelen nőkön, gyermekeken, gyámoltalan öregeken, aminőt még zulukaffer és semmiféle kanibál nép nem művelt.

Nem elégelte meg, hogy tábornokainkat, kik a muszkának adták át fegyvereiket azon biztosítás vagy ígéret mellett, hogy bántalmazásuk nem lesz, lehóhéroltatta: Batthyányt – a fennkölt lelkületű férfiak e prototipjét – még halva is agyonlövötte, hogy Csányit, Jeszenákot, Perényit s még százait a fegyvert nem viselőknél lemészároltatta; mivel nőket meztelenül megkorbácsoltatott, s oly iszonyatos kegyetlenségeket követett el, amelyek a vad középkorban is páratlanok: hanem amidőn a magyar nemzet a muszka által megkötött kezekkel hatalmába adatott, amidőn tehát többé nem volt mitől félnie, rá éhezett, csupa tigrisi vad ösztönénél fogva, azok véreire is, akik a nemzeti hajótörésből idegen révpartra menekültek.

Az osztrák kormány a muszkától támogatva, hadizenet fenyegetésével követelte a török *szultán* kormányától a *Viddin*be őrzött magyar menekültek rögtöni kiadását.

A két nagy hatalom által fenyegetett *Porta* eleinte egy kissé meghökkenett ezen ajtaján való kardzörgetéstől. Örök szégyene az európai diplomácia, vagy legalább egy részének, hogy bár tudták, hogy a kiadandókra bitó vár, mégis a törököt a kiadásra unszolták, sőt emellett demonstráltak is.

Gróf Andrássy Gyula, akinek pedig épp e válságos percekben kell vala leginkább helyt állani, egy elhamarkodott levélben tudatta a viddiniekkel, hogy a *Porta* kénytelen a magyar menekülteket kiszolgáltatni az osztráknak; az ellen csak a törökké létel biztosít; maga pedig, nehogy megrövidítést szenvedjen, hajóra ült és Londonig meg sem állt.

Andrássy ezen értesítésére Bem tábornok* és sok mások ártértek az iszlámra és török szolgálatot vállaltak; a legnagyobb rész azonban tartózkodott – halálra elszántan – a hitváltoztatástól, szerencsétlen nemzete megtagadásától.

* A hős tábornok leginkább azért, mert így alkalmat hitt nemsokára találni arra, hogy az utált muszka ellen harcolhasson.

Itt tűnt fel a törökök nagylelkűsége és valódi lovagiassága, mert bár e kiadásnak csak színlelésében is haszna lesz vala, hitfelekezetének jelentékeny szaporításában, s nagy katonai tehetségek megnyerésében, mert bár magára volt hagyatva, sőt az európai diplomácia inhumanizmusa által az osztrák-muszka embertelen követelés teljesítésére mintegy unszolva, a *Szultán* a korából egy szakaszt olvasott ki, amely tiltottnak mondja az oltalmat keresőknek kiadását.

Mire ünnepélyesen kijelenté, hogy kész utolsó katonájáig harcolni a vendégjog védelméért; de azokat, kik szárnyai alá menekültek, semmi szín alatt ki nem szolgáltatja.

És a kimondott szót tettel is támogató, mert azonnal behívta egész birodalmából a redileket (tartalékosok) s rövid időn 80 000-ből álló tábor tartá hadgyakorlatait *San Stefano* vidékén nyolcszáz ágyú bömbölése tudatta a két követelő hatalommal, hogy az orosz lány fölébredett; és az európai diplomáciával, hogy ő, a barbárnak mondott török, az ők barbár gondolkodásmódjukat és embertelen tanácsokat nem követi.*

Erre aztán az osztrák szeppent meg leginkább, mert a muszka már kivonult, vagy kivonulóban volt, Komárom még állott s csak egy kis szikra kellett volna, hogy a kegyetlen hóhérvadás miatt bosszút lihegő magyar nemzet ismét harctérre tóduljon a csak futni tudó, s iszonyatosan megdézsmált osztrák hadsereget ismét polyvaként szétszórja, miként pár hóval azelőtt tevő.

Szépen tehát megalkudott a körülményekkel, s a menekültek kiadása helyett megelégedett azoknak *Sumlára* való bellebezésével.**

A török történelem egyik fénypontját képezi akkori hősiesség és lovagias magatartása; mi azt hasonlóval viszonyítottuk volna utóbbi háborúja alatt és szorultsága percében, ha a közönséges alku kötve nem tartja háládatos nemzetünknek segélyre kész karjait.

Stambulban ez alatt szaporodott a menekültek száma, mert az olaszországiakon kívül, már *Viddinből* is Andrassy megretentő levelére sokan megszöktek s *Stambulba* menekültek. Legelső volt Szemere Bertalan Fülöppel, kik azonban ott alig állapodtak meg, s inkognitójukat szigorúan megtartva (én is csak esetleg találkoztam velük, de titkolták kilétüket) hamar ebláboltak onnan. Beszélték azután, nem tudom mi alapja van, hogy egy becsületes német legionarista, kit Kossuth kevéssel a

* Ha Törökország e szép haderőt pár hónappal előbb gyűjti a Dunához, s a már ott volt másik 80 000 emberrel beindítja Oláhországra, a muszkák soha se mentek volna *San Stefano*ba békefeltételeket diktálni, hanem ő diktálta volna Varsóba Krímiát, Odessát s más muszka által elfoglalt birtokainak visszaadását.

** internálásával (A szerk.)

katasztrófa előtt 60 000 forinttal küldött volt be salétrom és lőpor vásárlásra, a fel nem használt pénzzel hivatlanul beszámolt, ami Szemerének adatott át, hogy a *Viddin*ben sanyargó menekültek közt ossza ki, azonban e pénz egy nagy része soha ki nem osztatott, se el nem számoltatott volna.

Utánok jöttek jómódúak, kik a kiadatás félelmében szöktek meg, ezek az önfenntartás kellékeivel bírtak; jöttek azonban és nagyobb számmal olyanok, akiknek minden vagyonuk értéktelen Kossuth bankókból állott, s akik úgy *Viddin*ből, mint később *Sumláról* azon föltevésben jöttek a török fővárosba, hogy itt valami alkalmazást vagy életmódot találandnak.

A török kormány ugyan becsületesen, rangjuk szerint ellátta azokat akik *Sumlán* voltak; de azok, kik onnan leginkább szökve jöttek el, ily segélyért nem folymodhattak, s így főleg eleinte a legbizonytalanabb sorsnak voltak kitéve.

V. A magyar menekültek elhelyezése Stambulban

Áldom végzetemet, hogy a megpróbáltatások ez első napjaiban *Stambulban* lehettem, hol szülőim jósága s főleg jó anyám nemeslelkűsége és áldozatkészsége képesített arra, hogy földönfutóvá vált szegény testvéreim legelső szükségletein segíthettem, őket utasíthattam s elhelyezésükről gondoskodhattam. Ekként legalább némileg enyhíthettem az első napok szenvedéseit és nélkülözéseit.

Boldog voltam, hogy felajánlhattam egy szerény menhelyet, hol magyar szív, magyar kézszorítás fogadta, hol egy percre megpihenhettek, hol egy percre otthon érezhették magukat, mielőtt az előttük álló nagy útra, a száműzetés kinteljes útjára léptek.

Édesanyám egy nagy háza volt a szállóhely, hová gyülekeztek menekültjeink.

Ezalatt szorgalmatoskodtunk az elhelyezésben, én és néhány *stambuli* barátom valóságos helyszerzőként (sensálökként) működtünk. Hála terjedelmes ismeretségünk, széles összekötéseinknek, és a magyar menekültek iránt mindenhol nyilvánuló rokonszenv és érdeklődésnek, sikerült is rövid időn szegényebb sorsú menekültjeink legnagyobb részét elhelyeznünk.

Könnyíté ezt azon körülmény, hogy menekülteink egyáltalában nem kényeskedtek, hanem beletalálták magukat helyzetükbe, s bármi nehéz, fáradságos munkára vállalkoztak. A magyar ember legnagyobb része ért a lóhoz, s így igen sokan lettek kocsisokká. Hej, pedig volt ezek között elég olyan is, aki otthon maga tartott kocsist, sőt olyan is, aki négylovas fogattal

járt; de az egykor glaszé kesztyűkkel kényeztetett kezek megfogták a vakarót, a ganéjhányó villát s becsületesen megfelelték kötelezettségüknek úgy, hogy a magyar névre csak becsületet hoztak.

Stambuli iparosaink többeket vettek maguk mellé s kitanítván, kenyérkeresetet adtak kezükbe. Mások mint kereskedősegédek, gyógyszerári laboránsok, hajóslegények és inasok nyertek alkalmazást.

A belga Bátorffy (báró Schwarzenberg) ki tizenöt sebbel bizonyítja a magyar szabadság iránti szeretetét, lovardát nyitott, a lóidomítás és lovaglás tanításnál volt huszártisztjeink közül többeket foglalkoztatott, és nyújtott nekik becsületes keresetmódot.

Voltak mások, kik asztalosságra, bútorkereskedésre, sőt, borbélylegénységre adták fejüket, szerencsájük volt, hogy otthon a kollégiumban megtanulták volt a hajnyírás mesterségét. De voltak olyanok is, akik a magasabb művészet stádiumáig emelkedtek. Frank huszárcapitány olajban elég sikerülten festett arcképeket. Lettek többen zongora és nyelvmesterekké, néhány nevelőnek is bevált.

Réthy Károly tüzérkapitány, ez az eredeti zseniális fiatal, aki az egész forradalmat egy tokatlan fringióval szolgálta végig, azelőtt mérnökségre készülvén értett, vagy legalább konyított valamit a festészethez. Lett belőle szobamázoló s másik hatot tanított be az ecset kezelésébe; maga szebbnél szebb patronokat festett és metszett, a többi ezeket mázolta. Utóbb ez a hetes kompánia oly híres szobafestő társulattá nőtte ki magát, hogy a *szultán* akkor tájt épült *dolmabakcséi* palotájának több termét és szobáját festették ki általuk.*

Volt egy építészetet tanult fiatal, s vagy két kőművességhez értő egyén; ezek tizenkettes szövetkezetet alkottak, s miután egy gazdag örmény boshporparti palotájának építését megszerzem számukra, maguk mellé vettek napszámosnak még vagy huszonnégyet. Hordották a követ, téglát, meszet s rakták a falat olyanok, kik csak látásból ismerték az ilyen munkát, s nem egy maga építettett palotát.

Az áldott emlékű Sester, a szultán főkertésze, ki füstös osztrák, s mint ilyen gyűlölte a magyart, mint nemzetet, de végtelenül szerette a nemzet egyes tagjait, s ki családunk peres ügyeiben is nagy segítségünkre volt, ajánlatomra hat magyar menekültet alkalmazott a *szultán besíktási* kertjébe kertészsegédeként. A kertészséghez az igaz, hogy csak egy értett; de ez beoktatta a többit úgy, hogy teljes megalégedésre működtek.

* Réthy a krímiai háború alatt tűnt el a táborból titokszerűen, s soha meg nem került.

Egy másik (ha jól emlékszem Sipos nevű) *Fuád* pasának lett főkertészévé.

A debreceni fegyvergyár igazgatója, Matheidesz puskaműves boltot nyitott s egy kis hitelt eszközölvén számára, utóbb egész kis puskagyárt szervezett, hol ismét többen kaptak alkalmazást.

Szilágyi Dani barátom – ki rövid időn úgy megtanult törökül, hogy Petőfi verseit nagyon sikerülten fordította törökre, s kiről egy török pasa előttem mondá, hogy szebben beszél a nyelvüket, mint maga a fővezír, könyvkereskedő segéd lett.* Magam se akarván hátramaradni, óráslégény lettem.

Kitelt a szegény magyar menekültből minden, még gyógyszerész is és fényképész is.

És mindenik saját szakmájának ügyekezett becsülettel megfelelni, mindenki munkálkodott, dolgozott szorgalmasan, zúgolódás nélkül, büszke önérettel és azon öntudattal, hogy azt hazájáért, nemzete becsületéért műveli és oly példás, oly becsületes volt mindenkinek magatartása, hogy e több száza menő ember közül soha egy ellen sem merült fel panasz, mert mindenki át volt hatva azon érzettől, hogy a magyar névnek a külföld előtt becsületet kell szerezni.

Az emigrációk nagy próbakövei a jellemnek s egyáltalában azt észleltem, sőt írták mások is, hogy más nemzetek menekültjeinél gyakran fordultak elő oly kihágások, kalandorkodás, az irántuk nyilvánult rokonszenvennek túlságos megadóztatása, néha kizsákmányolása stb. amelyek nem mindig voltak összeegyeztethetők azon nagy és magasztos szabadsági eszmékkel, melyekért ők otthon küzdöttek. Mindez, nézetem szerint, a tétlenségből származott és származik, amelybe az emigrációk legnagyobb része esik, mert a tétlenség sok minden rossznak szülőanyja.

Nézetem szerint a magyar emigrációt ily vétségbe eséstől erkölcsi romlatlansága és nemes faji tulajdona mellett, leginkább az óvta meg, hogy a tétlenség renyheségének soha sem engedte át magát, mindenik igyekezett magának munkakört, elfoglaltságot keresni, s ez volt talizmánya, mely visszatartá mindennemű vétségtől és a helyzetükkel való visszaéléstől, úgy hogy általánosságban el lehet mondani, hogy emigrációnk magatartásával becsületet hozott nemzetére. Nem tudok esetet, hogy magyar emigráns koldult volna, inkább lett napszámos, avagy éhezett s meg is halt étlen (pár ilyen eset is fordult elő Londonban) hogysen önmagában nemzetét megalázza. Történetek kéregetések s más kisebb rászedések néha magyar név

* Szilágyi Dani most is ott van, de mint tulajdonosa azon üzletnek, hol előbb segédkezett, de gyermekeit Budapesten magyaroknak nevelteti.

alatt, de azt nem magyarok követték el, még betyároskodástól is óvakodtak menekültjeink, mert Bárdy kihágásai, a ki nem elégített harcvágyát a *Stambul* utcáin szembetalált muszka katonák ellen irányozta s egy alkalommal furkós botjával egyszerre hatot vert le, egy más alkalommal pedig egy muszka hadihajó parancsnokának kikötőben levő csolnakát megrohanván, a parancsnokot leütötte, s az evező lapátokkal rárohanó tizenkét matrózot egymaga tengerbe ugratta, vagy Balogh Dávid bravur stikje, ki az osztrák fő spiön által, egymásnak elfogására vezénylett rendőr csapatot (azt gondolván, hogy őtet akarják elfogni) egy szál kard pár kanyarításával lefegyverzett s szétkergetett; mind csak a ki nem elégíthetett harcvágyának (mindkettő az olaszországi légióból volt) voltak kitörései, egy neme az egyenetlen párbajnak, amidőn egy tíz fegyveres ellen bottal verekedett a magyar vitézség, s rettenthetetlenség példáját akarván kitüntetni, amit el is értek, mert ha a muszka katonák Bárdyt megpillantották, még ha húszan voltak is, futásra veték a dolgot.

Az ily legénykedésnek is – az igazat megvallva – nem volt helye, s azt maguk menekült társai is annyira rosszalták, hogy egy alkalommal, midőn Bárdyt (Amerikába) elutazó hajójukra fel nem akarták bocsátani, s ő mégis betolakodott, maguk dobták a tengerbe; de onnan is kiúszott s mindaddig garázdálkodott, míg valamely angol agyon nem boxirozta.

VI. Magyar kaszinó és respublika, összeköttetéscink Kutahijába, Kossuth gyermekei

Helyszerzői hivatásom azután is igénybe volt véve, mert *Sumlá*-ról, de a hazából is folyton szivárogtak honfitársaim a török fővárosba, kiknek nagyobb részét szintén elhelyeznem sikerült.

Azonban óhajtottam, hogy ezen nagy világáros minden részeiben szétszórt honfitársainknak legyen egy oly gyűlhelye, ahol időnkint összejöhessenek, egymással találkozhassanak, s a terhes munka napok után némi szellemi táplálékot is találhassanak, szóval hogy legyen oly központ, amely az összetartozandóság érzetét, az egymással való érintkezés által a testvérieség ösztönét éberségben tartsa s az egymást támogatás alkalmát megteremtse.

Erre egy magyar kaszinó alapítását hittem a legcélszerűbb eszköznek. Részvényeseket, pártoló- és rendes tagokat gyűjtván, édesanyám *tarlabasii* nagy házának emeletén berendeztem azt; eleinte szegényesen és szerényen, de már ekkor is olvasótermében található volt néhány magyar lap, és a *stambuli* francia és olasz lapok.

Később, amidőn a *stambuli* magyarság egészben sorakozott s a *Kutahijába belzettek** a kormányzó Kossuth Lajossal élén, szintén fizető tagjaivá lettek kaszinónknak, (miért a magyar lapokat *Kutahijába* küldöttük) egyletünk oda nőtte ki magát, hogy vagy húsz lapja mellett szép könyvtára, később segélyalapja is volt, s utóbb oly fényes táncvigalmakat rendezett, melyen a *pérai* elit közönség, sőt a barátságos népek követéségei tagjai is megjelentek, s nem egy olasz, francia és levantei tanulta be és aprózta kedves csárdásunkat, mert szép magyar nőkben sem volt hiány, sokan a menekültek közül családostul jöven ki, így ott volt szegény Dobolay József négy szép leányával, Figyelmessyné, doktor Domboryné, az én két nővérem, Zilahiné, a szép László (tüzér) Mari, Mattáné s sok mások. Mattáné fegyverrel szolgálta végig szabadságharcunkat, s mint honvéd kapitány menekült ki; csak itt tűnt ki nő volta s egy másik kapitány, Matta által *Sumlában* nőül vétetett, most Egyiptomban laknak.

A kaszinó helyiségének földszintjén volt pár szobából álló szállása egy kedves lakszövetkezetnek, melynek tagjai voltak: Veress Sándor, Hagen Ignác, Wesselényi Jóska, s még vagy hárman, mind kiváló műveltséggel bíró fiatalok, egykor derék honvédtisztek, mind önkéntes iparosok, leginkább szabók.

A mester Veress Sándor volt, ki a szabászatot csakhamar eltanulta, s az ollót épp oly jól kezelte, mint otthon a corpus jurist jogász korában, a többiek a szabó legények és szabó inasok voltak, de azért teljes egyenlőség és testvériség uralkodott e lakszövetkezetben, s azért azt Republicának nevezték el.

Soha szellemdúsabb, vitálisabb, kedvesebb s összeillőbb társaság nem létezett ennél a köztársaságnál, ahol még a kommunizmus is felütötte fejét, mintán keresményük közös volt, közösen osztottak afelett.

Ezen társaságot úgy lehetne tekinteni, mint a *stambuli* emigráció tudós-társaságát, ahová igazán élvezet volt elmenni, mert a társaság csupa zseniális gyermekekből volt összeválogatva, akik mindannyian híres élceskedők voltak, csakúgy ömlött az élc a varrótú mozgása között ajkaikról, hogy a komoly kedély is felderült kedves körükben. Az élc nemcsak szóval, hanem rajzonnal is járta, mert Veress Sándor híres karikírózó volt s azonnal lepingálta a szobák falaira egyik másiknak pompásan sikerült karikatúráját, sőt egész jeleneket is, úgy, hogy azon szobák falai az emigráció képcsarnokát, valódi élclapjait képezték. Veress a rajzont oly zseniálisan kezelte, hogy e téren híres Jankónkkal mérkőzhetnék.

* internáltak (A szerk.)

De nemcsak az élcekhez, hanem a tudományokhoz is értettek a respublika lakói s időnkint adtak ki igen szépen szerkesztett, s gyönyörű költői s prózai dolgozatokban és cikkekben gazdag folyóiratokat, amelyek igazán megfeleltek nevüknek, mert csak írva voltak, s a kaszinó körén nem igen terjedtek túl. Mily kár, hogy azokat valaki nem gyűjtötte össze, mily gazdag adattár lenne a magyar emigráció történetéhez, mily hű tükrök lenne az a sztambuli magyar emigránsok lelkiületének s gondolkodás módjának visszasugárzására, hány érdekes életkép, hány érdekes epizód volt ott a menekültek küzdelmes életéből leírva, hány szép, emelkedett költeményben volt a honvágy kínzó érzete megénekelve; mily becses korrajzi adatok voltak azokban összehalmozva. Be nagy kár, hogy e szellemi kincset valaki nem tartá meg nemzetünk számára.

Akkortájt kormányzónk Kossuth Lajos *stambuli* megbízottja és ügynöke báró Vay László volt, kinek kezén mentek át diplomáciai levelezései a küludvarok követeihez, külügyminisztereikhez, melyekkel Kossuth már Kutahijából folytonos összeköttetésben állott, úgyszintén a hazával való összeköttetését is Vay közvetíté; de apróbb megbízásokat mint a Kaszinó elnöke én is nyertem úgy nagy hazánkfia, mint más kutahijai honfitársainktól; az én feladatomban volt a kormányzót kurrensben tartani a *stambuli* magyarok állapotáról és viszonyairól, s erről havonként jelentéseket tettem, valamint az én felügyeletem alatt állott az osztrák követség is, hol egy derék olasz hivatalnok barátom volt, ki mindennemű cselszövényeket, áskálódásokat, intrikákat, nyomorult aljaskodásokat, fondorlatokat figyelemmel kísért, arról engem titokban értesített, amiről én viszont értesítettem Kossuthot, s ily módon sikerült nem egy diplomatikai titkot leleplezni, nem egyszer a cselszövények hálóját széttépni, s báró Stürmer ellenünk kivetett tőreit kikerülnünk.

Különösen azon végtelen megtiszteltetésben is részesültem, hogy amidőn az osztrák barbarizmus által tömlőre vetett gyermekei Kossuthnak, az angol kormány beavatkozása folytán kiszabadultak és Kossuth nővére, Ruttkayné által szülőikhez *Kutahijába* vitettek, én voltam *Stambulban* való fogadtatásukkal megbízva. S én voltam szerencsés *Stambul* nevezetességének megtekintésénél Ciceróként szolgálhatni.

Ferenc akkor talán tíz, Lajos kilenc éves lehetett, angyalian szép és végtelenül zseniális s korukhoz képest bámulatos fejlettséggel bíró két gyermek volt, kik már akkor otthonosak voltak a görög *Byzác* és a török *Stambul* történetében, s oly kérdéseket tettek, hogy elbámultam rajta.

Akkortájt beszéltek, hogy amidőn Kossuthnak álnév alatt kiállított útlevéllal kifelé igyekvő családját elfogták s az ártatlan

gyermeket s Kossuth öreganyját, valamint Guyon tábornok nejét és gyermekeit (kik szintén együtt szabadultak ki és jöttek Stambulba) börtönbe vették és keményen vallatták, a Haynau elibe vezetett Lajoskától kérdezte, hogy mi a neve? Előbb az útlevelemben való álnevet kezdte mondani, de azután büszkén mondá: „Ej, én nem szoktam hazudni, én ifjabb Kossuth Lajos vagyok.”

Haynau németül intézte hozzá faggató kérdéseit, a kis Lajos franciául felelt, s midőn a tábornagy követelné, hogy németül feleljen, mert nem érti, a gyermek gúnyosan veté oda, hogy elég szegény, hogy egy tábornagy nem tudja a művelt emberek nyelvét. Erre aztán megszűnt tovább faggatni.

Nagy csapásnak tekinthetjük, hogy nemcsak az apát, nemzetünknek megváltóját és szellemóriását kell nélkülöznünk, hanem fiainak, az akkori zseniális gyermekekből fejlődött jeles férfiaknak tehetségét sem hazánk, hanem a külföld hasznosítja.

VII. Horváth emisszarius* emléke, osztrák méregkeverés. Kutahijába indulás

Kossuth nővérét és gyermekeit *Bruszáig* kísértem, hol Kossuth küldöttjének adtam át; de nemsokára magam is követtem, mert akkor tájt sűrűn jöttek a hazából fontosabbnál fontosabb levelek, melyeket leginkább egy Horváth (keresztnevét feledtem) nevű izraelita hozott ki s vitte újból vissza Kossuth válaszait.

Horváth rendkívüli ember volt, akinél az ily nemű megbízásokhoz szükséges ravaszság és ügyességgel nagy jellem, lán-goló hazaszeretet és rendkívüli bátorság volt egyesítve.

Ő oly nagy szolgálatokat tett, s azokat oly önzetlenül teljesíté, miszerint méltányosnak ítélem, hogy itt, hol nevével találkozom, pár sort szenteljek emlékezetének; az adatokat magától Kossuthtól nyertem.

Pedig azon korban fejével játszott az ilyen küldött; az ily vállalathoz valóban nagyobb bátorság kellett, mint a harctér vészeivel való szembeszálláshoz, mert amíg itt az önvédelem meg van, s a tömeges együttlét fokozza a bátorságot; addig az ilyen emisszarius egészen önmagára van utalva, s a legkisebb gyanú halált hozhat fejére, halált, mellyel még a harctér dicsősége, a hazáért való önfeláldozás költészete sincsen egybekötve. Ilyen önfeláldozásra csak az öntudatos és emelkedett hazaszeretet vezetheti az embert, és ez volt vezére Horváthnak is, amint az utolsó vele való találkozásom Londonban erről meggyőződtt.

* kiküldött, megbízott (A szerk.)

A napóleoni merénylet után akként alakultak az európai konstellációk, hogy a mi előbb magasan repkedő reményeink fokmérője a fagypontra szállott. Európa felett a féktelen zsarnokság terjeszté ki hálóját, a szabadságra törő népek ege elborult. Ez időtájt hozott Horváth a hazából leveleket. Én éppen Kossuth alpharaadi lakásán voltam, midőn Horváth jelentette magát kormányzónknál és kérdezte, hogy van-e valami parancsolatja?

Kossuth az ő szelíd, még a legnagyobb leveretés percében is felvillanyozó hangjával mondá: Édes Horváth! Most kilátásaink nagyon szomorúak, s mindaddig míg Európa viszonyaiban kedvezőbb fordulat nem áll be, hazánk érdekében egyelőre mit se tehetünk: de jöhet, és jöhet gyorsan is idő, midőn otthoni szervezkedésünket és működésünket ismét folytatni fogjuk, amidőn önre ismét szükségem lesz, azért érdekemben, sőt a haza érdekében van, hogy ön kéz alatt legyen. Maradjon azért itt Londonban, s bár magam is gyenge anyagi viszonyok közt vagyok, mégis gondoskodni fogok ön ellátásáról.

Horváth megköszönte Kossuth érdeklődését személye iránt s mondá, hogy nem kíván terhére lenni; amíg szükség lesz reá, addig foglalkozást keres magának, majd ha jobb idők következnek ismét készen lesz a kormányzó parancsait teljesíteni.

Elment és beállott egy ausztráliai (kivándorlókat szállító) hajóra szakácsnak, s mi soha többé hírt nem hallottunk felőle, ott veszett valahol a nagy Óceánon; hullámokba temetkezett (mert később megtudtuk, hogy azon hajó elsüllyedt) azon nemes szív, amely drága gyöngye volt a jellemnagságnak.

E pár sor legyen emlékének áldozva; de elmondám cáfolatául annak, mintha izraelita honfitársainkban nem lenne meg az egy hazához való ragaszkodás, mintha zsidóinknál a kozmopolitizmus kizárná a hazaszeretetet és a rajongásig menő önfeláldozást. Erre Horváth példája nyújtja a legszembeötlőbb cáfolatot, mert oly önzetlenül, oly önodaadólag csak az tudja a hazát szolgálni, akiben a hazaszeretet nemes lángja ég. Igen, a zsidó is képes önfeláldozó hazaszeretetre, csak tegyétek kedvessé és szeretetre méltóvá előtte a hazát; csak adjatok megfelelő jogokat nekik, hogy kötelességeket követelhessetek tőle; öleljétek a társadalom keblére s kössétek oda az egyenjogúság kötelékével, s bizonytalannak fogadják közülni kiválni olyanok, kik Horváth erényeivel tündöklendnek, s a jó hazafi címre jogsultságot szerezendnek.

De a hálás emlékezetnek szentelt e kitérés után forduljunk vissza *Stambulba*.

Horváth akkortájt igen fontos leveleket hozott a hazából Vay Lászlóhoz, melyeket ő nem mert a posta bizonytalanságára bízni, engem szólított fel tehát, hogy azokat személyesen

kézbesítsem Kossuthnak. Erre nem kellett nekem sok biztatás, mert ez kedvező alkalmat nyújtott, hogy lelkem ellenállhatlan vágya: Kossuth nagy hazánkfiának személyes megismerése teljesebbé menjen.

VIII. Kutahijai utam, keleti vendéglátás, közbiztonság

Következő napon Pongrácz Alajos feledhetetlen barátom* társaságában a rendes gőzössel *Gömlék*re eveztünk, mégpedig sietős levén utunk a levelek gyors kézbesítése miatt, csak a kéznél levő *Bruszáig* szóló *teszkerével* (török útlevel), mert azon időben a *Kutahijába* szóló útlevelek kiszolgáltatása nagyon meg volt szorítva, ilyeneket csak maga a belügyminiszter adván ki, az okon, mert Ivanovich horvát sbirjei** *Kuthaija* felé is leselkedtek és éppen velünk egyidejűleg is tettek egy szemlélődő kirándulást arra felé.

A tör és jatagán nem fogván, a mérget kísérlették meg, s azon kereskedő holmijai – kinél Kossuth és a magyarok vásárolni szoktak – megmérgezve érkeztek Kuthaijába, de szerencse csillagunk ekkor is örködött, mert pár török katona vásárolván legelőbb ottan, ezek estek nagy kormányzónk helyett áldozatul; a megejtett szigorú vizsgálat szálai bizonyos követségi palota felé irányultak, s így az ideje korán beszűntetett.

Ha időnk engedi, könnyen tudtam volna útlevelet eszközölni egész Kutahijáig, mert Ali *pasát* még Splény idejéből ismertem s különben is tudomása volt Kossuthal való egybeköttetéséről; de az ezáltal okozandott pár napi késedelmet sem túrvén meg misszióm természete, a *brusza*i útlevéllal indultunk el, ami majdnem kellemetlenségbe kevert.

Utunk első szakasza *Bruszáig* tartott; nem lehet feladatomban, hogy ez útrésznek bár csak rövid vázlati leírását adjam, mert úgy emlékezetből nagyon soványon ütne ki; de különben feleslegessé teszi ezt azon körülmény is, hogy ezen vidéket s magát *Brusszát*, az oszman birodalom ezen első fővárosát is, tüzetesen leírtam az *Utazás Keleten* VI. kötetének végén. Ahelyett inkább elbeszélésem azon mulatságos kis jelenetet, ami velünk *Brusza* kikötő helyén *Gömléken* történt.

Horváth szereplése 1848-ban kezdődik. Amidőn Windisgrätz elől a magyar kormány Debrecenbe vonult, életbevágó kérdés volt egy levélnek a komáromi várba való gyors bejuttatása, mely tudassa a kormány Debrecenben létét, kitartó védelemre

* Pongrácz az Erdélyben lévő Szathmári-honvédszászlóalj századosa volt.

** fegyveres nyomozó, fogdmeg (A szerk.)

buzdítsa az őrizetet, s a megbízhatlan parancsnok helyett Guyonra ruházza át a parancsnokságot: Kossuth 10 000 forint jutalmat tűzött ki annak, aki a levelet beviszi és arra választ hoz.

Egy napon szegényes kinézésű izraelita jelentkezett a levél elvitelére, ki Kossuth azon kérdésére, hogy mi nyújt biztosítékot arra nézve, hogy a levelet rendeltetése helyére és nem az ellenség kezébe adja? Az illető azt felelte, hogy itt maradó családom és gyermekeim.

Elvitte a levelet hűségesen s Komárom vára éppen a bukás percében meg lett mentve.

A válasszal megtérőnek Kossuth a 10 000 forintról szóló nyugtatóványt átadta; de az izraelita visszanyújtván, azt mondá: Kormányzó úr! Én e szolgálatot nem pénzért, hanem hazafiságból tettem.

Ez Horváth volt, ki szabadságharcunk alatt még más ily nemű szolgálatokat is tett, mindig önzetlenül, anyagi jutalom visszautasításával.

Szabadságharcunk leveretése után ismét Horváth volt a házával való összeköttetés közvetítője és a titkos levelezések elszánt postása, csak tudtommal négyszer jött ki s ment oda vissza Kossuth válaszaival.

A gőzhajón egy gazdag *göml*eki görög kereskedővel ismerkedtem meg, ki nagy barátja és tisztelője a magyaroknak, nagy bámulója Kossuthnak, kinek *Göml*eken való ünnepélyes fogadtatásában (mikor *Kutshijába* szállították) részt vett volt, s nem győzte eléggé isteníteni. Különben főleg azon időben, nemcsak a török, hanem Kelet minden népei a magyar iránt különös vonzalommal és meleg rokonszenvvel viseltettek, amit fokozott és fokoz azon ellentét, hogy az osztrákot kelet minden népe lelkiből gyűlöli, *nemce köpek*nek (német kutya) nevezi.

Egész Kis-Ázsiában szekerút nem levén, a közlekedés lóháton történik, s így amíg *Göml*eken fogadott lovainkat a hosszabb útra felkészíték a görög kereskedő szíves unszolásának engedve, látogatására mentünk nem messze fekvő lakására.

Keleten a családi kör a keresztényeknél is (értem görögök, örményeknél) csaknem oly zárkózott, mint a törököknél, a nők ha nincsenek is *hárembe* zárva és elfátyolozva (bár a nem egyesült örmény asszonyok épp úgy el vannak fátyolozva, mint a török nők, s csak arról lehet a török nőktől megkülönböztetni, hogy sárga papucs helyett pirosat hordanak, mert sárgát csak a török nőknek szabad viselniök), de azért épp úgy el vannak különítve a férfiak társaságából, mint amazok. A keresztény nőket is csak azon pár percig lehet látni, míg kávét és *dulcsászat* (táтли) szolgáltatnak, s azután azok is elrejtőzködnek.

Görögünk igen szívesen fogadott, értékes *csibuk*okat nyomott szájunkba s nemsokára belépett három angyalszép leánya,

kik a régi görögök három Gráciájával biztosan kiállhatták volna a versenyt, s hozták a zamatos feketekávét, s mindenkünknek külön hozzá a picike findsát rózsalevél pici kezecskéjükben, s átnyújták oly kellemmel, oly bájjal, hogy az ember hajlandóbb lett volna azt a picike kezecskét, mint a pici findsát elfogadni. Ahogy felhörpöltük a fősvény findsácska tartalmát, jöttek ugyanazon ezer csókkal borítani óhajtott gyöngykacsócskák, átvették a findsát, de ekkor nyegnyáltak a némaságukban is beszédes ajkacskák s mennyei dicsénekszerű csengéssel mondták, míg jobb kezüket a szívtől a homlokhoz emelték: *Affietler olszun* (egészségedre váljon).

Ekkor jött a második fogás, a táтли; ennél a keleti etikett szerint meg van a fokozat, a befőtt milyensége fejezi ki a fogadtatás minőségét, a szíves látás meghatározását. Például a citrónádbefőtt a szíves látást, a rózsabefőtt a látogatás feletti legnagyobb örömet fejezi ki: s miután a táтли választása a nők jogai közé tartozik, az a szívérzelmek és vonzalmaknak mintegy közvetítőül szolgál, valódi édes, mézes néma beszédet képez.

A tátlit mindig nagy ünnepélyességgel s pompával hozzák elő, egy nagy tálcán van a beföttes üveg, mellette levő kis tálcán az ezüstkanálkák, annyi, ahány vendég van; egy másik kis tálca a használt kanalok számára, s végre a vendégek számának megfelelő pohár víz. Az egész egy arany- vagy ezüstvaratos selyem lepellel van betérítve, talán azért, hogy a táтли milyensége s így a fogadtatás szívélyességének fokozata meglepje a vendéget.

Amint a tátlival visszatért három Grácia leemelte a lepelt, én egy pillantással átláttam, hogy kitüntetett, melegen fogadott vendégek vagyunk, mert az üvegben *gül táтли* (rózsabefőtt) piroslott.

A kiszolgálás mind a hármat foglalkoztatta, egyik a tátliba kis kanalat merítve hozta az üveg felett, míg a másik a használt kanalat vette át s helyezte az üres fiók-tálcára, a harmadik pedig a vizes poharat hozta s a kiivásra *Affietleros sunmot* mondott.

A szokás az, hogy a telemerített kanalat beszopja az ember, s ha nagyon erőltetik a *Bujurum daha birtané*-val (parancsoljon még egyet), akkor a kezébe adott üvegből még egy kanálkával veszen, s azután *Ejvalát* (köszönöm) mondva visszaadja s a nyújtott vízzel leöblinti.

Én a bájos kellemmel nyújtott *gültátlí*ből bekaptam két kanálkával, s azután folytattam a beszélgetést a szabadságharcunk iránt nagyon érdeklődő házigazdával; de nem mulasztám el a leányok gyönyörűen ragyogó szeméibe is egy-egy lopott pillantást vetni, hát egyszer látom, hogy mind a három mosolyog oly szépen, mintha az ég nyílt volna meg, s oly fogsorokat mutatva, mintha drága gyöngyfűzér ragyogna fel.

Tudtam, hogy az etikett tiltotta mosolyt valami szokatlan, rendkívüli eset idézi elő. Oda tekinték az én, török nyelvet és török illemszabályokat nem tudó, Pongrácz barátomra, aki éppen a fenekén levő legutolsó kanál tátlit is elfogyasztván, „e bizony jó volt” szavakkal nyújtá vissza az üres üveget a mosolygó angyalnak.

Én pár szóval kimentém szokásokkal ismeretlen barátomat, s azzal eltűnt, a tüneményeszerű ambróziát osztogató három angyal, hogy többé soha se lássuk; de szilfid alakjuk az egész úton előttünk lebegett képzeletünkben. Lóra kerekedve, estére *Bruszára* értünk; *Bruszától* az út *Kutahijáig* két jó napot tart lóháton, s a legkisebb, néhol nagyszerű vidékeken, s roppant hegláncolaton hatol át.

Ohajtanám ezen kevésbé ismert és nagyon érdekes vidéknek tüzetesebb leírását adni; de emlékezetem cserben hagy; legfőlebb általános jellegzéseként írhatom, hogy Kis-Ázsiának (Anatolia) e része sokban hasonlít Bel-székelyföldünkhöz, azt a büszke *Olymp* és *Taurus* hegláncolatai futják át, melyeknek csúcsait és tetőormait a fenyőt helyettesítő ciprus és cédrusok, alább tölgy és bükk rengetegek borítják, mert a Keleten különben értékes fa elszállítására és így kihasználására az utak hiányozván, a gyér lakosság saját használatára nem tudja letarolni.

A lankásabb alsó kifutványokat erikák, babér, mirtusz és rododendron bokrok borítják. A hegláncolatok közé mélyülő s csergedező csermelyek által átnyargalt völgyületeket igen sok helyt diófaberkék s vadon tenyésző más gyümölcsfák áthatlan ligetei élénkítették. E termékeny völgyületeknek csak csekély, inkább a községek közelébe eső része van művelet alá véve, mert a népesség gyér s különben is inkább csak saját szükségletre termel, mert utak hiánya miatt a terményeknek a tengerpartokhoz való szállítása és értékesítése tevé- vagy lóháton, nem igen fizeti ki magát.

Még leginkább értékesíthető a roppant mennyiségben vadon tenyésző diófa, mert Nyugat-Európában a diófa megszűkülvén, azt innen Kis-Ázsiából szállítják Franciaországba. E végett francia ügynökök barangolják be Kis-Ázsiának tengerparthoz közel eső vidékeit, a diófa törzseket bizonyos meghatározott mértékre elfürészelik s tevéháton a kikötőkbe vivén, hajón szállítják Franciaországba. Egy ily ügynökkel éjjeli tanyául szolgáló egyik falu ronda *hánjában* együtt szállásolván, azon kérdésemre, hogy hát kifizeti-e az ily messziről való költséges szállítást a diófa, ő elmondotta, hogy egy ily törzsről több száz méter furnir szeletet nyernek oly módon, hogy a törzs bizonyos oly folyadékba forog, amely fellágyítja és a leszelt vékony lemeznek kelmeszerű hajlékonyságot ad. A gép finom keresztfűrészre folyton szeli a forgó törzsről a fellágyított felületet,

amely egy hengerre tekeredik fel s ily módon egyetlen törzsről oly mennyiségű ily vékony szeletet nyernek, mely három-négyszáz frank értéket képvisel.

Ebből aztán megértettem, hogy az ily messziről való szállítás nagyon is kifizeti magát.

Kis-Ázsia e részét csaknem kizárólag törökök lakják, szép erőteljes nép, amely jóra való kormányzat alatt, mint most is, az erő és hatalomnak kútforrása lehetne, mert ezen erkölcsös, romlatlan és hős nép nagy fejlődési képességgel bír; de a rossz kormányzat csak az adók felhajtására gondol, az ország rop-pant természeti kincseinek kihasználására, a nép jó tulajdonai-nak kifejtésére, ipar és kereskedelem fejlesztésére mi figyelmet sem fordít. Pedig e nép a földművelés mellett nagy hajlammal bír az iparra is, itt a *Taurus* völgykatlanaiban elrejtett szegényes községekben szövök azokat a gyönyörű smyrnai szőnyegeteket, amelyek nemcsak keleten, hanem nyugat országaiban is kedveltetnek, valamint itt készülnek azon nyers selyemből készült átlátszó vékony selyemkelmék, melyekből a törökök fehérneműi készülnek; mindezek fejleszthetők és gyáriparrá fokozhatók lennének egy jobb kor, egy jobb kormányzat mellett. Így azonban minden csak pang és hanyatlik, *Stambul* fényűzése és fajtalansága felemészti a birodalom jóllétét és életerejét épp úgy, mint Bécs a miénket.

Kis-Ázsia e vidékén előbb bizonytalan és veszélyes volt az utazás az útonállók miatt. Rablóknak is nevezhetném, de a kíméletesebb jelzőt azért használom, mert a török útonállók nem szokták az utasokat megölni, (kivéve az ellenállás eseteit) hanem egyszerűen kizsákmányolni.

Eljárásunk rendszerint az, hogy valamely szoros úton lesbe helyezkednek az út, jobban mondva az ösvény két felén s amidőn az utasok a kelepcebe bementek, egyszerre csak mindkét oldalról puskacsövek villognak feléjük, mire fölhangzik a főnök kiáltása: „Adjátok meg magatokat, szálljatok le lovaitokról”. Ellenállásra nem igen lehet gondolni sem, mert a legkisebb gyanús mozdulatra eldördülnének közvetlen közelből a fegyverek, s halva feküdne mindenki.

Az önmegadás után kilép a főnök néhányad magával s elszedve pénzt, podgyászt és fegyvert, ereszti tovább menni, rendszerint elég udvariasok némi élelmet s a dohányt meghagyni, hogy az utas ne éhezzen és ne unatkozzék.

Ez egy neme a hűbérkori rabló lovagok eljárásának, kik némi joggal felruházottnak hitték magukat a területükön átvonulókat ilyen formán megadóztatni.

Korábban *Kodesa Arab* rablóbandája rettegte e vidéket, melyet bár egész zászlóaljok rendeltettek ellenük – kézrekeríteni, vagy bár csak megfékezni sem lehetett, mert az egybefüg-

gésben levő hegységek rengetegekben, és búvhelyein még csak megközelíteni sem lehetett őket.

Ott jártunkkor azonban teljes biztonságban lehetett utazni, hála *Kodesa Arab*nak (a nagy arab) aki maga változott a közbiztonság őrévé.

Ugyanis a *bruszei* kormányzó *pasának* azon jó ötlete támadt, hogy a rettegett rablófőnököt magát tette meg *pasalikja* rendőrfőnökévé; ez aztán leginkább egykori pajtásaiból szervezett rendőrcsapatával úgy kitisztította Kis-Ázsia e részét a rablóktól, hogy egy pálcával át lehetett utazni rajta.

Támadtak ugyan az ő nyomdokán, holmi kósza rablók; de ő, aki a búvhelyeket és rabló ösvényeket igen jól ismerte, amidőn nem is álmodták, meglepte őket és összefogdosta. *Bruszán* laktamkor egy francia ügynököt (diófakereskedőt) raboltak volt ki; de pár nap múlva *Kodesa Arab* meghozta a rablókkal együtt a francia pénzét is.

Kodesa Arab egy valódi herkulesi alak volt, oly roppant testi erővel, hogy az embereket – amint egy verekedés alkalmával láttam – laptaként hányta halomra. Az ő pusztá megjelenése inkább imponált, mint egy egész csapat katonaságé, ő nála az erővel rendkívüli ügyesség és furfang volt párosulva, s tulajdonai következtében, a legbonyolultabb bűntényeket is hamar kiderítette, s példányszerű rendet tartott inkább személyes tekintélye, mint rendőrségének számaránya által, ez ott, hol mindenki (már ha török) fülig van fegyverkezve, nem tartozott a könnyű feladatok közé.

Hála *Kodesa Arab*nak mi teljes biztonságban lovagoltunk át Kis-Ázsia vadregényes tájain. Az út *Bruszáról* előbb a gyönyörű *bruszei* téren vonult át a *Rhyndacus* festői eperfaberkei között, az éjjeli állomásul szolgáló Hajdaron túl magas hegységeken szállt át a *Purszek Csai* (a régi *Thymbrius* folyó) kies völgyébe, mely *Áltán Tash* (Aranykő) táján eredő folyócska, észak irányban törtett le és az *Angoránál* eredő *Szukariával* egyesülten s mindig észak irányban folyva *Kán-Dagon* (Vérhegy) alól szakad a Fekete-tengerbe.

A *Purszek-Csai* termékeny völgyének közepe táján annak legszebb pontján fekszik *Kutahija* (a régi *Cotyaemum*) 30-40 000 lakóssal bíró város, az anatóliai *begler bég* székhelye. A város festőiségét nagyban emeli egy előszőkellő sziklaélen pompálkodó ódon várnak romhalmaza.

A város előtti magaslaton négyszögre épült terjedelmes lak tanya van elhelyezve, ez volt a bellebezett magyaroknak lak helye, vagy jobban mondva tisztességes fogháza, oda irányzók mi is lépteinket.

IX. Kossuthal való első találkozásom. Kutahijai magyarok

Ahogy a laktanya elé értünk, egy katonai őrzőjárat rögtön körül fogott és a török biztoshoz, ki egy *binbasi* (ezredes) volt, vitt; ez, amidőn csak *Bruszáig* szóló *teszkerénket* meglátta, haragosan förmedt reánk, hogy miként mertünk ily *teszkerével* idáig hatolni. Én mentegetődztem, hogy útunk siető lévén, időnk a *teszkere* szerzésre nem maradt; de az itteni magyarok közt vannak ismerőseink, akik jótállanak érettünk s különben is rövid ideig szándékozunk itt időzni. Ő azonban minderről nem akart tudomást venni, s kimondá hogy nekünk itt megállapodni sem szabad, hanem helyből vissza kell fordulnunk *Bruszára*. Én kértem, hogy engedje meg, hogy legalább az éjtt ott tölthessük, mert magunk és lovaink is fáradtak s azokkal – míg meg nem nyugtatjuk – lehetetlen tovább utaznunk. Mindez nem használt semmit, egy *onbasinak* (tizedes) kiadta a rendeletet, hogy két katona-lovat adjon aláink s szakaszával kísérjen vissza *Bruszára*.

A magyarok közül többen, azok közt Berzenczey László, Katona Miklós ismerőseim is a lármára odajövének, közbevetették magukat, s mondák, hogy jó emberek vagyunk s kezeséget vállalnak érettünk, már a két ló és a kíséret előállott, podgyászunkat átpakolni kezdték.

Én kétségbe voltam esve, leghőbb vágyam teljesedésének éppen küszöbéről visszalöknetni, Kossuth ajtajától visszatérítettetni, anélkül, hogy őtet lássam, anélkül, hogy őtet megismerhessem, valóban leverő, lesújtó volt; de az egyéni csalódás mellett végtelenül aggasztott megbízatásom be nem tölthetése, mert utasításom értelmében senki másnak Kossuthon kívül tudomással bírnia nem volt szabad, azokat csakis neki, négy szemközt kézbesíthetném. Tudtam azt is, hogy azok igen fontosak, a haza ügyeit érdeklők és sürgősek, s így aggodalmaimat fokozta az, hogy azok át nem adhatása a hazára nézve is káros következményeket vonhatnak maguk után. Azért mégegyszer megkísérlém a cerberusnak szívét meglágyítani, elővéve minden ékesen-szólásomat, esdve könyörögtem, hogy ha már visszatoncoloztat, engedje, hogy csak öt percre találkozzam a kormányzóval, akinek üzenetet kell átadnom. Ezzel még rontottam a helyzeten, mert az ezredes őszintén kimondá, hogy ő Kossuth felett, mint a szeme fénye felett örökös, s azért kell rögtön távoznunk, mert *teszkere* nélkül való idejövételünk gyanús lenne előtte. Semmi okoskodás – mondá – lóra s induljunk.

De a legnagyobb bajban, a legválságosabb percben ott van mindig a nő; éppen a visszaindítás percében lépett ki a laktanya kapuján Ruttkayné Kossuth fiaival, akik engem megpillantván,

kiálták: „Né, kedves néni, itt van Orbán bácsi, aki minket Konstantinápolyban meglovagoltatott.” Ruttkayné szívélyesen üdvözölt s mondá: „Jöjjön édes Orbán a kertbe Lajosomhoz, hogy megköszönhesse irányunkba tanúsított szívességét.” Én búsan felelém, hogy: „Ezer örömmel mennék, de fogoly vagyok.”

De már ekkor megszűnt fogságunk, mert a haragos *binbasi* látván, hogy Ruttkayné ismer, odalépett s udvariasan mondá, hogy most már maradhatunk.

*

Ruttkayné követve haladtunk a laktanyával szemben levő kertbe. Hangosan dobogott szívem, mint a fiatalé, amidőn szíve választottjához közelg, midőn imádottja közellétének érzete villanszikkaként gyújtja fel egész lényét. Nem emlékszem, hogy életemben úgy meghatva lettem volna, a parányiságom úgy eszembe ötlött volna, mint e percben, midőn korunk legnagyobb emberéhez közelíték.

Nem tudok szavakat lelteni a keblemben viharzott érzelm-harc jellemzésére; a vonzódás és a megdöbbenés, a bámulat és a félelem elegy érzete ragadta meg egész lényemet. Úgy érzem, mintha egy nagyszerű imaházba lépnék, hol akartalanul is meghajlanak térdeink, s imára nyílnak ajkaink.

Én láttam a világ hét csodáinak egynehányát, én láttam és talpam alatt éreztem a gúlákat, szembenéztem a szfinksszel, láttam a Parhenont és Theseus templomát, Tyrius és *Mycene* ciklopszi műveit; szememmel mértem Pompejus oszlopát, s Egyiptom díszgúláit; én szemlét tarték kelet nagy múltjának alkotásain, kolosszális művein, óriási teremtményein; de azt a behatást, amit a szellemóriás gyakorolt reám, soha és sehol sem éreztem. Sok minden elmosódik az emberi emlékezetben, sok minden csak homályos körvonalakban festi le magát az emlékezet tábláján; de arra a percre, amidőn a nagy Kossuth Lajost először megpillantám *Kutahija* kertjében, rögtön mozgató ásóval kezében, éltem végpercéig és végpercében is élénken és elragadtatással fogok visszaemlékezni.

Szívem a találkozás percében úgy repesett, mintha ki akart volna ugrani keblemből; lábaim remegtek, hogy alig tudtam előre vonszolni, fejem zúgott s szent félelem fogta el egész lényemet. Az a szép üdvözlés, melyet az egész úton agyamban forgattam, kiszorúlt elmémből, ajkaim úgy megtagadták a szolgálatot, hogy nem tudtam hangot kihozni. Óh, mert nemcsak a valódi szívhez nőtt szeretet, hanem a bámulat és határtalan tisztelet is némává teszi az embert, ennek is, miként amannak, nincsenek szavai.

S amidőn a bemutatás után szívélyesen kezét szorított: midőn

még mindenkit elbájoló bűvös tekintetét reám veté, s megcsendült azon hang, mely százezrek, sőt milliók lelkében korbácsolta fel egész a zenitig a lelkesedést és a csodákat művelt hazaszeretet érzetét; én csak hallgattam e harmóniáját a teremtés remekének, én csak néztem ez istenesült lényt, ki korszakot és nemzetet teremtett s imádszerű tisztelettől áthatva s magasabb régiókba átvarázsoltatva, alig tudtam néhány érthetetlen szót kiejteni.

Én a reám gyakorolt behatásból magaráztam meg természetyszerűségét azon később előttem Londonban történt jelenetnek, amidőn az általam bemutatott két előkelő angol lady lábaihoz borult. Csak álszemérem tartta vissza, s sokak oda vigyázó tekintete, hogy én szavak hiányában hódolatomnak ily módon nem adtam kifejezést.

És én ebben semmi férfiatlant, semmi lealázót nem találok, mert én a világ hatalmasai előtt, kik népek jajjain, népek nyomorán, népek leigázásán vélnek magasra emelkedni, s pompájuk fényét százezrek könnyeivel fokozzák: csak megvetést érzek, míg ellenben mindig meghajlok azok előtt, kik a népszabadság elővivői, kiknek nagyságát az emberi jogokért való nemes küzdelem adja meg, kiknek fölemelkedését áldás és nem átok kíséri. A csinált nagyságokat lenézem, a valódi nagyság előtt meghajlok.

Ő soha sem észlelt nyájassággal és leereszkedéssel fogadott s köszönetet mondott, mit érte s menekült társaiért tettem. Köszönetet ő, akinek az egész nemzet, az egész emberiség lekötelezettje, ki milliók felszabadításának, s egy nemzet halottaiból való felrázásának vala égi küldöttje, ki a szabadság valóságának valódi nagy prófétája.

És ezen új Washington, akinek a Kapitoliumban lenne helye, hogy a nép millióinak boldogsága felett örködjék, s azt elővarázsolja: itt a világ egy feledett zugában száműzve, fogságban tartva ásta a földet, amelynek becset ő adott, midőn a hűbériség láncaitól szabaddá tette.

Miként nem volt akkor hangom gondolataim, érzelmeim és hódolatom kifejezésére, úgy a toll sem képes visszaadni, észlelteni azon hatást, melyet legnagyobb hazánkfia, Kossuth Lajos első látása és a vele való első társalgás reám gyakorolt. Csak azt mondhatom, hogy ama perc gazdagon kárpótolt éltem minden eddigi és azutáni küzdelmeiért, szenvedéseiért. Azon perctől fogva felavatva éreztem magamat a szabadság munkásai közé, s azon perctől kezdve soha sem volt életemnek más törekvése, más célja, mint híven szolgálni azon megváltó eszmét, amelynek ő a nagy mestere.

És én beváltam ezen önmagamban tett szent fogadalmat, mert habár a sorstól tehetség és értékben keveset nyertem; de

mindaz, mit bírok, hazám szolgálatára volt és lesz szentelve végső lehettemig.

Óh ki egyetlen tekinteted, egyetlen szavaddal átalakítál és felavatál a küzdők közé, légy áldott és szenteltessék meg a te neved, most és mind örökké.

*

Kossuth elfogultságomon segítettő s az önmagamhoz térésre időt adandó, leülésre hívott egy önkeze által alkotott szép növény-lugasba, hol élénk érdeklődéssel kérdezősködött *sztambuli* menekült társai, és az ottani viszonyokról, fájdalmát fejezván ki afelett, hogy neki nem adatott s alkalmasint nem is adatik alkalom, hogy az oly sok tekintetben érdekes török fővárost megtekinthesse.

Eles esze azt is átlátta, hogy én valamit hozhattam számára, s miután vacsorára meghívott, nővérét elküldötte intézkedni s így alkalmat adott hozott levelek átnyújtására.

Míg ő visszavonult lakásába azok elolvasására, azalatt mi a közös kertben tekintettünk szét, melynek volt egy sétatérre átalakított és közös erővel gondozott része, s ezenkívül volt a széleken mindeniknek egy külön táblácskája, melyet mindenik sajátkezűleg művelt, részint unaloműzés, részint egészségi szempontból szükségelt mozgás kedvéért. Kert, melyet ily kezek műveltek, talán sehol és soha nem létezett; látszott is rajta az értelmes munkások keze nyoma s kiváló ízlése, mert ennél még a paradicsom-kertje sem lehetett szebb.

Hanem furcsa fák is voltak e kertben, azok mind könyvet, még pedig szent könyvet teremtek, mert ott biggyeszkedett csaknem mindeniken egy, néha több vaskos magyar biblia, melyekkel angol misszionáriusok áraszták el menekültjeinket, s melyeket magukkal vittek a kertbe, hogy más magyar olvasmány hiányában munkaszünetkor delectálják magukat.

A kertben szanaszét ásogató és kapálgató honfitársai közt a szintén *Sumláról* jött Pongrácznak több ismerőse levén, csakhamar körülöttünk csoportosultak, s a világtól elzártak élénk érdeklődéssel ostromoltak száz meg száz kérdéssel, s irigyelték *sztambuli* bajtársaik sorsát, kik bár néha kemény munkával, de legalább szabadon élnek, míg ők itt helyhez kötve és folytonosan őriztetve sínylenek.

X. A kutahijai laktanya és lakosai

Hogy az itt tölteni szándékolt pár napot honfitársaink körében tölthessük, szintén a laktanyába ütöttünk tanyát. A *binbasi* egész előzékenységgel bocsátott egy csinos szobát rendelkezésünkre.

Én a *binbasit* meglátogattam, hogy szívességét megköszönjem, de azért is, mert bizalmas közlendőm volt vele.

Furcsa kombinatív szeszélye a sorsnak, hogy néhány embert bizonyos célokra mintegy kijelöl. Én valék, úgy látszik, azon hivatásra kiszemelve, hogy a Kossuth élete felett öröködjek, hogy a konstantinápolyi követség gyilkos tervezetei és Kossuth közé helyezkedve, a ráirányzott csapásokat elhárítsam.

Már *Sumlán* meghiúsítám egyszer a kiküldött horvát sbirek cselvetéseit, most az esetlegesség ismét úgy akarta, hogy ugyanazok valamely álnokságának útját álljam, mert midőn a *Kutahija* előtti legutolsó állomásról távoznánk, ugyanakkor tért be oda a másik oldalon Joanovics tizenkét horvát gyilkosa, kiket én rögtön felismertem.

Ezt közöltem bizalmasan a *binbasival*, aki rögtön intézkedett egy erős lovas őrjárat kiküldése iránt; mely őrjárat *Kutahija* közelében feltalálta az est homályában oda belopózni akaró horvátokat, s azokat a *binbasi* rendelete szerint, visszatoloncolta *Gömlékre*.

Az út porát lemosva és egy kissé rendbe hozva magunkat Kossuth szállására siettünk.

Kossuth családja körében épp oly megnyerő, mondhatnám elbűvölő, mint a nyilvános életben. Nem képzelek embert, bármily elfogult előítélettel és ellenséges indulattal lett légyen is eltelve Kossuth iránt, hogy rövid vele való társalgás után lefegyverezve, és meghódítva ne érezné magát. Van modorában, ezüsként csengő hangjában s főként tekintetében valami oly ellenállhatlan varázs, aminőt én még soha nőnél sem észleltem; oly bűbáj, ami megragadja és önkéntes hódolatra készíti az embert.

Ezt nem csak mi éreztük, akiknek szívlüktetése egy volt az övével, akik azon eszmékért rajongtunk, melyeknek ő mintegy megtestesülése volt, mi kik benne a szabadság megváltóját szemléltük: hanem érezte azt mindenki, érezték a hidegvérű angolok, kiket szónoklatai a ködös országban még soha sem tapasztalt lelkesedésbe ragadta s oly extazisba a nőket is, hogy csókolására siettek, oly elragadtatásba a férfiakat, hogy örökre boldognak érezte magát az, aki kezét szoríthatott vele* avagy csak ruhája szegélyét érinthette.

Érezték ezt a kőszívű diplomaták, sőt maga a hideg számító Palmerston is, kit a Kossuttal való személyes érintkezés utóbb egészen kiforgatott a nemzetünkre annyi gyászt hozott osztrák rokonszenvtől s nem egyszer készteté arra, hogy a nagy szám-

* A manchesteri beszéde alkalmával oly annyira megszorogatták kezét, hogy jó darabig meg voltak azok dagadva.

üzöttet (amint magam is többször láttam) felkeresse tanácskérés végett londoni lakásán.

Talán a legvadabb zsarnoknak is megtudná szívét szelídíteni, ha körükbe lehetne, aminthogy 1848-ban egy időre a bécsi zsarnokokra és a reakció vérszomjúhozó tigriseire és üdvös hatást és befolyást tudott csak egyszerű megjelenése által is gyakorolni.

Hogy honnan ered az ily magával ragadó delejes hatalom, azt még a lélektan felfejteni nem tudta, s nem is fogja soha, mert a lélek és szellem titkai kisiklanak a boncolgatások műveletei alól. Ami isteni, azt véges emberi elmével utólélni nem lehet.

Egy pár napig – míg Kossuth a válaszokat megírta – *Kutahijá*-ban mulattunk, s így alkalmunk volt az ottani viszonyokkal és menekültjeink mindenikével megismerkednie, mert az egy gróf Batthyány Kázmér kivételével – kinek különös kegyelemből a városba lakást megengedték – a többiek mind a laktanyába voltak elég tiszteségesen elszállásolva.

Minden nagyobb török laktanyában van egy, rendszeren a főbejárat fölé helyezett, rezervált lakosztálya a *szultánnak*, ahol a katonai szemlék vagy utazás alkalmával megszállni szokott. Ez természetesen olyan szentély, ahová más halandónak belépni is alig szabad, annál kevésbé ott tanyát ütni. Nagy kitüntetés és rendkívüli kivétel jele volt az, hogy Kossuth számára a *kutahijai* laktanyában a *szultán* szállását rendezték be, de különben a törökök is igen nagy tisztelettel vették körül kormányzóikat, őket *madzsar králynak* (magyar király) nevezték, kimenetelekor az egész őrség kivonult és épp úgy tisztelgett mint a *szultánnak* s bárhová ment, feles díszőrség kísérte. A többinek is megvolt díszőrsége egy, néha két katonában, akik bárhová mentek, még a közeli kertben is bizonyos távolságból követték. Ezt tisztességnek mondotta a török udvariasság, pedig bíz annak egy kis őrizeti és felügyeleti színezete is volt, s az igazat megvallva egy kis rendőri felügyelet szagját viselte magán, mert a szegény törököt az osztrák kormány és a diplomácia felelőssé tette, hogy a belzettek közül nehogy egy is megszökjék.

Az osztrák 800 000 szuronya között remegett ezen Ázsia kietlenébe bellebzett ötven embertől, talán nem is ok nélkül, mert ismétlődése nem volt lehetetlen azon csodás jelenetnek, amidőn a fegyver és pénznélküli, a polgárháború iszonyaitól tépett magyar nemzet pár hónap alatt kiverte hatalmas hadseregeit országából. Lehet, hogy ez az ötven ember képes lett volna még ily csodákat elővarázsolni. Azért őriztette oly gondosan, a muszka kegyelméből élő osztrák kutahijai száműzötteinket.

Azt azonban meg kell adni, hogy a börtönőr szerepére kár-hoztatott török e szerepét a lehető udvariassággal és jó indulattal teljesítette, s gondot fordított arra is, hogy száműzetteink anyagi nélkülözéseknek ne legyenek kitéve, s azért minden *Kutahijában* levő magyar otthoni állásának megfelelő fizetést kapott a török hadsereg fizetési skálája szerint, és azt pontosan kiszolgáltatta, nem úgy mint saját katonáinál, kik néha félévig sem kapnak lehnungot.*

S mivel a török hadsereg főbb tisztjei igen jól vannak díjazva, s mivel *kutahijai* belzetteink legnagyobb részben magasabb állású honvéd tisztek és polgári hivatalnokok voltak,** oly szép összegeket kaptak illeték fejében, hogy azt jó formán elkölteni sem tudták, s így csinos összegecskéket takarítottak meg, mi-ből kiszabadultok után is jó ideig pénzeltek.

A jószívű török e gondoskodását nemcsak a *kutahjaiak*, hanem a fővárosban levők egy némelyikére is kiterjesztette. Sokaknak adott rendes fizetést, másoknak, kik elutazni kívántak úti pénzt utalványozott, sőt ha tömegesen utaztak, hajót rendelt elszállításokra, megtörtént egyszer az az eset is, hogy az osztrák követtség incselkedésére kémeinek elpáholása miatt összefogdosztatott vagy húszig való menekültet, s akaratuk ellen is elszállította Angliába.

Voltak nem magyarok is, akik a törököknek irányunkba tanúsított jóindulatát csalárdul kizsákmányolták, leginkább lengyelek és lengyel zsidók, kik magyar menekülteknek adván ki magukat, a török belügyminisztertől mindenféle ürügyek alatt tekintélyes összegeket csikartak ki, mindaddig, míg be nem vágtam útját azáltal, hogy utóbb csak azok kaptak segílyt, vagy utipénzt, akikről én személyesen vagy írásban bizonyítottam, hogy valóban magyar menekültek.

A *kutahijai* laktanya terjedelmes, mintegy száz szobával bíró épület levén, ott elég kényelmesen voltak menekültjeink. Az egyik hátsó szöglet három szobájában volt Mészáros Lázár honvédelmi miniszterünk, Katona Miklóssal, akit Mészáros, az ő kedves élcelődő modorában, kedves feleségének nevezett, mivel ő vezette a háztartást s felügyelt a főzetésre. Én voltam úgy ezen mint a *kutahijai* többi háztartásoknak ételmi biztosa, nem véve ki a kormányzóét sem, mert én küldöttem *Konstantinápolyból* az oly cikkeket, amelyeket *Kutahijában* kapni nem lehetett, sőt a mérgezési kísérlet után, mindennemű ételmi cikket pecsét alatt.

Mondhatom, hogy a leggourmand-abb háztartás a Mészárosé volt. Az öreg úr Olaszországban hozzászokott volt a sok

* zsoldot (a szerk.)

** A polgári hivatalok is katonai rangfokozatot kaptak.

finom füstölt és olajban konzervált halakhoz, déli különleges-
ségekhez. Amidőn megrendeléseik érkeztek, oly hosszú sorozat-
tát foglalták magukba a bevásárlandóknak, hogy csakugyan
kellett ide-oda futkározni, míg összeszerezhettem. Sokszor
azután még Jersey-szigetén való együtt laktunkkor is emlegette,
hogy mennyi jófialatot köszönhet nekem.

Természetes, hogy *Kutahijában* is meghívta hű liferánsát
ebédre. Soha áldottabb kedélyt s magas műveltséggel párosult
több kedvességet és egyszerűséget, az egészséges humornak oly
élénk szikrázását még nem tapasztaltam, mint Mészáros Lázár-
nál, szabadságharcunk e kiváló nagy alakjánál. De ez áldott
embert üldözte a sors, neki Kossuth után a legnagyobb fizetése
járván, minden ingyenc volta mellett szép összeget tett félre.
Kiszabadultakor Amerikába ment, magával vivén *kutahijai*
háziasszonyát, Katona Miklóst is, ott birtokot vett, házat épí-
tett, s nagy mennyiségű oltoványt hozatott Európából, hogy
gyümölcsöst rendezzen be; de egy napon tűz támadván, ház és
raktár oltoványostól együtt leégett, minek következtében fekvő-
ségét elvesztegetvén visszatért Londonba, de ennek örökös
köde az olaszországi derült éghajlathoz szokottat búsította.

Teleki Sándorral égaljának magasztalása mellett kicsaltuk
egyszer Jerseybe; de szerencsétlenségünkre akkortájt szokatlan
szelek uralkodtak a különben szép éghajlatú szigeten, volt
aztán mit hallanunk az öregtől, valahányszor találtuk, mindig
azzal köszöntött, hogy „örökös tavasz”, ti. mi a Jerseybe jöve-
telre rábírandók, azt mondtuk volt, hogy ott örökös tavasz
uralkodik. Elvégre onnan is elkergették a szelek. Visszatért
Angliába, s nemsokára elhalt. Idegen földön nyugosznak a drá-
ga hamvak, melyek igen is megérdemlik, hogy egykoron haza
szállítsuk és a nemzeti panteónba helyezzük el.

Az ellentétes szögletben lakott Perczel Mór tábornok, ki
már itt is nagyon meghasonlott kedélyhangulatban volt, foly-
tonosan zúgolódott sors s emberek ellen, s az öndicsőítésben
kifogyhatatlan, mások megítélésében türelmetlen és igazságtal-
an volt. Már akkor meg volt azon rögeszméje, hogy csak ő
menthette volna és mentheti meg Magyarországot; de akkor se
hallgattak, s most se hallgatnak reá stb. Ezen képzelődését
aztán tetőfokra csigázta Jerseyben Victor Hugo forgó asztala*
azon kérdésre, ki van künn (ti. Perczel künn az előszobában
leste) az írta, Magyarország leendő királya. Ezt aztán Perczel
különben is élénk képzeletéből kivenni soha sem lehetett, e jö-
vendülés uralogta s talán uralogja ma is eszmekörét.

* Akkori időben az asztalforgatás mániája lévén elterjedve, Victor Hugónál is folyt az asz-
tal tapogatás, az asztal egyik lábánál lévő rajzon aztán írt szép verseket és jövendöléseket.

Középen lakott Dembinszky tábornagy, galambősz férfiú; ki szelíd volt mint galamb; de egykor a csatákban merészreptű sas.

Közelében lakott a hatalmas bajszerű és daliás termetű Asbóth, ki Amerikában is dicsőséget szerzett a magyar névnek, s kinek szintén idegen föld nyújtott feledett sírt.

Még emlékszem a *Kutahijában* voltak közül Kinizsi Pistára, akivel Londonban sokszor voltunk ebéden a napnál, azaz hogy a napot se láthattuk a botor köd miatt.

Ott volt még Ács Károly, Lorodi, Veigl, Gyurman, Ihász Dániel és sok mások.

Kutahijai mulatásunk harmad napján Kossutnál voltunk búcsúebéden, mikor a feleletül küldött irományokat átvévén, visszautaztunk *Stambulba*, hogy az azok elvitelére várakozó Horváth által bejuttassuk azokat a hazába.

XI. A magyar emigráció letelepítési tervezete, horvát sbirek. Loschi ügyvéd. Báró Stürmer előélete. Loschi legyilkoltatása

Báró Vay László nemsokára elutazván *Konstantinápolyból*, az ő tiszte reám ruháztatott át. Az időtől minden levél Kossuthhoz s tőle vissza mind-mind az én kezemen ment át; azokat én továbbítottam, ha külföldre vagy a hazába szóltak, én kézbesítettem, ha *Stambulba* intéztettek, leginkább lord Stratford Banning angol követhoz, (ki nagy magyar barát volt) a szárd követhoz és a belügyér Ali *pasához*, kikkel folytonos összeköttetésben állott.

Ezenkívül Kossuth figyelme kiterjedt a magyar emigráció belügyeire is, igen behatóan foglalkozott anyagi helyzetünk javítása, s együtt maradhatása kérdésével; ez utóbbira nézve azon nézetben volt, hogy valamely török állambirtokon kellene egy nagyobb mérvű gazdaságot berendezni s ottan egy magyar telepet alapítani. A török kormánynak tetszett az eszme, ki is jelölt valahol *Szmirna* vidékén egy terjedelmes és nagyon termékeny talajú birtokot, sőt hajlandó volt a berendezésre, épületekre és befektetésre állami segínyt is adni.

A tervezetet Kossuth maga készítette el, megvolt a telephelynek, vagy épülendő városkának alaprajza is, a *kutahijaiakkal* együtt mintegy négyszázan már aláírásilag is kötelezték magukat a megtelepedésre, amire leginkább az indította, hogy ekként az emigráció együtt maradván, adandó alkalommal a hazának nagyobb és nyomatékosabb szolgálatokat tehetne s a haza idegen iga alól való felszabadítására hatékonyabban közreműködhetnék, esetleg ily mozgalmat kezdeményezhetne.

A terv szép és hazafias volt, az már a létesülés stadiumába lépett elannyira, hogy már gazdasági eszközök, igavonó marhák beszerzésére nézve is lépések tétettek.

Hanem ezt is megghiúsítá az osztrákok ideges félelme; ahogy a tervezetnek tudomására jutott, azonnal megindítá ellenműködését, ő túlzott félelmében nem akarta megengedni, hogy a magyar menekültek együtt maradhassanak még úgy is mint békés szántóvetők. Ő irígyelte a kenyeret, melyet azok saját verejtékükkel akartak megszerezni; ő minket szét akart szórni, hogy ezáltal ártalmatlanná tegyen. Pedig az ellenkező történt, mert mi szétszórva elvittük az osztrák elleni gyűlöletet száz meg száz felé s beoltottuk azon népek szívébe is, melyek addig édeskeveset tudtak az osztrák kegyetlenkedésekről s a polgáriarodás törvényei által tiltott kannibalizmusáról. Mi elhirdettük szerteszt a világban az asszonyok megkorbácsolásának, a védtelen gyermekek és aggok könyörtelen legyilkolásának, és az akasztófáknak, az orgyilkosságoknak rém-történeteit. Európa, Amerika népei közt gyűlöltté tettük az osztrákot, s rásütők az embertelen kegyetlenség bélyegét, melynek nyomát többé soha elenyésztetni nem lehet.

Az osztrák a mi letelepítésünknek útját elzárta és mi kitelepítők ötet a népek szívéből, és a polgárosodott népek társaságából.

Ez időben sűrű levelezésben állottam a kormányzóval, igen gyakran írt saját kezűleg, többször íratott Veigl által. E levelek igen becses adalékokat szolgáltatottak volna a magyar emigráció történetéhez, s egyik legnagyobb káromnak tartom azok elvesztését, mert 1859-ben megbízatás folytán hazajövén, nem merem magammal hozni s azon barátom kezei közt, kinél hagytam, eltévedtek.

A magyar emigrációval való viszonyom a *kutahijaiakkal* s főleg Kossuthtal való egybeköttetésem az olasz menekültekkel való gyakori érintkezéseim: az osztrák követség haragját és üldözését vonták maguk után, *báró Stürmer* dühe a magyarok ellen határt nem ismert, ahol lehetett azokat elfogatta, s a Loyd hajók fenekére leláncolatva haza szállította* sőt ahol szükségesnek ítélte, a tör és a mérge alkalmazásától sem rettent vissza.

Említem fennebb, hogy minden követségnek s így az osztráknak is a *Porta* által beállított két dísz rendőre van, kik a követségek bejáratánál őrködnek, a követ előtt léptetnek, ha ez valahová hivatalosan megyen, s ezen kívül apróbb rendőri

* Egyszer az osztrák postán mint osztrák területen elfogott egy magyart és nálunk szolgált lengyelt, de mi egnéhányat a tophanai kikötőben, midőn hajóra küldötte (öket), kiszabadítottunk, a kísérőket az ott nem nagyon mély tengerben akaradjuk ellen megfeszívtén.

szolgálatokra is alkalmazzák. Az ilyenek becsületes törökök és így magyar barátok lévén nem voltak alkalmasok a menekültek elleni merényletekre, szükségét érezte tehát az osztrák követség annak, hogy feltétlenül rendelkezése alatt álló rendőr csapatral bírjon s ez okból Baltacsi császári tanácsos vezetése alatt tizenkét szerezésén féle elvetemült horvát gályarabot küldöttek *Konstantinápolyba*.

Ezek első debütéje az volt, hogy Baltacsi személyes vezetése alatt kiküldettek *Sumlára*, hogy akkor gyakran kilovagló Kossuthot, ha lehet elfogják, ha nem lehet, legyilkolják. Én a követségnél alkalmazott olasz barátom által erről értesülvén, a gaz merényletet megakadályoztam* s expedíciójuk azzal végződött, hogy egy este Bárdy néhányad magával reájuk törvén, úgy elagyabugyálták, hogy véres fejekkel futottak vissza *Sumláról*. Egy alkalmasint hasonló célú expedíciójukat *Kutahijában* szintén én voltam szerencsés, mint fennebb látók, meghiúsítani. Cserébe én lettem áldozatul kiszemelve. Egy este, amidőn *Péranak* akkor még sötét utcáján a szokásos és kötelező papír lámpionokkal kezünkben atyámmal haladnánk haza felé, az osztrák követség sikátorából hat sötét árny kivált s bizonyos távoból kísért mindaddig, amíg néptelen elhagyott utcára értünk, itt aztán utánunk iramodván *jatagányokkal* estek nekünk, atyám mint régi kiszolgált huszár pálcájának vasas végével az egyiknek a szemébe szúrt, ez *jatagányát* elvetve iszonyú ordítás közt futásnak eredt, s míg édesatyám egy másodikat leterített, az én sebesen működő csákányom is kettőt harcképtelenné tett, a másik kettő szaladásra vette a dolgot. Következő napon olasz barátom referálta, hogy a horvát sbireket rútvál megverték, egyiknek a szeme folyt ki s más három iszonyatosan összerontva fekszik. Mi az előadás után azonnal ráismertünk kezünk nyomára.

Mi megtudtuk védni magunkat, de a szegény nyomorék Loschi ügyvédet pár hét múlva fényes nappal szúrták agyon ugyanazon horvát sbirek, a teke melletti** török temetőben.

Loschi egy nyomorék kezű, de igen eszes olasz ügyvéd volt, a *stambuli* olasz menekültek főembere, nekem lelki jó barátom.

Azon szép palota, amelyben most az osztrák követ lakik, és annak terjedelmes melléképületei, hol a konzulátus, kancellá-

* Akként, hogy egy megbízottamat előreküldvén, ez a várnai angol consulnál és a kormányzó pasánál feljelentette az esetet, valamint Kossuthot és a sumlai kormányzót is értesítette, minek következtében ahogy Várnán partra szálltak, 24 rendőr vette körül s bárhova léptek, folytonosan kísérte; elfogattni - miután rendes osztrák útlevelük volt - nem lehetett. Így is elmentek Sumlára, de a rendőri felügyelet s Kossuth óvatossága miatt gaztervük nem sikerülhetett.

** Tekének hívják a táncoló dervisek Péra főutcáján lévő kolostorát és imaházul szolgáló vitagon tánctermét.

ria és postahivatal van berendezve, s hol a hivatalnokok magán szállásai is vannak, mind Velence tulajdonát képezték. Az osztrák kormány, akkor amidőn Lombárd-Velencét a Szent Szövetség az osztrák két fejű sas körmei közé dobta, e nagy értékű épületeket minden kárpótlás nélkül egyszerűen a jus fortioris jogán elfoglalta.

Ahogy 1848-ban a forradalom Lombárd-Velencében kitört, s az osztrákoktól kiűritett Velence kikiáltotta függetlenségét. Loschi összegyűjtötte az olaszokat s ráment *Stürmerre*, hogy Velence bitorolt épületeiből kitelepítse. A demonstráció úgy látszik el volt árulva, mert egy csapat török lovas volt nem messze elhelyezve, ezek ugyan az éktelen macskazenét még elhallgatták; de amidőn az ablakok bezúzására és a kapu betörésére került a dolog, közbeléptek és a tömeget szétszatták, mindazonáltal *Stürmer* úgy megijedt, hogy bátorsága az inába szállt és sokáig megfeküdt azon nagy izgalmaival. Mondják, hogy azon időtől fogva Loschi ellen bosszút esküdt.

De Loschi sem volt az az ember, aki egy némettől megijed, hanem szorgalmasan gyűjtögette az adatokat báró *Stürmer* előéletéhez, amely nem volt egészen kifogástalan.

Ezen adatok szerint, *Stürmer* úr fiatal korában a párizsi osztrák követségénél volt valamely kis állomásban alkalmazva, s mint olyan mulatni szerető fiatal ember egy eszes és furfangos grizettnek a horgán akadt, s ez elvettette magát feleségül. Azt is mondják Loschi adatai, hogy neje szépsége befolyással volt arra, hogy a fiatal attasé a szokottnál gyorsabban avansirozott, elannyira, hogy amidőn a Waterloonál legyőzött Napóleont Elba szigetére fogságba vetették, *Stürmer*, mint osztrák biztos lett oda kiküldve.

Tudjuk, hogy a franciák kísérleteket tettek Napóleonnak innen való kiszabadítására, s valami módon a szigorú felügyelet dacára is egybeköttetésbe léptek vele; ezt sejtették, de nem tudtak nyomára akadni. *Stürmer*, ki eddigi előmenetelét és szerencsését leginkább nejének köszönhette – pokoli cselet gondolt ki, a szöktetési tervek leleplezésére.

Elküldé francia származású nejét, hogy hízelegje be magát Napóleonnál, játssza a hazaszerető honleányt, a Napoleonhoz való hűséget és ragaszkodást, szidja, ha kell férjét, az utálatos németet, s ígérje, ha szükség, eskü alatt is, hogy bárminő titkos izenetet vagy levelet kész Napoleon párisi barátjaihoz eljuttatni, amire jó alkalma van most, mert rövid szülői látogatására ránduland Párisba. A kifőzött terv sikerült is, mert a francia honleányt játszó *Strürmernének* sikerült Napoleon bizalmát megnyerni, s ragaszkodást és szerelmet színlelve nemcsak a Párisba szóló leveleket és szökésének egyéb tervezetét bízta az álnok asszonyra, hanem még útipénzt is adott.

Amidón a préda kezében volt, első gondja volt az eskü alatt rábízottakat férjének kézbesíteni, aminek következtében Napóleon szökési terve nemcsak meghiúsult, hanem azután szigorú börtönre vetették. A kegyetlen és kíméletlen bánásmód siettetette halálát, s a kegyetlen angol biztos: Sir Hudson Lowe nevét közmegvetés tárgyává tette; de *Stürmer* a fő bűnszerző ahelyett, hogy meglakolt volna, báróságot, érdemkeresztet és előléptetést nyert, s lassankint a *konstantinápolyi* nagykövetségre jutott el. Loschi kifejti, hogy aminő volt múltja, oly fényes jelene, s most már az orgyilkosság mesterségétől sem riad vissza. Itt azután elő volt adva a horvát sbirek ide hozatala s Kossuth elleni expedíciója, méregkeverése stb.

Mindezt Loschi igen szépen megírta olaszul, és franciául, s azt több ezer példányban szétszóratta (miként a dús szonettek szokás) a színházban, reprodukálta olasz és francia hírlapokban, s lett világra szóló skandalum.

De szegény Loschi halállal lakolt érette s hogy leszúratásában *Stürmer* keze működött, azt kétségtelessé tették az események, mert amidón a horvát sbirek Loschit leszúrták, a temetőben levő török asszonyok nagy lármát ütöttek s üldözőbe vevén a gyilkosokat, a temető szélén levő őrállomás katonái által elfogattak. *Stürmer* rögtön reklamálta mint osztrák alattvalókat, pro forma egy hétig zárva tartotta, mely idő alatt saját konyhájáról élelmezte, s azután jól megjutalmazva visszaküldötte Triesztbe. Ilyen a Haynau rémkorához illő képviselője volt Ausztriának *Stambulban*.

XII. A kutahijai belzettek elutazása a Missisippin, az én visszamaradásom, Thököly sírjának felkeresése

Szegény Loschi élete árán megmenekültünk a horvát orgyilkosoktól; de azért *Stürmer* üldözése, főleg ellenem és családom ellen nem szünetelt. Édesanyámnak volt egy örökösödési pere, több százezer forintot érő anyai örökség végett. E per már 1849 végén egészen le volt járatva, az örökséghez tartozó házak egy része át is volt adva, csak a *hodcsetek* (birtokokmányok) voltak még a törvényszéknél, amelyek nélkül a házakat eladni nem lehetett, ezen kívül a szintén ott depozitumban levő ingóságok (nagy mennyiségű pénz és ékszer) kiadatása volt hátra. De ahogy a magyar menekültek testvérileg fogadtattak házunknál, ahogy az én összeköttetésem tudomására jutott az osztrák követségnek, ez köteles védelem helyett reánk támadott, s engedte, hogy a latinok kancellárja Vartaliti, némely török hivatalnokokkal egyetértve az ingóságokat elsajátítsa, és a *hodcseteket* visszatartsa. És ott kínlódtak szegény szülőim még tíz évig,

és csakis úgy jutottak a martalócok által felemésztett örökségnek egy csekélyebb részéhez, hogy a *Stürmert* felváltó báró *Prokesch Osten Sachsen*, ez a derék egyenes lelkű katona, felkarolta igaz ügyünket, s kezeinkhez juttatta azt, ami az elharácsoltság örökségéből még megmenthető volt.

Báró *Stürmer*nek különösen reám fájt a foga, s mivel a Loschi sorsától megmentett szerencsés végzetem vagy inkább jó magyar karom s csákányom, mindenképpen abban mesterkedett, hogy valamely ürügy alatt elfogattasson és haza toloncoltasson.

Amint erről olasz barátom által értesültem, azonnal írtam *Kutahijába* Kossuthnak, s mivel már a „Mississippi” nevű Amerikai fregát útban volt az elvégre szabad elmenetelt nyert *kutahijai belzettek* elszállítására, kértem Kossuthot, hogy vigyen el magával.

Ő ebbe szívesen beleegyezett, csak azon utasítást adta, hogy indulásuk előtt pár nappal *Kutahiján* legyenek.

Azonban a „Mississippi” hamarabb jött, mint várták, s különben is a *kutahijaiak* elindulását előző napokban útlevelet senkinek sem adtak *Kutahijába*. Így én csak *Gömlekre* tudtam nagy ügyvel-bajjal *teszkerét* szerezni, s csak akkor érkeztem oda, amidőn már Kossuth és társai éppen beszállandók voltak a „Mississippi”-re. Kossuth mindent elkövetett, hogy velük mehessek, maga kérte a fregát parancsnokát, hogy engem is vegyen fel a hajóra; de ez, sajnálattal bár, megtagadta e kérését, mert, mint ő mondá, nem rendelkezik több hellyel hajóján, mint amennyi a *Kutahijából* jöttek számára szükségeltetik. Mit volt tenni, meg kellett nyugodnom a sorsnak e csapásában is. S meg kelle azzal elégednem, hogy én búcsúztam el utoljára nagy hazánkfíától Ázsia partjain, én kiáltám utána magyarul az utolsó szerencsekívánatot azon diadalútjához, mely hét világrésznek mozgatója meg szívét, s melynek folyamatja alatt milliók meg milliók lelkébe oltá be a rokonszenvet és érdeklődést szegény szerencsétlen nemzetünk iránt.

Én könnytelt szemekkel kísértem a láthatár végpontjáig a füstölgő gőzöst, mely legdrágább kincsünket, szemünk fényét szállítá tova, s imaszerű áhítattal könyörögtem, hogy az ég óvja minden baj, minden veszélytől.

És ott velem könnyezett Kossuthnak hű arab szolgálója Szulejmán, kit gazdagon megajándékozva hagyott vissza, mert nem akarta bizonytalan sorsa részesévé tenni.

Az arabnak egyik legszebb jellemvonása a hűség; ritka az eset, hogy a rabszolgaként megvásárolt arab a felszabadulását meghozó hét év múlva is elhagyja gazdáját, hanem ragaszkodó természeténél fogva rendszeren ott marad önkéntesen élte fogytig. Szulejmánnál a szokásos hűséghez járult még azon határta-

lan tisztelet és bámulat, amellyel Kossuth iránt viseltetett. Úgy nézett ki a szegény ember, mint a megtestesült kétségbeesés, tépte szakállát bánatában; s földre csapta magát kétségbeesésében. Én vigasztalni akartam szegényt, s mondám: Ne búsulj Szulejmán, hisz lásd én is sorsosod vagyok, én is visszamaradtam miként te. – Hadd el uram – felelé – reánk örök gyász borult, napom elszállt, élttem sötét lesz, mint az éjszaka.

Át kellene látnom, hogy ez még nálam is vigasztalhatatlanabb s így megnyugvám sorsomban; de egyszerre támadt agyamba a gondolat, hogy keressék vigaszt és megnyugvást egy nagy halottunk sírjánál, aki évtizedekig tűrte a száműzetés keservét; ki évtizedig epedett itt Ázsia partjain hazája után, kit évtizedig gyötörték a honvágy kínjai, s kinek szent hamvai e földnek porával vegyültek össze, hogy szentesítsék. Én elhatároztam felkeresni nagy Thökölynek feledett sírját a közel *Nicomedia* (Iszmid) partjain. Igen, mert égető szükségét éreztem lelkem csalódását, egy még nagyobb csalódáshoz viszonyítani, hogy ekként annak nagyobb mérve mellett eltörpüljön.

Igen, én a küzdelmeiben, miként türelmes önmegadással viselt szenvedéseiben egyaránt emelkedett Thököly Imre sírjánál kerestem vigasztalást és enyhülést. Igen, mert a nagy vértanúk sírjai mindig nagy tanulságokat rejtenek magukban az utókor számára.

Elindultam Thököly sírjához hazafias búcsújáratra, melyet II. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona sírjainál valék bevégezendők.

Én az utódtól a dicső elődökhöz: Kossuthtól Thököly és Rákóczihoz fordultam, kik között feltalálni véltem a lelki rokonságot, a történelmi és lélektani összeköttetést. Hisz ők mind hárman ugyanazon nyomdokon törtek ugyanazon magasztos cél felé. Ez folytatta, amit amazok másfél századdal előbb félben hagytak. Ez ápolta és előbbre vitte azon szent hagyományokat, melyeket ők nemzetünkre átruháztak.

Mindhárman ugyanazon nagy eszméért: Magyarország felszabadításáért és függetlenítéséért küzdöttek egész önodaadással, egész önfeláldozással; mindhárman e nagy célnak valószínűsítésére szentelék egész életét.

Az utód éppoly lángoló szívvel, éppoly buzgalommal munkálkodott nemzete nagygyá tételén. Mindhárman fényes, világra szóló győzelmek után menekülteként jöttek e földre: két világrész e találkozó pontjára, hol egyaránt ették a száműzetés keserű kenyerét, hol a ki nem elégített honvágy gyötrelmei rongálták nemes szíveiket.

Kettőjük itt talált feledett, a nyomdokaikon haladó száműzöttek által alig felkutatható sírt, a harmadik elment nemzetünk részére felébreszteni és megnyerni a világ rokonszenvét és érdeklődését. A nagy élő és a nagy halottak egyaránt magasztos

példát szolgáltatnak, hogy miként kell a hazát szerencsétlenségében, leigáztatása iszonyú napjaiban is szeretni és szolgálni, érette élni és halni.

E feledett, e csak általunk felkeresett sírok valának a mi szíveink erősítői, lelkeink felbuzdítói, ezek valának a mi Jerusálemeink, hova áhítattal vándoroltunk el mindannyiszor, valahányszor lelkünkön a fájdalom, szívünkön a honvágy gyötrelmei erőt vettek, midőn reményünk tünedezett s erőt vett rajtunk a hontalanság keserve. E sírok valának nekünk, bujdosó magyaroknak Medináink, és Mekkáink, a mi katekizmusaink voltak Mikes Kelemen levelei. Ha azokat elolvastuk, ha e szent sírokhoz elvándoroltunk, visszanyerte lelkünk bizalmát, visszanyerte megrendült valónk erejét és szilárdságát; mert e némán is beszélő sírok megtanítanak a bátor önelszánásra, erőt nyújtanak a küzdelmes élet folytatásához.

Óh hányszor szállt fel nagy szellemetek hozzánk hű tanítványaitokhoz! Óh hányszor okultunk dicső példátokon! Óh hányszor hoztatok derűt, amidőn elborult lelkünk láthatára.

Nagy, kimagasuló alakjaitok ott lebegtek előttünk, és az a magasztos szellemű nő, az a fennkölt lelkületű magyar amazon, ki mint anya és mint hű feleség megosztá veletek a száműzetés sanyarúságait, vigasz angyalaként lebegett köztetek, példát adandó arra, hogy ott ahol a gyenge nő megáll, ott az erős férfinak csüggedni nem szabad. Másfél század múlva is előttünk magosult fel szende emléked, megtanítani minket is arra, hogy tűrőké a mennyeknek országa.

XIII. Iszник a régi Nicaea, Iszmid a régi Nicomédia, Thököly sírja, Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona emlékezete és hamvai

Én elindultam sírotokhoz, hogy lelkem erőt merítsen a ti példátokból; elindultam áhítatos zarándokként gyalog,* hogy kegyelemnek ezáltal adjak gyöngédebb kifejezést.

Gömléktől az út *Iszniken*, a régi *Nicaeán* vezet *Iszmidre* a *Nicomédiába*. Ez út igen sok tekintetben érdekes, de mivel azt *Utazás Keleten* című munkám VI. kötetében tüzetesen leírtam, itt ismétlések elkerülése végett csak röviden érintem; akik részletesebb ismerete iránt érdeklődnek, jelzett munkámra utalom.

* Meg kellett a penitencia árát is jó drágán fizetnem, mert podgyászomat s abban az útra vitt párszáz forintomat is egy lengyeltől elküldöttem szülőimnek; aki mint menekült sokáig élvezte a mi házunk vendégszeretétét, s a podgyászomat ugyan átszolgáltatta, de a benne volt pénz hiányával. Ezt jónak látta háladatosságból megtartani s visszatértem eltűnni vele.

Az út *Gömléktől Isznikig* és onnan *Stambulig* mindenütt a múlt klasszikus talaján halad. *Gömlék* maga is a régi Kiosz helyén fekszik; a múltból fennmaradtak fellegvárának romjai, melyek az első keresztshad háromezer menekültjének nyújtottak védelmet és megmentést, amely Oszmán vezére, Timurtás tíz évi ostromával dacolt s csak *Nicaea* eleste után hajtá meg fejét.

Gömléktől az út a Dereszu (Völgy vize) szorosán vezet át, hol a *Nicaeát* ostromló Bouillon Godefroy egy kis flotilla hajóit szárazon szállította az *Askaniai-tóra*, hogy a hatalmával dacoló *Nicaeát* a tó felől is elzárhassa, s megadásra kényszerítse.

A szoroson túl az út az *Askaniai-tó* kies partjain vezet, a kis rejtett tengerkének környezete oly szép, oly regényes, s környéke oly termékeny, hogyha nem itt, hanem másutt van, sűrű népességnek adna megélhetést, s a terjedelmes és hajókázható tó hullámain gőzösök és hajók szeldelnék.

Itt azonban bús elhagyottság honol, s mintha el volna átkozva e táj, sehol az embernek és munkásságának nyoma nem mutatkozik, pedig egykoron roppant hadseregek mérköztek és vívtak birtokáért, 100 000-nél több kereszties s ugyanennyi muzulmán vérzett el az itt vívott véres csatákban.

Isznik a tó észak-keleti csúcsában fekszik a régi híres *Nicaea* helyén. A nagy múltú *Nicaeának* hetven bástyára támaszkodott védfalai most is fennállanak s mintegy három órai kerülettel bíró területet keretelnek körül. E falakat egy évig ostromolta Bouillon Godefroy s 100 000 kereszties pusztult el vívásában, most a dacoló falak a sakálok és baglyak búvhelyéül szolgálnak csak.

A török *Isznik* a falak által kerített területnek talán egy századrészét foglalja el, elszomorító mértéket nyújtva a múlt és jelen összehasonlításához.

Úgy a világ-, mint a had- és vallástörténetben kiváló szerepet játszott *Nicaeának* érdekes múltja tüzetesen van *Utazás Keleten* VI. kötetében ismertetve. Oda utasítom olvasóimat.

Isznikről a Kara Muszálon (a régi Mons Argathonon) vezet át az út *Iszmidre*; azon magas hegyláncolaton, melyen Bouillon Godefroy keresztiesi utat vágtak *Nicaea* ostromakor.

Iszmid a régi *Nicomedia*, a hasonnevű tengeröbölnek északi oldalán szép regényesen fekszik, Bithynia egykor büszke és hatalmas fővárosának ma csak szomorú árnyképét mutatja.

De engem nem a város, hanem a Thököly Imre sírja érdekelt; az vezetett ide, annak felkutatására indultam. Annyira elhagyatott e sír, annyira ismeretlen, hogy az egész városban senki sem tudott róla, senki holléte felől utasítást nem tudott adni, végre hosszas keresés után, mintegy ösztönszerűleg találtam reá az örmény temető egyik zugában dudvával és bozóttal

úgy körülőve, úgy elborítva, hogy csak fáradságos írtás után csalántól összezsípetve, s az eltávolított tövisek szúrásától vérezve tudtam az egyszerű márványlaphoz jutni, mely nagy szabadsághősünk hamvait fedi.

A sírkő tüzetesen le van írva idézett munkámban, honnan legfőlebb síriratát veszem itten át; azon szép és jellemző sír-iratot, amely rövid néhány sorban, úgy a hősiesség méltányla-tát, mint a számkivetés kínjait, és az idegen föld nehéz voltát oly meghatóan tolmácsolja.

A márványlapon felül a Thököly-címer van dombor fara-gásban kivésve. E címer jelképes (emblematicus) jelentőséggel bír, vagy legalább ily értelmezést megtűr.

A középen levő kétfejű sast, a zsarnokság e szörnymadarát és jelképét, négy mezőben levő felágaskodó kardos oroslány veszi körül, mintha őrizné, hogy vérengző karmaival és falánk csőreivel kárt ne tehessen.

Alatta a sírirat.*

Feleslegesnek tartom ez oly szép és sokat mondó felirathoz bővebb magyarázatot adni, mindazonáltal mégse tehetem, hogy pár rövid megjegyzést ne tegyek s az elhagyottság feletti bánatomnak és szégyenemnek kifejezést ne adjak.

Thökölyhez úgy életében, mint halálában mostoha volt a sors, sőt mostoha még a történelem is, s ez kihat egészen sírjáig.

Amidőn Ausztria az erdélyi fejedelemséget meghódította, vagy jobban mondva az álnok Teleki Mihály oda játszotta, az osztrák zsarnokság korlátlanul kezdett hazánkban gazdálkodni és kegyetlenkedni. Míg az erdélyi fejedelemség állott, addig korlátozva volt nemzetünk kiirtására törekvő hatalma. A ma-gyar alkotmányosságnak, a magyar szabadságnak, a magyar műveltségnek volt egy menhelye, egy erős védvára, s nagy feje-delmeink a Báthoryak, Bocskai, Bethlen Gábor és a Rákócziak féken tartották az osztrák hatalmaskodást, fegyvert ragadtak, ha féktelenkedett, s védték Magyarország jogait, oly sokszor megtámadott vallásszabadságát, s az békekötések, szerződések által biztosíták.

De ahogy Erdély elveszté önállóságát, ahogy afelett is az osztrák uralom terjeszté ki sötét szárnyait s kétfejű sasának körme ezt is fojtogatni kezdette: nem volt többé semmi kor-lát, ami az osztrák elbizakodottságot féken tartsa.

A jezsuitizmussal kezett fogott osztrák zsarnokság nemcsak politikai szabadságunkat tiporta lábbal, hanem békekötések és törvények által biztosított vallás szabadságunkat sértette, és kijátszotta, a protestánsok templomait rendre foglalta el, a pro-

* lásd a 92. oldalon az *Utazás Keleten* című írásban. (A szerk.)

testáns papokat gályarabságra hurcolta, s midőn a hazafiak emiatt zúgolódní és mozogni kezdettek, az eperjesi vérfürdővel némítá el azokat.

Ezen iszonyatos korszakban, midőn Caraffa hóhérbárdot villogtatott a nemzet feje felett, a nemzetirtás és megrémülés gyászos korszakában ragadott fegyvert Thököly Imre, a magyar szabadságnak, nemzetünk megtámadott életének és a kiirtani szándékolt protestanizmus védelmére. Ő kezdette meg azon nagyszerű harminc éves háborút, amelyet a magyar nemzet rövid megszakításokkal lételeért, szabadságáért oly kitartással, oly nagy vér áldozatokkal vívott, mert a Rákóczi forradalom csak kifolyása és folytatása volt, a Thököly Imre által megkezdett küzdelemnek.

Thököly fiatalon lépett a szabadság küzdterére, fiatalon szállott szembe a jezsuitizmussal szövetségzett osztrák zsarnokság féktelen zsoldos hadával, melyet Európa söpredékéből toborzott a mi kiirtásunkra.

Thököly élete 47 évéből huszonegyet a szabadságharc terein és a száműzetésben töltött, küzdve folyton nemzete megmentéséért, politikai és vallási szabadsága biztosításáért. Az ő egész élete egy szakadatlan láncolata volt a nemes önfeláldozásnak s számos győzelemmel írta fel a magyar név dicsőségét a történelem lapjaira.

Ő valódi magyar Hannibál volt, ki akkor csapott sasként az ellenre, amidőn ez őt megsemmisítve, végleg leszorítva hitte; az ő zernyesti fényes győzelme leginkább jellemzi az ő soha ki nem merülő buzgalmát, az ő nagy hadvezéri tehetségét, az ő csodás hősiességét, de nemcsak e fényes diadal részleteiben, nemcsak az eddig emberi léptek előtt elzárt Királykőn való merész leereszkedésében követte Hannibál alpesi példáját: hanem megvolt benne – miként Carthagó e nagy hősében – a soha sem csüggedő erős lélek, a lankadhatlan tetterő, az erős kitartás, mely nyugtot nem ismerve, akadályokat nem tekintve még a lehetetlent is lehetővé tette. Ő a vereségekből, a visszalöketésből csak új erőt merített új küzdelmekre s csak a nagy célt tekintette, melyet maga elé tűzött s a felé tört feltartóztatlanul.

A nagy tulajdonok e tökéletes összetömörülése talán egyetlen szabadsághősünkben sem volt oly mérvben, mint Thökölyben, s mindezért száműzetés és feledett sír lett jutalma.

Sőt, még a történelem is igazságtalan volt irányában; még ez sem adta meg a kellő méltánylatot és elismerést neki, még ez sem fonta körül azon dicsfényel, mint aminőt ő megérdemel. Mert míg mostoha fiának, az általa megkezdett küzdelmek további folytatójának, az ő szép tulajdonai örökösének: II. Rákóczi Ferencnek akadt lelkes történésze, viselt nagy dolgait

csak itt-ott találjuk szórványosan és töredékesen feljegyezve; de nagy érdeme s dicső élete még kellőleg méltatva és előtérbe hozva nem volt.

Innen-onnan kell össze böngészni egyes epizódok, egyes jelek, egyes csaták leírását, hogy ama nagyszerű küzdelemről némi fogalmat alkossunk magunknak; csak régi ódondászoknál fellelhető könyvekben, s néhány rövidebb értekezésben találjuk fel az ő életének egyes mozzanatait; de egy a kor színvonalán álló történeti korrajz, történelem és életleírás Thökölyről és koráról még mind hiányzik, és várat magára.

Száműzetése alatt kiállott szenvedései is ismeretlenek, alig maradt fenn egyes levéltöredék, amely a megpróbáltatások, a vezeklés e korszakára fényt vetnének; hiányzott neki Mikes Kelemenje, aki a hazából kitaszítottnak, a mindenki által elhagyottnak legalább sóhajtásait visszaadta, nagy lelkesedését és gyötrelmeit ismerette volna.

Ő mindenkitől elhagyatva, csak egyedül hős neje, dicsőségének és száműzetésének részesére támaszkodva élte át a hontalanság szomorú éveit.

Sőt, még halálában is igaztalan irányában a sors, mert míg a rodostói nagy száműzöttek ott voltak mellette bajtársai, ott volt a vallás vigaszával annak szolgálója, addig szegény Thököly ezt is nélkülözte, s míg a rodostói száműzöttek földi maradványait a főváros egyik egyházában helyezték örök nyugalomra hős anyja mellé, s ha nem is díszes, legalább mégis az idő viszontagságai és emberek rombolásától védett emléktábla jelöli emlékezetét, addig szegény Thököly nem is Európában, hanem Ázsia egyik félreeső zugában porlik a hideg földben. S a síremlékét dudvák, tövis és csalán éktelenítik, feledve, melözve, senkitől sem ápoltatva. Talán egy század alatt én voltam az első, aki fölkerestem, aki a körulte levő piszkot elhárítám, ki a hazafi bánat könnyeivel öntöztem a szent hantokat, ki az elismerés adóját meghozta a sírra, s ki friss babérkoszorút helyezett a nagy szabadsághősnek és dicsőült vértanúnak hantjaira.

Az én nyomdokaimon még elvándoroltak néhányan velem, de félnünk lehet, hogy egy napon a senki által nem védett, senki által nem gondozott, a senki által nem féltett és ügyelt sírkövet beépítik valamely ház alapfalába s akkor többé még a helyet sem fogjuk feltalálhatni, ahol nyugszik, nem fogunk semmimű jelzővel bírni arra, hogy hol keressük a szent hamvakat; s nem lesz alkalmunk megadhatni legalább azon végtisztességet, hogy a hazába visszahozva azon földbe temessék el, amelynek üdvéért ő egész életét feláldozá. *Stambul*ba visszatérve felkerestem a galatai Szent Benedek kolostor templomában a Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona emléktáblát s leborulék azon szentélybe, melynek kriptájában vannak a szent hamvak vala-

hol elrejtve az utókor számára, midőn eljövend a hazába való visszaszállításnak alkalmas ideje.

Mert ránk utódokra vár azon kötelesség teljesítése, hogy Thököly, Zrínyi Ilona és Rákóczi hamvait haza szállítsuk, és a nemzeti pantheónba helyezzük el; reánk vár a feladat, hogy az eddigi vétkes mulasztást helyrehozzuk, s csaknem két század múlva megadjuk a végtisztességet történelmünk ez óriásainak. Vajon mikor teljesítheti a nemzet kötelességét? Vajon mikor róvhatja le a tartozását? Nem tudom; de azt tudom, hogy a szent hamvakat csak a szabad és független Magyarország van jogosítva átvenni, mert ők egy osztrák provincia lealázott földjében nyugalmat nem találhatnának.

Addig hadd maradjanak ott zúgó tenger partjain, hol ha feledve, ha elhanyagolva vannak is, legalább nincsenek inzultálva oly nemzedék által, mely önkezével rombolja szét mindazt, amiért ők vértettek s amiért száműzetésben haltak el.

XIV. Osztrák üldözés.

A magyarok ős hazáját kutató Berzenczey Dalai Lámától hozott tudománya

Szambulba visszaérve rögtön lépéseket tettem, hogy az osztrák alattvalói kötelékből kibontakozva, török alattvaló legyek, s így az előre láthatott üldöztetés ellen biztosítsam magamat.

Fájdalom, akkor a magyar államot nem létezőnek deklarálták, azok, kiket mi kiűztünk csúfosan hazánkból, s kiűzhetünk volna a világból is, ha a muszka végvonaglása percében meg nem segíti, s életre nem galvanizálja. A szegény magyart nemcsak otthon ölték s akasztották és lövelték, s börtönökben sánylódtették; hanem külföldön is – csak azért, mert magyaroknak született – üldözték, s ahol csak lehetett, megkárosították. Akkor mi mind rebellisek, Kossuth kutyák voltunk.

E tekintetben a menekülteknek még jobb dolguk volt, mert őket a török saját alattvalóinak tekintette s megvédte az osztrák ellen, ezekből csak alattomba csíptek el néha egyet-egyet, de résen voltunk és kiszabadítottuk; hanem mi szegény páriák, kiket szabadságharcunk külföldön kapott, s kikhez mint alattvalóihoz az osztrák jogot formált, mi védtelenül ki voltunk téve a kíméletlen üldözésnek, s követség, ha semmi más bűnünk nem volt, minthogy menekült testvéreinket házunkba befogadtuk vagy csak érintkezünk is velük, kénye-kedve szerint fogdosztatott össze, börtönökben kínozott, haza toloncoztatott. Azért, aki csak tehette, török alattvalóvá lett, hogy az atyai osztrák kormány védelme (?) alól menekülhessen. A török alattvalóvá lével könnyen ment, pár évi ott lakás elégséges volt

ennek megnyerésére. E kellék meg volt nálam, sőt annál több is, mert anyám török alattvaló és törökországi birtokos volt. S az osztrák követség mégis óvást tett az én átvételem ellen. Velem neki tervei voltak, a Loschi publikációiban részesnek hittek, (megvallo nem ok nélkül), tudták Kossuthal való egybekötöttesemet, az ellene intézett orgyilkos támadások meg-hiúsításában való működésemet; a menekültekkel való testvéri-ességet: ezek mind rémletes vétkek valának az ő szemeikben, melyekért bűnhődnöm kellett, lesték az alkalmat, hogy belém köthessenek és horogra keríthessenek.

Most utólagosan adok elő egyet-mást, amit előbb kellett volna elmondanom.

Igen szép és felbátorító jelenet volt az, hogy amidőn Európa kormányai és diplomáciája inkább a nyomorgatónkkal és zsarnokainkkal tartottak, s a nemzeti hajótörésből idegen révpartra vergődött szerencsétlen menekülteink sorsa iránt közönyösek és hidegek voltak: az Óceán túli Észak-Amerikai Köztársaság melegen érdeklődött menekültjeink s különösen Kossuth sorsa iránt, s igyekezett Törökországból – hol biztonságban nem hitte – szabad földjére átszállítani, míg ellenben az osztrák és a muszka, ha már ki nem kaphatták, legalább igyekeztek örökös fogságban ott visszatartani.

Egy évvel a *kutahijaiak* kiszabadulta és a Missisippin való elszállítása előtt, már küldött volt az észak-amerikai státusok kormánya egy gőzöst a magyar menekültek elszállítására *Gömlékre*. Azonban az osztrák intrika ez alkalommal megtudta gátolni Kossuth és főbb embereinknek szabadlábba helyezését s az amerikai hajó csakis a jelentéktelenebb belzettek elszállítására szorítottatott. Ekkor tájt történt, hogy *Szmirnában* egy Koszta nevű magyar menekültet, anélkül, hogy a legcsekélyebb okot adott volna, *Szmirnán* az osztrák konzul elfogatta s egy éppen a kikötőben horgonyzó osztrák fregátra hurcoltatván annak árbocához kikötötte. A nép erre természetesen fölzúdult, a partra tolongott és demonstrált Koszta népjogellenes elfogatása ellen.

Ugyanekkor a szmirnai kikötőben egy amerikai hadihajó is horgonyzott, ennek parancsnoka rögtön megtöltette ágyúit és osztrák fregát mellett foglalván helyet, átízent, hogy ha Kosztát öt perc alatt át nem küldik az ő hajójára, a fregátot elsüllyeszti, és hogy a Jenki nem tréfálódzott, mutatták a töltött ágyúk mellett füstölgő kanóccal ott álló tüzérek, és a fedélzeten harc készen sorakozott tengerészkatonák.

Következménye az lett, hogy még az öt perc eltelté előtt Koszta az amerikai hajón volt, s nemsokára a szmirnai nép diadalmenettel vitte a kiszabadított lakására, s a konzul úr ablakait mind beverte.

Nem ok nélkül örködött tehát Észak-Amerika kormánya, s nem ok nélkül igyekezett Kossuthot biztonságba helyezni.

Azonban, mint fennebb előadtam, még ekkor kiszabadítása nem sikerült, hanem vagy húsz *kutahijai* belzettek megengedett az elutazás. Ezeknek vezetője Berzenczey László volt, ki *Kutahijában* az angol nyelvet szorgalmasan tanulta s elméletileg annyira elsajátította, hogy Shakespeare-t széltében fordította magyarra. Azonban, hogy az angol nyelv elméleti tudása és gyakorlati alkalmazása közt mily nagy a különbség, kitűnt akkor, amidőn *Gömléken* Laci barátunk egy ékes angol dikcióval üdvözölte a kapitányt és az észak-amerikai kormányt. A kapitány feleletében sajnálatát fejezte ki, hogy magyarul nem tudván, azon alkalmasint igen ékes szónoklatból egy árva szót sem értett meg.

Berzenczey társaival New-Yorkba evezett át, hol mint első odaérő magyarokat, igen nagy kitüntetéssel fogadták s habár Berzenczey székelyes-angol nyelvét nem igen értették, mindazonáltal mégis kivitte, hogy valamely tudományos egyesület, ha jól tudom a Smith Sonian Institution útipénzzel látta el, hogy a magyarok őshazáját a Himaláján túl felkeresse. Ezt egy angol lapból olvastuk; de azután többé Berzenczeyről mi hírt se hallottunk.

Iszmidről való visszatértem után egy napon nagy csoportosulást látok az utcán, egy csomó gyermek és kíváncsi ember kísért egy eredeti, félig ind, félig európai embert, aki püspöki pásztorbotként hajlított hosszú bambusz pálcával lépdegélt; elejébe kerülök, hogy lássam a furcsa szentet, hát az Berzenczy, ki szintén reám ismervén, mondja: Jó, hogy talállak, éppen hozzád indultam; egyenesen a Dalai Lámától jövök s hozom a tudományt, amellyel az osztrákot Magyarországról kikergettem, mert ahogy én az Ojtoznál belépek, ő a Lajtánál kifut.

De édes Lacim – felelek – oda ne menj, mert úgy felakasztanak, hogy lábod sem éri a földet.

Kishitűek, ti, – mond ő – látszik, hogy a Dalai Láma tudományának hatalmát nem ismeritek.

Át kelle látnom, hogy László barátom, a forró éghajlat alatt egy kissé megzavarodott. Elvittem, szüleimhez, beszállásoltam s nagy bajamba került, hogy az Ojtozba való indulástól visszartartsam mindenféle ürügyekkel s főként az útipénz hiányával. Tartott a kaszinóban egy felolvasást is, őseink eredeti lakhelyéről és indiai utazásairól; de oly sok képtelenséget össze beszélt, hogy komoly aggodalmak szálltak meg esze józansága iránt. Különben rögeszméjétől elvontan elég okosan viselte magát és szellemesen társalgott; a hazamenetel és német kikergetés rögeszméjét azonban kiverni nem lehetett fejéből. Végre azt az expedienst találtam, hogy indulása előtt mégis jó

lesz a dolgot Kossuth-tal közölni, aki nélkül mi semmit se teszünk, már pedig azt követelte, hogy mi is kísérik az Ojtozba, hogy a kiűzendő németek helyett rögtön szervezhesse velünk a felállítandó magyar hivatalokat. Nagy ügyel-bajjal végre a Londonba menetelre elhatározta magát. Ezt főleg azért óhajtottam, hogy valamely angol intézetben kezelés alá vétesék, míg elmebaja nagyobb mérveket ölthetne.

Egy magántársulati angol gőzös, amely utasokat is jutányosan szállított, éppen indulóban volt, ottan helyet váltottam számára (tíz font sterling) s magam is bekísértem, nehogy az ojtozi rögeszme kiszöktesse onnan.

A hajó kapitánya egy dublini ír volt, bájos szép leánya is vele volt a hajón, s még mondám Laci barátomnak: hej be szeretnék én is e gyönyörű Miss társaságában utazni.

Nem hittem akkor, hogy óhajtasom oly hamar teljesedni fog.

XV. Menekülésem Konstantinápolyból. Párhuzam Irland és Magyarország közt. Utazás Liverpoolig

Abszolút rossz az életben nem létezik; nincsen oly csapás, oly szerencsétlenség, amiből valakire haszon vagy előny ne háromolnék, mert a körülmények összefonódása, az érdekek ellentétes összeütközése hozza magával, hogy ami egyeseknek, avagy többeknek kárt, hátramaradást, néha szerencsétlenséget okoz: egy másoknak vagy másoknak előnyöket, hasznot hajt. Még az emberi élet végpontján, a halálnál is szokott az örökség lesők haszonvágya leselkedni.

Ily eset adta elő magát velem is.

Berzenczey László szemem láttára utazott el, a hajót elkísérte tekintetem egész odáig, míg a Mármora sík tükrére kiért s füstgomolya a távol homályába veszett el; s mégis következő nap reggelén Berzenczey hangját hallám az átellenes magyar kaszinóban.

Nem tudtam e talányt magamnak megfejteni, már-már hinni kezdettem a Dalai Lámától hozott tudomány csodaszerűségében, amidőn átjövő Laci barátom előadta, hogy gőzösük összeütődvén *Gallipolinál* egy török bárkával, megsérült s kénytelenek voltak kiigazítás végett visszatérni, azonban pár nap múlva ismét folytatandják útjokat.

Ezen közbejött véletlen, ami a gőzös tulajdonosának hátramaradást és kárt okozott, nekem előnyökre szolgált, mert annak köszönhetém szerencsés megmenekülésemet az ellenem kivetett hálóból.

Ugyanis a hajó viszont útrakelését megelőző nap délutánján találkozom az osztrák követségnél alkalmazott olasz barátom-

mal, ki képéből kikelve és lelkendezve ragadja meg kezemet és egy félreeső kávéházba vonva, kérdi, hogy már török alattvaló vagyok-e? Nem, felelém, mert az osztrák követség ellentmondott átvételemnek.

No, akkor fuss, menekülj! – mond ő, –, mert Erdélyben bizonyos Váradyt fogtak el, kinél téged kompromitáló iratokat találtak, minek következtében már ki van adva ellened az elfogatási parancs, hogy még ma éjjel letartóztassanak és hazahurcoljanak, hol – mint kárörömmel mondák – kötél nyakravalót kapsz.

Én tisztában voltam a helyzettel, tudtam, hogy ha a Várady Jóskánál volt irományok kézre kerültek, azok tökéletesen elégségesek arra, hogy felmagasztaljanak az akasztófára, miként szegény Váradyval s a többi székely vértanúkkal tevék.

Terveimmel is azonnal készen voltam, mert szülőimhez, megmentő barátom által vitt levelet írtam, melyben tudattam menekülési szándékomat, kérve, hogy podgyászomat és úti pénzt hozzanak a Berzenczey-féle angol hajóra, hová én azonnal felmentem és a kapitánnyal a viteldij felett megegyezvén, többé onnan ki se léptem, mert angol hajón lenni annyi volt, mint angol földön lenni, ahonnan többé az odabelépő politikai menekültet semmiféle hatalom ki nem vehette.

Volt már erre néhány előzetes esetünk, mely mindig a reklamáló osztrák követség visszautasításával és rút kudarcával végződött.

Bejövő szüleimtől érzékeny búcsút vettem. Első eset volt, hogy én szárnyaik alól, hosszú és bizonytalan időre kirepültem, szembeszállni bizonytalan sorssal, az élet ezer bajaival; de nagyon ideje volt eltávoznom, mert – amint szülőim leveléből értesültem – még aznap éjjelén kikutatták házunkat az osztrák fogdmegek; de a keresettnek hült helyét találták csak.

Én félmenekültből egész menekültté lettem, kinek még inkább kellett félni a zsarnok osztrák uralmat, mint bármelyik menekültnek. Én valék a valódi száműzött, akik előtt egy bitófával volt elzárva a hazamehetés útja. Én valék az igazi földönfutó, akinek futnia kellett azon földtől, melyet édes hazámnak nevezék; de zúgolódás és panasz távol voltak tőlem, hisz én kész lettem volna a bitóra is fellépni, ha abból édes hazámra valamely előny háramolt volna, így azonban tanácsosabbnak véltem fenntartani magamat jobb időre, midőn talán némi haszonnal róhatom le hazám iránti kötelmeimet. Elmentem, hogy az osztrák bosszú és üldözöttje közé az Óceán hullámain helyezzem.

A hajót, mely menhelyet nyújtja, kedvessé és vonzóvá tette a kapitány bájos leánya, ki egykedvű és hosszantartó utunkra a költészet és búbáj virágait hinté, mert mit érne egy holdvilágos

est sugárözönbe tündöklő tengeren, ha egy szép nő tekintete nem emelné költőiségét? Mit érne a hullámok szeretetteljes összekoccanása, ha egy szép nő jelenléte nem fokozná annak költészetét? Mit érne a 19. év elmerengése, ha nem lenne egy méltó lény, akinél a szív hódolata megállapodhasson?

Óh mily szép, óh mily megragadó volt, amidőn a hold ábrándos sugaraitól megvilágított hazaszerető úrhölgy hazája szerencsétlenségét festi könnytelt szemekkel, hogy ne találtak volna e hangok bánatos szívemben visszhangra?

Hisz Irland és hazám helyzete között oly sok a hasonlóság, e két nép szenvedéseiben oly sok a találkozási pont. Mindkettőt egy hatalmaskodó szomszéd beolvasztási törekvései üldözik és sanyargatják. Csakhogy Anglia a polgárosodásnak szelidebb eszközeivel, Ausztria a vandalizmus durva erőszakával akarja végrehajtani. S talán éppen ezért nálunk sokkal erősebb az ellenhatás, sokkal kitartóbb és szívósabb az önvédelem s következőleg a zsarnokságnak minden erőlködése eredménytelenebb.

A mi vértanúink kiontott vére termékenyíti a szabadság földjét, fokozza ellentállásunkat, eszményi magaslatra emeli honszerelmünket, alkotmányunk és nemzetiségünkhöz való ragaszkodásunkat egészen a rajongásig felvillanyozza. Míg ellenben Anglia az ő szelidebb s alkotmányos látszatú eszközeivel tulajdonképpen már ki is írtotta az ír nemzetiséget oly mérvben, hogy a szigeten az elnyomók nyelvén beszélnek az elnyomottak, s az övéi által feledett ír nyelv maholnap a holt nyelvek közé fog degredáltatni. Úgy, hogy voltaképpen ma már az egész küzdelem inkább vallási jelleget kezd öltetni, s tulajdonképpen nem az ír nemzet, hanem katolikus angolok küzdenek a protestáns angolok preponderanciája ellen.

Anglia már-már keresztül vitte az ír nemzetiség kiirtását, és ebben segítségére szolgáltak az ottani abnormis birtokviszonyok, melyek szerint az írlandiak nem tulajdonosai, hanem inkább haszonbérleti voltak a földnek, s így a haza rögéhez való ragaszkodás érzete, ami alapja a hazaszeretnek, nem is fejlődhetett ki náluk nagyobb mértékben; innen erednek a nagymérvű ír kivándorlások, melyek annyira átköltöztették Észak-Amerikába az íreket, hogy aligha nem nagyobb ottani létszámuk, mint az anyahonban maradottaké.

Míg ellenben Magyarország népe a haza rögéhez van kötve, és azért, mert a nemzet a földnek tulajdonosa; ez teszi a mi álláspontunkat rendíthetetlenné, ez a mi archimédeszi pontunk, melyről a zsarnokságot mindig ki tudjuk vetni sarkaiból. Innen ered, hogy Ausztriával szemben legyőzhetetlenek vagyunk, mert ha földre sújt is, Antheusként új erőt merítünk a haza szent földjével való érintkezéstől, amely a miénk.

Magyarország Irland sorsára soha se jutand, mert ha Ausztria tovább is folytatá ellenünk ádáz harcát, nem minket, hanem önmagát törné össze.

Erre történelmünk számos példát és nagy tanulságokat nyújt; mert Ausztria mindig akkor volt leggyengébb, amidőn Magyarországot legyőzte, azaz, hogy soha se győzte le, hanem vagy egyes tábornokaink árulása vagy idegen segély által ideig óráig lenyűgözte. Valahányszor ily módon elidegeníté a magyar nemzet szívét magától, végpusztulásának percei közelegtek. Ezt tanúsítják Thököly, Rákóczi és 1848-49-i szabadságharcaink is.

Ez természetes folyománya a heterogen elemekből összetá-kolt Ausztria államszervezetének, mert az egy magyaron kívül minden más népnek gravitáló pontja kívül esik a birodalmon. Innen van, hogy Ausztria létalapja azonnal inog, mihelyt Magyarország támogatása meg van tőle vonva; gyengévé, életképtelenné válik azonnal, mihelyt a magyar erős karja nem védi bels kül-ellenségei ellen. A roskadt épület támasza mi vagyunk. Ha e támoszlop elvonatik, a bűn háza önmagától is össze-roskad.

A mi jövőnk biztos, önmagunktól függ az kizárólag; mi urai vagyunk sorsunknak. Szegény Irland, te már túl vagy szárnyalva, a te sorsod a beolvadás a nagy angol elembe úgy itt, a régi, mint az Óceánon túli, új hazádban...

Ellenzék, Kolozsvár, 1881. december 1-28.

A kötet összeállításáról

Kötetünk tartalmazza Orbán Balázs valamennyi, az egykori török birodalommal kapcsolatos írását, kivéve a *Konstantinápolyi tudósításokat*, melyek főleg a törökországi magyar protestáns közösség életével és gondjaival foglalkozik. Közülük több kötetben nem, csupán lapokban jelent meg, igen nehezen hozzáférhető, pl. a kolozsvári *Ellenzék* példányaikat közönyvtárban nem találtuk meg. Az írások első közlőhelyét és idejét mindig közöljük. A szövegeket igyekeztünk az olvashatóság kedvéért a mai helyesíráshoz igazítani, de a neveket, földrajzi neveket és /túlnyomórészt/ az idegen szavakat megőriztük a szerző írásmódja szerint, csupán – mivel Orbán Balázs gyakran önmagához sem következetes – egységesítettük őket a legelső vagy a leggyakoribb előfordulási alak szerint. Terjedelmi okokból sem a görög mitológiai lényekhez, sem a magyar történelmi személyiségekhez nem fűztünk magyarázó jegyzeteket, ezek kézikönyvekben megtalálhatóak.

Orbán Balázs fontosabb életrajzi eseményei

- 1830 febr. 3.** megszületik Lengyelfalván, az Orbán bárók Székelyudvarhely melletti birtokán. Édesapja báró Orbán János huszárszázados (báró Orbán Pál őrnagy és gróf Dessewffy Klára második gyermeke), édesanyja Knecktel Eugénia (Knecktel János selmecbányai bányamérnök, a török kincstári bányák főfelügyelője és Foresti Mária lánya). Szüleinek második gyermeke. (Bátyja: Félix, hugai: Celesta, Eugenia, öccse: Ottó).
- 1837-1844** A székelyudvarhelyi római katolikus gimnázium tanulója.
- 1844-1846** A székelyudvarhelyi református kollégium tanulója.
- 1946. ápr. 20.** Foresti Mária meghívására a család Sztambulba utazik, ahova Foresti Mária halálhírére érkeznek meg. Hagyatékáért pert indítanak, amely évtizedekig elhúzódik.
- 1848. márc. 28-ig** Sztambulban él, lefordítja franciából a *Kelet tündérvilága* c. arab regét.
- 1848. márc. 28.** Keleti utazásra indul, eljut Görögországba, Ciprusra, Szíriába, Palesztínába és Egyiptomba. Élményeit később az *Utazás Keleten* c. művében foglalja össze.
- 1849** Visszatér Sztambulba, ahol órasmesterséget tanul. Egy Itáliából érkező magyar szabadcsapattal Magyarországra akar szökni, hogy részt vegyen a szabadságharcban, de a román határon az orosz csapatok megakadályozzák ebben. Szerbián át újra próbálkozik, de mikor útközben értesül a világosi fegyverletételről, visszatér családjához.
- 1849-1851** Támogatja a törökországi magyar emigrációt, megismerkedik Kossuth-tal, igyekszik a Kossuth elleni merényleteket megghiúsítani. Emiatt az osztrákok el akarják fogni, de az USA egyik hajóján sikerül Londonba menekülnie.
- 1852. jan.** Jersey szigetére költözik, a nemzetközi forradalmi emigráció egyik központjába. Itt gróf Teleki Sándorral lakik egy házban.

- 1852 nyara.** Angliai hangversenykörútra kíséri Reményi Ede hegedűművészt, mint annak impresszáriója.
- 1853. jún.** Visszatér Jerseyre, ahol baráti kapcsolatba kerül Victor Hugóval és annak családjával. Az író fiaitól tanul fényképezni.
- 1853 júl.-1855 aug.** Londonban a British Museum könyvtárában az általa bejárt keleti országok történelmét tanulmányozza. Megismerkedik Louis Blanc-kal, Garibaldival, Herzennel és más politikai emigránssal. Fel kívánja venni az angol állampolgárságot, de kérését elutasítják.
- 1855 ősz.** Visszaköltözik Jersey, majd Guernesey szigetére.
- 1857** Visszatér szüleihez Sztambulba. A család végre megkapja a nagyanyai örökség egy részét. Orbán Balázs résztvesz egy magyar egyesület szervezésében s álnéven (Bakalum) cikkeket ír a Kolozsvári Közlönybe.
- 1859. nov. 9.** Az Orbán család hazaköltözik Lengyelfalvára.
- 1860** Orbán Balázs sajtó alá rendezi keleti útjegyzeteit.
- 1861** Kolozsvárott megjelenik az *Utazás Keleten*.
- 1862-1863** Lengyelfalván, Szejkefürdőn, Zabolán él és kutatómunkát végez.
- 1864** Kolozsvárott megjelenik a *Kelet tündérvilága* c. fordítása.
- 1865** Áttér az unitárius vallásra a római katolikus vallásról, megkezdí kutató- és gyűjtő munkáját, utazásait Székelyföldön.
- 1868-1873** Pesten kötetenként megjelenik *A Székelyföld leírása* (I.-IV. kötet).
- 1870-1881** Marosvásárhely, majd Székelykeresztúr országgyűlési képviselője lesz.
- 1875** A Baloldal c. székelyudvarhelyi lap munkatársa.
- 1881** Berettyóújfalu országgyűlési képviselőjévé választják, s ez is marad haláláig.
- 1887** Az MTA levelező tagjává választja.
- 1888. márc. 5.** Székfoglalója az MTA-n.
- 1889** Megjelenik *Torda város és környéke* c. munkája. Meglátogatja Kossuthot Turinban és Párizsban beszédet mond Victor Hugo sírjánál.
- 1890. ápr.** Súlyos betegen Budapestre utazik az országgyűlésre.
- 1890. ápr. 19.** Elhalálozik.

Az életrajzi adatok nagy részét, Orbán Balázs: *Sztambultól Szejkéig*. Debrecen, 1990 c. kötetéből vettem át, mivel ez a Balázs Ádám által készített kronológia korabeli források alapján készült, tehát teljesen hiteles.

Az egykori török birodalom fontosabb földrajzi neveinek mai megfelelői

Adrinápoly, Adrianapol – Edirne

Aja Sónia – Aja Szófia, Ayasofya

Akbalta Limán – Balta liman

Ancyra – Ankara

Ancyron – Hereke

Angora – Ankara

Apollóniai-tó – Ulubat Gölü

Archipelagus – Archipelagosz, görög szigetvilág

Aszkániai-tó – Iznik Gölü

Athene – Athén

Báhr Szefid Boghászi – Çanakkale Boğaziçi

Besiktás – Beşiktaş, Istanbul egyik negyede, bölcsőközt jelent

Bessarabia – Besszarábia

Bosphor, Bosphorus – Boszporusz (törökül: Boğaziçi)

Braila – Brâila

Brusza, Prusa – Bursa

Bujukdere, Bajukdere – Büyükdere

Bulair – Bolayır

Byzác – Istanbul

Callipolis – Naxosz

Cap Gülgrád – Kaliakra-fok

Cassova – Koszovó

Choi – Hoj

Cius, Chios, Kiosz, Hiosz, Prusias – Gemlik

Csanak Kaleszi – Çsanakkale

Csekerköj – Çekirge

Cycladok, Cikládok, Cyclades – Kikládok

Cyzicus, Kizikosz – İzmit

Dardanus, Dardanosz – Çanakkale

Demirdas – Demirtaş

Dobruca – Dobruca

Dolmabakcsé – Dolmabahçe (Istanbul vízparti negyede, feltöltött kerteként jelent)

Dragocsén – Dragözü

Drepanum, Drepanon, Drepana – Hersek

Drinápoly – ld. Adrinápoly

Ejjub – Eyyüp, Istanbulon kívül, az Aranyszarv-öböl menti külváros

Ersek – Hersek

Fundkli, Fündüklü – Fındıklı, Istanbul egyik negyede

Galac – Galata

Galata – Istanbul egyik negyede

Gallipoli, Kalipolis – Gelibolu
Gebisze – Gebshe, Gebisze, Libissa
Gömlek – Gemlik

Helenopolis – Hersek
Hellespont, Hellespontus – Dardanellák
Hermos – ħediš-çay

Ikonoin, Iconium – Konya
Imaköj – Yeniköy
Imbro, Imbro, Imrosz – Gökçeada
Ipsara, Pszara – Ipsara
Iszmid, Iszmit – Izmit
Isznik – Iznik

Jalova, Yalova – Drepanon

Kadiköj, Kadiköi, Calcedon – ĩad-köy
Karamon-tó – Başes-tó
Kara Hiszár, Afyon, Melangeia – Afyon-Karahisar
Kara Muszál – Karamürsel
Kébba-ág, Kébba-kar – Kilia-ág
Kecsidag, Keşiş dagi, Olympos mysios – ũludaĀ, jelentése: Baráthegy
Kilid-el-Bahr – Kilitũlbahir
Konstantinápoly – Istanbul
Kumkaleszi – Kum kalesi
Kuthaja, Kuthaia, Kutahija – Kũtahya

Lampszaki, Lampsacus – Lapseki
Lasthenes, Laszthenész – Therápia, Terapia

Malgara – Malkara
Mármora – Márvány-tenger
Meles, Melesz – ħalkal – Bunar
Mitilene, Mũtiléné – Mitilini
Mudania, Mudánya – Mudanya
Mycene, Mykene, Mikéné – Mũkéné
Myrthea – Mudanya
Mysia – Mizia

Nagura Burnu – Nagara-fok
Naxos – Naxosz I. Kikládok
Nicaea, Nikaia – Iznik
Nicomedia – Izmit
Nilufer – Nilũfer

Olympriai-tó – ĩu[×] Gölũ
Olympus, Olimp, Olymp – Olimposz (Görög területen)
Olympus, Olimp, Olymp – Olimposz, ĩe[×]i[×] ɢal – (Bursza mellett)
Oriai kap – ħussa ɢal

Örjen dag – Karamürszel

Pagus, Pagosz – Kadifekale

Palaestina – Palesztina

Pelaconon – Maltepe

Péra – Isztanbul egyik negyede

Phócis – Fókisz, Phokaia (Foça)

Platea – Plataia

Plojest – Ploiesti

Pontus Euxinus – Fekete-tenger

Rhodus – Rodosz

Rhyndacuos, Adionas – âdramos-çay

Rodosti, Perinthus – Rodostó, tekirdaí

Salamis – Szalamisz

Samothraki – Szamothraki

Skutarti, Szkutari, Crisopolis – Üsküdar

Spalmatori sz. – İoyun adas

Stambul, Sztambul – Istanbul

Sulina – Szulina

Sulinai-kar – Szulinai-ág

Sumla – Sumen

Szedd Bahr – Seddülbahir kalesi

Szmirna, Smirna – Izmir

Szultán Kaleszi, Kilid el Bah – Sultaniye kalesi v. Boíáshisar

Tarlabasi – tepeba, Istanbul egyik negyede

Taurusok – Toros hgv.

Tenedos – Bozcaada

Thesalonika – Thesszaloniki

Topána, Topháné – Tophane

Trója – Truva

Tulca, Tulcsa – Tulcea

Tuzla, Kition – Larnaka

Viddin – Vidin

Steinert Ágota

Fontosabb török szavak, kifejezések, személyek, török vonatkozású események

abdale (*abdāl*): a szúfik, a muszlim misztikusok szerint az abdalok, akik 40-en vannak, az ún. 'rejtőzködő szentek' egyik osztályát alkotják. Az utóbbiak hierarchikus rend szerint az élőlények sorsát igazgatják. A szeldzsuk és oszmán korban az *abdāl* szóval jelölték az eretnek derviseket is (közülük sokan segítették az első oszmán szultánokat).

Abd-el-Kader: Abdulkadir észak-afrikai arab emir (1808-1883). 1832-ben az arabok szultánjának kiáltották ki; két évtizedig harcolt az Észak-Afrikát gyarmatosító franciák ellen, de vesztett, és 1852-ben Franciaországba internálták. 1853-ban Burszába távozhatott, két évig itt tartózkodott, azután Damaszkuszba költözött.

Abdul Medzsid: Abdulmedzsid szultán (1839-1861).

Abtal Murad: Abdal (vagy ismertebb nevén Kumrál) Murád. Buharából származó misztikus dervis, *abdāl*, aki tevékenyen részt vett Orhán szultán hódításaiban. Sirja hamarosan népszerű zarándokhely lett.

Abtal Musza: Abdal Musza. Ő is az Orhán szultán körül nagy számban gyülekező harcos dervisekhez tartozott, előzőleg kapcsolatban állhatott a szentként tisztelt Hadzsi Bektással, s a később létrejövő *bektasi* dervisrend egyik szellemi atyja lett.

Affietleros sunmot: elírás **affietler olszun** helyett (l. lentebb).

afietler olszum kardasim, helyesebben **afijet olszun, kardesim** (*afiyet olsun karde×im*): 'egészségedre váljék (jó étvágyat) testvérem' – étkezés után mondjuk.

Afif effendi: a név így nyilvánvalóan hibás, talán Atif Efendi.

aga: széleskörűen használt cím, az újabb korban inkább a vidéki földbirtokosokat hívták így.

Ahmed: II. Bajezid szultán (1481-1512) fia; hosszas harcokat vívott a szultáni trón elnyeréséért, és Szelim szultán hóhérai gyilkolták meg 1513-ban.

Ahmed, I.: török szultán (1603-1617), ő építtette a Kék mecsetet.

Aja Sófia, Aja Szófia, Ayasofya: Bizánc legnagyobb temploma 537 és 1453 között, majd Konstantinápoly legnagyobb dzsámija. 1935 óta múzeum.

ajdindzsik (*ayd~nc~k*): holdvilágos, holdsütötte.

Akbojuk (*Akb~y~k*): II. Murád (1421-1451) korának híres dervis; nevének jelentése: „Fehérbajuszú”. A *bajramije* dervisrendhez tartozott, melyet az 1429/30-ban elhunyt Hadzsi Bajram alapított.

Akce Hodzsa, helyesen **Akcsa Kodzsa** (?-1328): egy kis török törzs főnöke. Az első szultánok fegyvertársa, szorgosan hódoltatta a szomszédos bizánci városokat és falvakat. Róla nyerte nevét a Kodzsaeli-nek nevezett terület Nyugat-Anatóliában.

Akcey és **Gházi Fászil**: valószínűleg Jakub Edzse és Gázi Fázil, akik Szülejmán pasának, Orhán fiának alvezérei voltak.

Al-Fenári: teljes nevén Mehmed Semszeddin Fenári (1350-1430). Kiváló jogtudós; a nem teljesen megbízható hagyomány úgy tudja, hogy ő volt az első *fömufti* vagy *sejhüliszlám* (a jogtudósok vezetője) az Oszmán Birodalomban (1425/26-1431).

Allah-Eddin: Alaeddin. Hadzsi Kemáleddin fia, Orhán szultán első

vezíre. A legkorábbi oszmán krónikások szerint Orhán szultán testvérbátyja és tanácsadója, ám ez valószínűleg tévedés. Valamikor 1340 előtt halt meg.

Allah hamanet, helyesen **Allaha emánet** (*Allah'a emanet*): 'Isten óvja!'
Allah-ih Allah, ve Mohamed reszul Allah (*la ilaha illallah Muhammad rasul ullah*): a muszlim hitvallás szövege, jelentése: 'nincs Isten Allahon kívül, s Mohamed Allah küldötte'.

árnóta: 'albán'.

Arszlán Kilics: I. Izeddin Kilidzs Arszlán anatóliai szeldszuk uralkodó (1092-1107).

baba: a szó jelentése apa, atya, de a 13-15. századi anatóliai törökök a misztikus szellemi vezetőt, szűkebb értelemben pedig a *jeszevi* dervisrend követőit is így nevezték.

Bajazed, helyesen **Bajezid, I.**: török szultán (1389-1402), aki a Jildrim (Villám) melléknévet viselte.

Bajezid, II.: török szultán (1481-1512.)

balluk bazár, helyesen **balik pazari** (*bal-k pazar*): 'halpiac'.

bas-siz (*ba-s-z*): 'fejetlen, fej nélküli'.

baxis, helyesen **baksis**, (*bah-x*): megvesztegetési pénz, borralaló.

bazár (*pazar*): 'piac, vásártér'.

beglerbég (*beylerbeyi*): a vilájetnek vagy *beglerbégység*nek nevezett főtartomány kormányzója.

bej: (*bey*, magyarul bég): eleinte csak magas rangú tisztségviselőknek kijáró cím, később a név után kitéve egyszerűen 'urat' jelent.

Bekiár Hamám (*Bekâr hamam*, ejtsd bekjár hámami): jelentése 'nőtlenek, egyedülálló gőzfürdője'.

binbasi (*binba-x*): ezredes.

boér: bojár.

boghuluk (*bululuk*, ejtsd buuluk): gőz, szauna.

bunár basi (*p-nar ba-x*): 'forrásfő'.

Bujurum daha birtáne, helyesen **bujurun daha bir táne** (*buyurun daha bir tane*): 'parancsoljon még egyet, vegyen még.'

Canaris – Kanarisz, Konsztantinosz (1770-1877): Görög szabadsághős és államférfi, a görög szabadságharc idején mint hajóskapitány sikeresen harcolt a törökök ellen.

csársi (*çar-x*): árucarnok, piaci vagy üzletnegyed.

csausz (*çavu-x*): hírvivő, levélvivő, követ, testőr.

csiflik, helyesen **csiftlik** (*çiflik*): háromféle dolgot jelent: 1. rája által művelt telek; 2. a javadalom-birtokos saját kezelésében hagyott földrész; 3. major, teljes tulajdonú földbirtok.

csiftli (*çiftli*): 'páros, dupla'.

csbukcsi (*çubukç*): az a személy, aki a pipával foglalatoskodik. A csbuk magyar megfelelője a *csibuk* 'hosszú szárú török pipa'.

Daud, helyesen **Davud**: kajszeri-i (caesareai) müderrisz (tanár) Iznikben Orhán idején, (?-1350), a *Bölcsészet pecsétje* c. misztikus mű szerzője.

daud monasztér, helyesen **davullu manasztir** (*davullu manast-r*):

‘dobos monostor’; így nevezték Orhán szultán (1326-1362) burszai mauzóleumát.

Dereszu (*Deresu*): ‘Völgyvíz, Völgypatak’.

dervis (*dervi*×): eredetileg ‘koldus, kéregető szegény’, majd ‘muszlim szerzetes’, aki a misztikával jegyezte el magát, s valamelyik rend kötelékébe lépett.

Dikilii-tash, helyesen **Dikili tas** (*Dikili ta*×): szó szerint ‘felállított, letűzött kő’; obelisz, kőoszlop. Így hívják az isztambuli At mejdanin, az ókori Hyppodromban felállított egyiptomi oszlopot is.

Doghli-baba (*Dollu Baba*): az oszmán állam létrehozásában közreműködő dervis szentek egyike, állítólag részt vett Bursa elfoglalásában is (1326). Török képzővel ellátott perzsa nevének (*doġ*) jelentése: ‘ajranos, ajran-osztó’, tehát olyan valaki, aki hígított joghurtot készít vagy oszt.

dsámi, mai helyesírással dzsámi (*cami*): nagyobb muszlim imahely, ‘templom’, ahol pénteki prédikációt is tartanak.

dulap, helyesen **dolap**: ‘szekrény’.

dulcsásza: török édesség, sűrű cukoroldatban eltett gyümölcs vagy virágforrázat.

Düzme Musztafa: ‘Ál’ vagy ‘Hamis’ Musztafa. II. Murád állítólagos testvére, aki 1419-1422 között bizánci támogatással többször is megkísérelte a trón megszerzését.

dzsámbász (*cambaz*): ‘kötéltáncos’, ‘akrobata’, ‘mutatványos’.

dzsamekián (*camekân*, ejtsd dzsamekján): a török fürdő első, vetkőzésre szolgáló helysége, az előcsarnok (*apodytherium*).

Dzsemsz: minden bizonnyal az 1495-ben elhunyt Dzsem szultánról, II. Mehmed fiáról van szó, akinek holttestét 1499-ben Nápolyból szállították Bursaába.

dzsin (*cin*): az iszlám vallás láthatatlan szellemlénye; jó és rossz akaratú egyaránt lehet.

Edebáli sejk: jogtudós és misztikus dervis, a dinasztiaalapító Oszmán szövetségese, egyes krónikák szerint apósa. Oszmán egyik álmát megfejtve ő jövendölte meg, hogy a török vezér utódai egykor világhírdalmat hoznak létre.

effendi (*efendi*): eredetileg írni-olvasni tudó embereknek kijáró cím, megszólítás; később általában ‘úr’.

Ejjub (*Ejjüp*): Isztambulon kívül, az Aranyszarv-öböl végében elterülő városrész; onnan kapta a nevét, hogy 672-ben itt hantolták el Mohamed egyik harcosát, Halib bin Zejd Ebu Ejjub el-Enszárit, kinek sírja Konstantinápoly elfoglalása után zarándokhellyé lett.

ejvala, helyesen **ejvallah** (*eyvallah*): ‘köszönöm; Isten veled.’.

Elias sejk: Baba Iljász, az 1240-ben kirobbant ún. ‘babák felkelésének’ vezetője.

emir: ‘fejedelem’.

Emir Szultán: Eredeti neve Semszeddin Muhammad (1369?-1429?). Híres szúfi (misztikus), aki egy Bursa környéki barlangban telepedett le, és számos követőre tett szert. Egyes legendák szerint I. Bajezid szultán leányát vette feleségül.

entere, helyesen **entari** (*entari*): bő ruha.

Esrehfادهh Sejk, helyesen **Esrefzáde Rúmi** (?-1469): misztikus költő, dervisrendet is alapított.

Eszki-kaplidzsa (*Eski kapl-ıca*): jelentése 'Régi hévfürdő'.

eunuch: kasztrált (herélt) férfi, főként háremőrnek használták.

Evlia Cselebi: 17. századi török utazó (1611-1687/88?). Tíz kötetes *Utazások könyve* (*Szejáhátnáme*) című munkája az oszmán civilizáció kimeríthetetlen forrása.

feredzse (*ferECE*): bő utcai női köpeny.

fesZ, helyesen **feZ**: vörös posztóból készült, henger alakú fejfedő, amely a marokkói Fez városáról kapta nevét. Viselete a 18. században terjedt el a birodalomban, 1826-tól a köztársaság létrehozásáig a férfiak „kötelező” fejfedője volt.

fővezír: nagyvezír a szultán helyettese, a birodalom kormányzatának vezetője.

Fuád pasa: török államférfi (1835-1931), aki a *deli* 'bolond' melléknevet viselte. Hosszú pályafutása során számos magas állást töltött be.

Galaci ütközet (1789): az 1787-92 között lezajlott orosz-török háború egyik epizódja volt; Geismár tábornok május 1-én elfoglalta a várost, de augusztus 18-án vereséget szenvedett a törököktől, s kénytelen volt elvonulni. 1791-ben a városban írták alá az előzetes békefeltételeket, míg a háborút lezáró békét 1792-ben ĩa×i-ban kötötték meg. Ennek értelmében az orosz határokat a Dnyeszterig terjesztették ki.

Gázi-dag (*Gazi daġ-ı*): szó szerinti jelentése: 'a hitharcos hegye'.

Geikli baba: Gejikli baba. Az egyik legismertebb harcos dervis Orhán szultán korából. Nevét ('szarvasos') onnét nyerte, hogy szarvasokkal körülvéve élt. Valószínűleg téves az a legenda, amely szerint a perzsi ai Hoj városából származott. Állítólag egy óriási méretű karddal hadakozott, s maga hódította el a bizánciaktól azt a területet, ahol élt.

Gházi-Kudavendkiar, helyesen **gázi hudávendigjár** (*gazi hüdavendigâr*): I. Murad szultán megkülönböztető jelzője; jelentése: 'hitért harcoló uralkodó'. L. még **khudavendkiár**.

Gökdere: jelenthet 'Kék völgy'-et, 'Kék patak'-ot is.

Gőzajazma (*gőzayazma*): a gőz török szó, jelentése 'szem'; az ajazma görög eredetű szó, jelentése 'szent forrás'.

Gundusz-alp, helyesen **Gündüz Alp**: Oszmán testvére. Apjuk halála után mindketten pályáztak a törzsfőnöki posztra, de a választáson Oszmán győzött. Később Oszmán lenyilazta.

gül tátli (*gül tatlı-sı*, vagy pontosabban *gül reġeli*): rózsalekvár.

gyaur (*kâfir*): 'hitetlen, eretnek'; a keresztények megvető elnevezése.

hacsis, helyesen **hasis**: kábítószer.

hadzsi (*hac-ı*): az a muszlim, aki elvégezte a mekkai zarándoklatot.

Hafiz: teljes nevén Semszeddin Muhammad (?-1390), perzsa költő. Szakított a hagyományokkal, és műveiben az emberszeretetről, a napi örömökről szólt.

Hajder pasa, helyesen **Hajdarpassa**: Isztambul ázsiai negyede, Kádiköj környékén.

hajszirichi Daud molláh, helyesen **kajszeri-i Molla Davud** (?-1350)
l.: **Daud**

hán (*han*): vendéglátóház, szálló, más néven *karavánszeráj*; másik jelentése: kereskedőraktár, lerakat.

hanim (*han*¬*m*): ‘nő, feleség’.

hárem (*harem*): tiltott hely. Az asszonyok számára fenntartott (és a férfiak elől elzárt) házrész.

Harun al Rasid: Harún ar-Rasid, abbaszida kalifa, uralkodott 786-809 között.

Hdcsikhalfa, helyesen **Hadzi Halife**: ismertebb nevén Kjátib Cselebi (1609-1657), oszmán polihisztor (történetíró, filozófus, földrajztudós stb.).

hedcsira (*hicra*, ejtése: hidzsra): Mohamed átköltözése Mekkából Medinába 622-ben. Innen kezdődik a muszlim időszámítás.

hodcset, helyesen **hüddzset** (*hüccet*): a bíró (a kádi) által kiállított hivatalos jogi végzés. Egy helyen ‘birtokadomány’-nak fordítja Orbán (283.p.), ami helytelen: itt is hivatalos irat értelemben szerepel.

hoss geldiniz kárdásim (*ho*× *geldiniz karde*×*im*): ‘Isten hozta, testvérem’ – így köszöntjük az érkezőt.

hoszref molláh, helyesen **Molla Hüszrev**: eredeti neve Mehmed (?-1480). Jogtudós, tanár, államférfi és költő egyszemélyben. A mű címe: *Hüszrev ü Sirin*, egy híres keleti szerelmi történetet dolgoz fel.

huri (arab): gyönyörű fiatal nő a paradicsomban.

imám (*imam*): előimádkozó, aki a rituális mozdulatokat bemutatja; a muszlim gyülekezet elöljárója.

imaret (*imaret*): szegénykonyha, közkonyha, ahol a nincsteleneket ételmezték. Orbán tévesen iszmaretnak nevezi.

imola: templom, szent hely Orbán Balázs írásaiban, nem török szó.

ipekháne (*ipekhane*): szó szerint ‘selyemház’; kereskedelmi csarnok.

jaszák (*yasak*): jelentése ‘tilos’.

jatagán (*yatalan*): rövid, görbe kard, vagy hosszú tör, kettéváló markolattal; sajátossága, hogy a belső, rövidebb élével vágta.

janicseri: janicsár, azaz ‘új sereg’. A török zsoldos gyalogság része, melyet I. Murád szultán létesített. Tagjait keresztény szülőktől rabolták, vagy adó fejében elhajtották.

Jeni-kaplidza (*Yeni kapl-ca*): jelentése ‘Új hévfürdő’.

jenisher kapu, helyesen: **Yenischir kapuszi**: Jenischiri kapu, Nikaia (Iznik) egyik városkapujának neve.

Jesil dsámi (*Ye*×*il cami*): Zöld dzsámi; I. Mehmed (1413-1421) építtette, 1421-ben fejezték be.

Jildisz kave (*Y*¬*ld*¬*z kahve*): ‘Csillag kávéház’.

kajnardza (*kaynarca*): szó szerinti jelentése ‘hévforrás’.

kán (*han*): a sztyeppe nomád birodalmaiban használatos uralkodói cím, melyet az oszmán szultánok is viseltek.

Kán dag (*Kan da*¬, ejtsd Kán dá): ‘Vérhegy’.

Kantakuzen(osz) Sándor (+1841) és György (+1857): VI. János bizánci császár leszármazottai. Ypsilanti Sándor mellett harcoltak a görög szabadságharcban cári tisztként.

kaplidza (*kapl-ca*): hév- vagy termálfürdő.

kapudán pasa (*kapudan pa*×*a*): az oszmán flotta főparancsnoka.

Kara Khocsa, helyesen **Kara Hodzsa**: eredeti nevén Alaeddin Ali (?-1393) török jogtudós, I. Murád szultán számára írt jogi összefoglaló műveket.

Kara Muszál, helyesen **Kara Mürszel**: a hagyomány szerint ő volt az első oszmán flotta parancsnoka, melynek élén elfoglalta az Izmit-öböl déli partvidékét. Róla nevezték el az Izmit közelében fekvő Karamürszel városát.

Kara Musztafa: II. Mehmed (1451-1481) korabeli vezír. Hatidzse szultán nevű felesége építtette 1490-ben azt a fürdőt, amely az ő nevét viselte.

kara: 'fekete'.

Karavánszeráj: vendégfogadó.

kárdás millet (*karde* × *millet*): 'testvér nemzet.'

kárdásim! hos geldiniz (*karde* × *im*, *ho* × *geldiniz*): 'Isten hozta testvérem'.

Kartal: közsóként 'sas'-t jelent, itt egy helység neve.

kavasz (*kavas*): ajtónálló, testőr, külföldi hatalom követségén szolgálatot teljesítő személy, küldönc.

kazaszkie, helyesen **kazaszker** (eredetileg *kad*⁻*asker*; később *kazasker*): hadbíró. Eredetileg egy, 1481 tájától két (ruméliai és anatóliai) hadbíró működött. Mindketten a szultáni tanács tagjai voltak, ahol vitás kérdésekben jogi véleményt nyilvánítottak, és javaslatot tettek a kisebb jövedelmű kádik, tanárok és egyéb vallási tisztségviselők kinevezésére.

Kecsiszadag (*Ke* × *i* × *dal*⁻, ejtsd *Kesis dai*): a Brusza melletti Olympos mysios, mai nevén űludal régi török elnevezése; jelentése: 'Baráthegy'.

Khair-eddin: Hajreddin Barbarossa (?-1546). Az egyik legismertebb földközi-tengeri kalóz a 16. sz. elején. 1533-ban Szülejmán szultán a szolgálatába fogadta, kinevezte az oszmán flotta admirálisává (*kapudánná*). Sok nagy tengeri győzelem és a földközi-tengeri oszmán hegemonia megteremtése fűződik nevéhez.

Khocsa (helyesen **Kodzsa**) **Musztafa**: talán az 1595-ben Burszában elhunyt Musztafa Dzszenánival azonos, aki arab, perzsa és török nyelven írta költeményeit.

khudavendkiár, helyesen **hudavendigjár** (*hüdavendigâr*): a perzsa eredetű szó jelentése 'teremtő', 'Isten', illetve 'uralkodó'. I. Murád szultán (1362-1389) megkülönböztető jelzője, majd évszázadokon át egy Bursza körül elterülő tartomány (*szandzsák*) elnevezése.

Kodesa, **Khodcsa** (helyesen **Kodzsa**) **Arab**: rablóból lett burszai rendőrfőnök.

konak: állomáshely, szállóház, palota.

Korkud: II. Bajezid szultán (1481-1512) fia, aki I. Szelimmel (1512-1520) szemben alulmaradt a trónért vívott küzdelemben. 1513 márciusában Szelim megfojtatta.

kükürklü, helyesen **kükürdlü**: jelentése 'kénes'.

Leftke (helyesen: **Lefke**) **kapuszi** (*Lefke kap*⁻*s*⁻): a Lefkébe vezető kapu.

madcsár (*macar*, kiejtése madzsar): a magyarok török neve.

Mahmud, I.: török szultán (1730-1754).

Mahmud szultán: II. Mahmud, 1808-1839 között uralkodott. Nevéhez fűződik az oszmán reformkor, a *tanzimat* elindítása.

Malum Katüm: Malhon hatun. Állítólag Edebli sejk leánya; atyja egy világhuralmat ígérő álom hatására adta feleségül a dinasztiaalapító Oszmánhoz. Az okleveles források nem mindenben támasztják alá ezt a legendát.

mecset (*mescid*): kisebb muszlim imaház; az különbözteti meg a dzsámitól, hogy míg az utóbbiban *hutbét*, azaz pénteki prédikációt is mondanak, addig a mecsetben nem.

medresze (*medrese*): muszlim közép- és felsőfokú tanintézet.

Mehmed Ali: oszmán államférfi (1813-1868), a szultán veje, 1845 és 1867 között hat ízben töltötte be a török flotta főparancsnoki tisztségét.

mikráb, helyesen **mihráb** (*mihrab*): imafülke, mely a dzsámikban és a mecsetekben az ima (mekkai) irányát, a *kíblát* mutatja.

mimber (*minber*): a dzsámikban az imafülkétől jobbra álló, díszes szószék, ahonnan a prédikátor a pénteki beszédet mondja. A könyvtartó neve *rahle*.

minaret (*minare*): a mecsetek és dzsámik mellett álló 'torony', ahonnan a müezzín naponta ötször imára hívja a muszlimokat.

Mirzashaffi, helyesen **Mirza Sáfí** (1792?-1852): azerbajdzsán költő.

Mohamed, I.: I. Mehmed szultán (1413-1421), aki a Timur Lenktől elszenvedett vereség után a darabokra hullott birodalom egységét helyreállította.

Mohamed, II.: I. Mohamed el Fátih

Mohamed, IV.: IV. Mehmed szultán (1648-1687).

Mohamed el Fátih, helyesen **Mohamed el-Fátih:** II. Mehmed szultán (1451-1481), Konstantinápoly elfoglalója, aki ezért a fényes haditettért a Fátih 'Hódító' melléknevet nyerte el.

molláh, helyesen **molla** (*molla*): a magasabb rangú kádik és jogtudósok megtisztelő címe.

Molláh Hoszref, helyesen **Molla Hüsrev:** eredeti neve Mehmed (?-1480). Jogtudós, tanár, államférfi és költő egyszemélyben. A mű címe: *Hüsrev ü Sirin*, egy híres keleti szerelmi történetet dolgoz fel.

moszlim (*müslim*): az iszlám hit követője, gyakorta mohamedánnak is mondják.

muktár, helyesen **muhtár** (*muhtar*): 'falusi bíró, elöljáró'.

Murád, I.: szultán (1362-1389).

Murád, II. vagy Amurát: II. Murád szultán (1421-1451).

Murád, IV.: szultán (1623-1640).

Musza Cselebi: I. Bajezid fia; rövid ideig a birodalom európai tartományainak ura, de 1413-ban csatát veszített a későbbi I. Mehmeddel szemben, aki megfojtatta.

müderisz, helyesen **müderisz** (*müderis*): 'tanár, a medresze oktatója'.

nákil (*nakil*): regélő, mesélő.

nargilé (*nargile*): vizipipa.

nemcse köpek (*Nemçe köpek*): 'német kutya'.

nikápolyi csata: 1396. szept. 28. I. Bajazet török szultán csapatai leverték I. Zsigmond magyar király (1387-1437) és német császár (1410-1437) seregeit, amelyeket európai csapatok, köztük VI. Károly francia király (1380-1422) katonái segítettek.

Nilufer, Nenuphar v. **Nenufar**: Nilüfer hatun, egy bithyniai görög várúr leánya, Orhán szultán felesége.

oda: eredeti jelentése 'szoba', de használták 'vendégszoba, szállás' értelemben is.

onbasi (*onba*^{×↖}): 'tizedes'.

Orhán, I: török szultán, uralkodott 1326-1362 között. Bizánci feleségét Theodórának hívták, aki Kantakuzenosz VI. János (1347-1354) leánya volt. Atyja politikai és katonai támogatásért cserébe adta feleségül az oszmán uralkodóhoz (1346-ban).

Oszmán emir: azonos Oszmán szultánnal.

otur: 'ülj le!'

Ozmán: az Ozmán név régies alakja. Így hívták a dinasztia és a birodalom alapítóját, aki 1282 táján került az (**ozmán**) törzs élére, és 1326-ig uralkodott.

padisah: a török uralkodók címe.

pasa (*pa*^{×a}): eredetileg vallási tekintélyek, tudósok, fejedelmek titulusa, majd a nagyvezír, a második és a harmadik vezír címe. Később egyre több méltóság (pl. tartományi kormányzók: beglerbégek is) viselték. Az 1826. évi hadseregreform után tábornok értelemben használták. A 19. század második felében a vezető polgári tisztségviselők rangja, a köztársaság kikiáltása után (1934-ig) ismét tábornoki rangot jelentett.

pasalik (*pa*^{×al}-*k*): a beglerbég joghatósága alá tartozó kormányzóság, másképpen beglerbégség.

peshref, helyesen **pesrev** (*pe*^{×rev}): általában négy részből álló, hosszú ritmikus képletekből építkező, lassú zene.

Porta: a szultáni udvar európai elnevezése. Szűkebb értelemben a nagyvezíri hivatalt jelölte.

Prokesch Osten S., báró: Freiherr Anton von Prokesch-Osten Sachsen (1795-1876), tábornok, diplomata, író. 1834-től meghatalmazott miniszter az athéni királyi udvarban. 1855-től sztabuli internuncius, 1857-től haláláig Ausztria portai követe.

rája (*reaya*): alattvaló; a termelő-adózó népesség összefoglaló elnevezése.

sárvár, helyesen **sálvár** (*×alvar*): bőszárú, buggyos felső nadrág.

Sebastopol (helyesen: **Szevasztopol**) **Plevna**, **San Stefano**: a 19. századi orosz terjeszkedés egy-egy állomása, illetve az ellene vívott harcok színhelyei. Szevasztopolt, óriási veszteségeket elszenvedve, 1854 augusztusában foglalták el a francia-angol csapatok; a bulgáriai Plevnát 1877 júliusától decemberéig védtek az Oszmán Nuri pasa által irányított oszmán csapatok a Konstantinápoly felé masírozó oroszokkal szemben, San Stefanóban (a mai Yeşilköyben, ahol Isztambul repülőtere nyúlik el) 1878 márciusában kötötték meg az orosz-oszmán békét, amelyben a törökök szinte összes európai birtokukról lemondani kényszerültek.

sejk (*×eyh*): dervisrend vagy derviskolostor főnöke, céhek elöljárója.

serbet (*×erbet*): gyümölcslezből, szőlőből készült édes, szirupos hűsítő ital.

Stürmer báró: báró Bartholomäus Stürmer (1787-1863): 1832-ben rend-

kívüli isztambuli követ, 1834-től 1850-ig Ausztria titkos tanácsosa, internunciusa és meghatalmazott minisztere a sztambuli Portán.

Szaba Sherifleriniz hair olszun, helyesen **szabah-i serifleriniz hájir olszun** (*sabah-i xerifleriniz hay^{-r} olsun*): szó szerinti jelentése ‘nemes reggele szerencsés legyen’, vagyis igen udvarias formája a ‘jó reggelt’ köszöntésnek.

szandzsák (*sancak*): közepes méretű tartomány, nagyjából a magyar megye megfelelője.

szaracénok: a középkorban az arabok és a törökök európai neve.

Szadeddin: Hodzsa Szadeddin (1536/37-1599), III. Murád szultán nevelője (*hodzsája*), jeles történetíró, 1598-ban főmuftivá nevezték ki.

szé-adetodaszi, helyesen **száádet odaszi** (*saadet odas⁻*): a boldogság szobája.

szefa buldum (*sefa* vagy *safa buldum*): válaszként mondták a **szefageldin** (kb. ‘örülök, hogy jöttél’) köszöntésre; értelme kb. ‘örömmel látlak’.

Szeid (helyesen **Szejjid**) **Iszmail:** talán arra a bagdadi származású Iszmail pasára (1839-1920) céloz, aki több oszmán szerzői bibliográfiát is hagyott ránk.

szeldcsukid szultánok: szeldzsuk szultánok. A nomád török eredetű szeldzsuk dinasztia tagjai, akik a 11. század második felében Kis-ázsia nagy részét is meghódították. Itt hozták létre a konjai (rúmi) szeldzsuk szultánátust, amely sokáig protektorátust gyakorolt a Nyugat Kis-Ázsiában megalakult török fejedelemségek felett.

Szelim, I.: török szultán (1512-1520).

Szelim szultán: III. Szelim (1789-1807).

Szellám aleákum, helyesen **szelám alejkum** (*selam aleyküm*): muszlim köszöntés, jelentése: ‘béke veled’.

szeráj: a szultán palotája, de itt: palota.

szerezsán: délszláv katona, aki a 18. század elején létesített Habsburg-magyar katonai határőrvidékeken szolgált.

Szulejmán: írható így, írható Szülejmánnak is (utóbbi a mai török alakja); ugyanaz a név, amit Orbán B. korában jobbára Szolimán, Szulimán formában írtak. Szulejmán vagy Szülejmán pasa Orhán fia, a krónikák szerint 1316 táján született, s 1359/60 körül halt meg vadászbalesetben.

Szultán Emir: I. Emir Szultán

Szultán Murád: I. I. Murád

szulüklük (*solüklük*, kiejtése szoukluk): a török fürdő második helyisége (tepidarium), falikutakkal, padokkal és mosdómedencékkal. A szó jelentése: ‘hidegség, egy épület hideg része’, vagyis a fürdő hideg vizes része.

Tacs-Eddin, helyesen **Tadzseddin-i Kürdi** vagy **Geredi:** neves jogtudós. Molla Davud halála (1350) után Orhán szultán őt nevezte ki az izniki medresze tanárává. Egyik lányát Hajreddin pasa, a kor nagyvezíre vette feleségül.

tátli (*tatl⁻*): édesség.

teszkere, helyesen **tezkere:** utalvány, bizonylat, hivatalos irat.

teszpi, helyesen **teszpih** (*tespih*): olvasó, 'rózsafüzér'.

Timurtás: nem ő, hanem Kara Alinak nevezett apja volt Oszmán hadvezére. Timurtas pasa a későbbi II. Bajezid szultán nevelője, beglerbégje stb. volt.

tura, helyesen **tugra** (*tuğra*): a szultán kalligrafikus kézjegye, amit aláírás, hitelesítés vagy megerősítés gyanánt rajzoltak a hivatalos iratokra.

türbe: síremlék, mauzóleum.

Ulászló, I.: Magyar és lengyel király (1424-1444), aki a törökök elleni hadjárata során a várnai csatában elesett.

ulema (*ulema*, az *alim* szó többes száma): tanult ember, a vallásjog doktora. Az Oszmán Birodalomban elvben a legjobban képzett jogtudósok kapták a bírói (*kádî*), a jogszakértői (*müftî*) és a tanári (*müderrisz*) állásokat.

vakuf (*vakıf*): kegyes, vallásos célú alapítvány, amit többnyire ingatlanokból származó jövedelmekből hoznak létre köz- és vallási intézmények (mecsetek, iskolák, kórházak, szökőkutak, szegénykonyhák stb.) fenntartására. A vakuf elvben érinthetetlen, ezért az önkényuralom viszonyai között a vagyontmentés fő eszköze.

Váni cseszme (*Vani çeşmesi*): 'Váni csorgókútja'.

Villámos vagy **Ilderim** (**Jildrim** stb.) **Bajazed**: I. I. Bajezid

Ypsilanti Sándor: (1792-1828). Nagyapja és apja Havasalföld és Moldva fejedelme volt, apját a török szultán fosztotta meg fejedelemségétől, mire az oroszokhoz menekült. Őmaga I. Sándor cár tábornoka volt. Támogatta a görög nép felszabadító harcát a törökök ellen. 1821-ben, mikor Moldvában felkelés tört ki a törökök ellen, egy kis csapattal oda is betört, de mikor katonái Drágâşaninál elpusztultak, Erdélybe menekült. Az osztrák kormány börtönbe zárta, majd orosz közbenjárásra kiengedte, ezután hamarosan meghalt.

zaptie (*zaptiye*): 'csendőr'.

zerde pilâf (*zerde pilav*): sáfránnyal színezett, édesített rizsétel.

Fodor Pál

Tartalom

TÖRÖKORSZÁGRÓL... ..	5
UTAZÁS KELETEN (Részletek)... ..	29
II. Galactól Konstantinápolyig... ..	29
IV. Konstantinápolytól Smirnáig... ..	39
XLI. Konstantinápolytól Bruszáig... ..	49
XLV. Brusza... ..	54
XLVI. Brusza... ..	63
XLVII. Brusza... ..	73
XLVIII. Bruszától Gömleken át Isznikre... ..	79
XLIX. Isznik, a régi Nicaea... ..	81
L. Nicaeából Nicomedián át Sztambulba... ..	86
EGYETMÁS KELETREŐL S KÜLÖNÖSEN A NŐKRŐL... ..	95
KÜLFÖLDI ÉLETEMBŐL... ..	103
I. Magyarország képviseltetése a Portánál 1849-ben...103	
II. Az első magyar menekültek Konstantinápolyban...106	
III. Magyar légión és Világos rémhíre... ..	109
IV. Menekültjeink kikérése, a törökök dicső maguktartása... ..	112
V. A magyar menekültek elhelyezése Sztambulban... ..	115
VI. Magyar kaszinó és respublika, összeköttetéseink Kutahijába, Kossuth gyermekei... ..	118
VII. Horvát emissarius emléke, osztrák méregkeverés. Kutahijába indulás... ..	121
VIII. Kutahijai utam, keleti vendéglátás, közbiztonság...123	
IX. Kossuthal való első találkozásom Kutahijai magyarok... ..	129
X. A kutahijai laktanya és lakosai... ..	132
XI. A magyar emigráció letelepítési tervezete, horvát sbirek. Loschi ügyvéd. Báró Stürmer előlétele. Loschi legyilkoltatása... ..	137
XII. A kutahijai bezettek elutazása a Missisippin, az én visszamaradásom, Thököly sírjának felkeresése	141
XIII. Isznik a régi Nicaea, Iszmid a régi Nicomédia, Thököly sírja, Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona emlékezete és hamvai... ..	144

XIV. Osztrák üldözés. A magyarok őshazáját kutató Berzenczey Dalai Lámától hozott tudománya... ..	149
XV. Menekülésem Konstantinápolyból. Párhuzam Irland és Magyarország közt. Utazás Liverpoolig... ..	152
A KÖTET ÖSSZEÁLLÍTÁSÁRÓL... ..	157
ORBÁN BALÁZS FONTOSABB ÉLETRAJZI ESEMÉNYEI... ..	158
AZ EGYKORI TÖRÖK BIRODALOM FONTOSABB FÖLDRAJZI NEVEINEK MAI MEGFELELŐI... ..	160
FONTOSABB TÖRÖK SZAVAK, KIFEJEZÉSEK, SZEMÉLYEK, TÖRÖK VONATKOZÁSÚ ESEMÉNYEK... ..	163

Kiadta a Terebess Kiadó Budapesten, 1999-ben
A kötetet tervezte és a kiadásért felel Terebess Gábor
Szerkesztette: Steinert Ágota
Műszaki szerkesztő: Bozzay Kristóf
Készült a Szegedi Kossuth Nyomda Kft. üzemében
ISBN 963 9147 26 5
TE 74